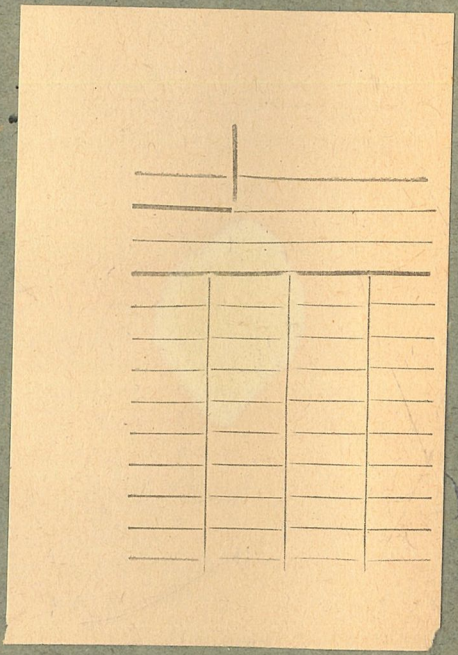
8(с)
Є-924

ПИСЬМЕНСТВО Й КРИТИКА

Акад. С. ЄФРЕМОВ

ПАНАС МИРНИЙ

СЛОВО

ДР
8(с)
Є-924

Акад. С. ЄФРЕМОВ

ПАНАС МИРНИЙ

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

СЛОВО
[1928]

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літописі Українського Друку" та „Картковому репертуарі Української Книжкової Палати".

976744

Державна Історична бібліотека УРСР

10

2024

Київський Окрліт № 603.
Держтрест „Київ - Друк",
1-ша фото - літо-друкарня.
Зам. 2781—2000.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

І. ЗАБИВНОЮ ДОРОГОЮ.

І.

Дві постаті в 70-х роках XIX ст. вибиваються зі споду й передній займають план, виблискуючи на кону українського повістевого письменства: Іван Нечуй та Панас Мирний. Схожі своїми нахилами та інтересами, до однієї належачи літературної школи, вони дуже ріжнилися своїми вдачами, та й долю в літературі мали не однакову. Тим часом, як старший із них, Нечуй, вийшовши на літературну ниву ще з кінця 60-х років, уже на початку дальшого десятиліття розгортається на повну свого письменницького хисту широчінь, показує принадні свого таланту риси, працює регулярно і вже з 1874 р. виступає під власним іменням—далеко глибший талантом своїм і з ширшим розмахом Мирний починає якось трудно, та і в дальшому, блиснувши вже кількома визначними творами, рідко тішить читача новими утворами свого пера, рідко про себе нагадує і заживає далеко меншої за свого більш рухливого товариша популярности та й лишається аж до самого кінця своєї літературної кар'єри напівмітичною істотою, не розгаданою й не оціненою до ладу, хоча б навіть у загальних рисах, навіть на ім'я ширшій громаді незнаною. Літературні круги здавна надзвичайно високо ставили творчість Панаса

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Мирного, знали, що під цим псевдонімом криється «начальник отделения» казенної палати в Полтаві Панас Яковлевич Рудченко, за кожної оказії буквально таки благали цього «начальника отделения», щоб він частіш озивався в літературі—і здебільшого не багато з того мали наслідків. А ширша громада, отой нечисленний ще тоді і незнаний читач український—щò він міг дістати до рук, щоб познайомитися з цікавим письменником? Повість «Повія»,—до речі, не скінчена, теж не скінчені образки «Як живеться, так і ведеться» в давніх альманахах Старицького «Рада» (1883—1884), дві невеличкі книжечки—«Збіраниці з рідного поля» (1886)—та й по всьому... Тільки щасливий міг, якимсь щасливим теж і випадком, дістати до рук Драгоманівську «Громаду» з повістю «Лихі люди», на якій, до речі сказавши, і автора не позначено, або Женевське видання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»—а чи ж багато у нас могло бути тоді таких щасливих? Адже навіть історик письменства, не простий який читач, мусів зазначити, згадавши про «Хіба ревуть воли»—«мы, впрочем, не имели возможности прочитать этого романа», як і взагалі «о заграничных изданиях произведений г. Мирного мы можем кое-что сказать только с чужих слов»[1]. Навіть од історика письменства не багато міг, як бачимо, довідатись про Мирного звичайний читач. І от ішли роки за роками, минали десятиліття, з'являлись нові таланти, молоді письменники народжувались, мінялись навіть літературні смаки й нові школи в письменстві ви-

[1] Петров Н. И.—Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1884, стор. 412 і 413.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ступали,—а Панас Мирний все так само стояв якоюсь ніби самітною скелею, загадковою й не розгаданою. Тільки видання «Віку»—не повне—спробувало було аж на початку XX віку зробити хоч деякі підсумки його літературному надбанню, та й то нещасливого часу воно почалося, бо вже за якийсь рік—два «ярижних» книжок не хотіла публіка й до рук брати. І тут не пощастило письменникові з читачем...

Не зчаста нагадував про себе Мирний—і про його писали мало. В давніших історіях українського письменства—у Петрова, Огоновського—Мирному присвячено було відповідні розділи, але знов же вони могли тільки заінтригувати читача, а не дати йому повний образ письменника; ставити питання, а не вирішувати їх. Бракувало в них, насамперед, не тільки будь-якої біографії письменника, а навіть хоча б неясних натяків на біографію. «Між нашими письменниками,—писав, напр., О. Огоновський,—є один, котрий на Русі-Україні славнозвістний своїми творами, дарма, що годі побачити духового його обличчя. Годі подати біографію сього письменника, що вкривається псевдонімом «Панас Мирний»! Вже ж він сам не бажає, щоб світ довідався про його фамілію та про його побут і тому-то до автора сеї історії писав він ось що: «Про своє життя не подаю Вам ніякої звістки, бо думаю, що не в йому вага й сила, а в моїх працях, що до цього часу появилися у світ або ще коли-небудь появляться. Лермонтов про це гаразд колись сказав: «Поэт, что в имени твоем!»[1]. І в Мирного ця ригористична за-

[1] Огоновський О.—Исторія литературы рускои, ч. III, в. 2. Львів, 1893, стор. 697—698: порівн. стор. 1152.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

таєність що-до власного ймення була викликана не якимись скороминущими й сторонніми причинами, ні «обережністю» навіть, як гадає Огоновський, а глибшими, мовляти б, принципіяльними міркуваннями. «Дуже б мене уразило,—писав якось сам Мирний про свою манеру старанно обробляти свої твори,—коли б хто сказав, що це я вже про славу дбаю. Не втаюся: про славу, тільки не свого м е н н я, а про славу с а м о г о д і л а. У мене одна думка: як би нам нашу красну мову так високо підняти, як підняв її Шевченко у пісні. А чи я це зроблю, чи другий—для мене байдуже»[1]. Що-до цього, то Мирний, видко, ніколи не мінявся. «Що ж до мого псевдоніму, біографії та патрета,—писав він до мене вже 20 років по тому,—то про се облиште думати тепера: хай як умру, то і псевдонім розкриють, і біографію напишуть, і патрет змалюють—як що тільки все це на що-небудь буде потрібне, а тепера, на мою думку, усе це лишнє. Зробив я не дуже то багато, щоб за життя свого ще себе уславляти. Коли хто про се дбає—то його добра воля; а я думаю, що тепера нам треба не про це дбати, а про те, як би більш намножити доброї-корисної праці, щоб наша мова не занікчемніла, не пропала. Хоч же це зробе чи Грицько, чи Іван—хіба не все однаково?»[2].

---

[1] Лист до М. Старицького з 26 березня 1882 р.; оригінал у Полтавському Державному Музеї ім. В. Короленка. Підкреслення авторове. Цього листа разом з иншими подав В. С т а н и с л а в с ь к и й у «Записках Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. V, стор. 69.

[2] Лист з 3 листопаду 1900 р.; порівн. у листі до М. Коцюбинського з приводу фотографії для американської «Свободи», р. 1903-го: «Фотографії своєї не засилаю, та й не згоджуюсь, щоб вона була там, раз через те, що Мирний—се ж псевдонім, а вдруге—почуваю, що я

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Отже авторський невблаганний ригоризм що-до своєї особи, ота незвична, як на наші часи, феноменальна скромність, що розпускала своє особисте «я» в колективному «ми», була другою перепоною до популярности Мирного, як письменника. Та й яку, здавалось, біографію міг подати цей чоловік, що ціле своє довге життя майже не виїздив з рідної Полтавщини, знав тільки дорогу од кватирі до казенної палати й просидів у ній не одного стільця за п'ять десятків літ своєї служби!.. Адже по-за літературною діяльністю вся біографія його мала б звестися либонь на формуляр ретельного службовця—не більше.

А тим часом ця проста таємниця ретельного урядовця була не така вже проста, як могло б здаватися. Вже по смерті письменника, з перегляду його паперів, з любов'ю заходами Є. Я. Рудинської зібраних у Полтавському Державному ім. Короленка Музеї, довідались ми, що цей малоплодовитий, суворий, скупий письменник щедро розточав дари свого таланту, писав багато і охоче, але важко розлучався з написаним, важко одривав його від серця й подавав перед ширший світ. Замість того десятка творів, що пішли в публіку—ми бачимо сотні таких, що десятки років перележали в шухляді у автора та й досі перележують, дожидаючи як що не видавця, то бодай дослідника. Бібліографія писаннів Мирного, що з таким пієтетом до його пам'яти склав службовий його товариш, теж тепер небіжчик Василь Ів. Станиславський, містить з тисячу нумерів. І між

досі не зробив нічого такого, за що б годилося таку почесть одібрати» (Лебідь А.—Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник за рік 1924», стор. 193; див. ще стор. 186).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ними чимало великих, майже викінчених і до друку готових творів... Ця посмертна спадщина по визначному письменникові дає тепер змогу на зовсім инший ґрунт поставити оцінку його творчости, бачити в ній не випадкову забавку службового пера, а велику й уперту роботу письменника—письменника з натури, письменника з покликання. Так само і біографічний матеріял, досі цілком не рушений, дає змогу документально накреслити творчий шлях Мирного, освітити його життьову драму, зрозуміти й пояснити причини того літературного анахоретизму, якого риси—може з усіх наших письменників найбільше—вживлено в цій трагічно-загадковій постаті—великого і так мало знаного письменника. Праця, що її подаю тут читачеві, й являє собою першу спробу той матеріял використати, скільки це можна, певна річ, зробити, не подавши попереду друком самого матеріялу.

Праця моя виходить з чималим запізненням саме тому, що чекала—і не могла дочекатись—друкування того матеріялу. Ще р. 1920-го, по смерті письменника, Полтавська Спілка Споживчих Товариств, що придбала була од спадкоємців П. Мирного його рукописну спадщину, обернулась була до мене, прохаючи взятись до її розбору та оброблення. На превеликий жаль, тодішні часи не сприяли спокійній літературній роботі,—і тільки р. 1923-го зміг я навідатись до Полтави й познайомитися з літературним архівом Панаса Мирного. Багатство його мене захопило і тоді ж таки я накреслив був для Спілки план більш-менш повного видання творів Мирного, приточивши до його і паралельну роботу що-до розслідів над життям і творчістю автора. Сталося проте так, що Спілка мусіла незабаром припинити свою

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

культурно-видавничу діяльність. Довелося шукати нового видавця, що зміг би потягнути таке надзвичайно складне й коштовне видання. Після довгих і забарних заходів пощастило притягти до цієї справи Державне Видавництво України. Але й досі воно не зацікавилось ним до такої міри, щоб хоч організувати роботу над текстами придбаного автора, і коли та й як це організує—не відомо. А літа йдуть, літа минають, літа стрілою пролітають; матеріял лежить і лежучи далі старіється не використаний і не розібраний. Необачно було б довше зволікати... Не чекаючи, поки нарешті Видавництво нагадається дати нам повного Мирного, випускаю в світ оцю працю, в якій використав дещо з зібраного ще 1923 р. в Полтаві матеріялу. Може хоч ця припізнена трохи праця стане за підгін до більшого зацікавлення творами одного з класиків нашого письменства, неперейденого художника і незрівняного стиліста,— справжнього майстра української художньої прози...

II.

Як згадано вже, біографія Мирного за його життя була під гострою самого ж письменника забороною. Мало хто, та й то прихапцем, торкавсь її й по його смерті: одна-дві принагідних праці, та й по всьому[1]. А тим часом, не кажучи вже про звичайну собі цікавість до життя визначного письменника, тільки біографія дає можливість розв'язати ту кру-

[1] Див. Коваленко Гр.—Панас Мирний. 1849—1920. Посмертна згадка. Накладом Полтавської Спілки Споживчих Товариств. Полтава, 1920. Якубський Б.—Панас Мирний. Вступна стаття до «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Вид. «Книгоспілки». Київ, 1925 та (поширена) 1927.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ту загадку, що завдав дослідникам Мирний. Тільки вона поможе розгадати не саму вдачу письменника, напрям і зміст його творчости, а й її, скажу так, нерівний ніби темп, оті забивні шляхи, що ними простувала Рудченкова муза. Мирний, як ніхто инший може, був продуктом обставин і середовища, оригінальним витвором оригінальної громади, що склалася була ще за дореформенного часу на Україні.

XVIII вік на Україні був часом, коли остаточною мірою доконалася та громадська диференціяція, що позначилась зараз же по Хмельниччині й призвела до великої Руїни XVII в. Старшина козацька, що перед вела в повстанні, що потім хилялася, мовляв Шевченко, між Москвою та Варшавою, бажаючи свої «старожитні вольности» одборонити від обох претендентів на державну над Україною зверхність, все більш занепадала в своїх самостійницьких змаганнях. Останнього удару завдано їм під Полтавою; непримиренна частина української старшини опинилася з Мазепою на еміграції, а опортуністи потроху-помалу принатурюються до порядків, залізною Петровою рукою скованих на Україні. Шляхом привлащування залюднених земель, гарбання підсусідських ланків, лучок та иншого вгіддя неухильно простують вони до становища «благородного дворянства российского», що помалу покривало собою «умоначертания прежних времен» і всякі «развратные мнения» підкоряло унітарним заходам російського уряду. Початок XIX в. застає дворянство, цей давній шляхетський стан на Україні, вже зовсім викристалізованим і зформованим на блискучі зразки, що давали їх, з одного боку, польська шляхта, а з другого і російське дворянство. Але «благо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

родний стан» не можливий був без кріпацького ладу,—і до його прямували нащадки тих, хто колись закликав до повстання проти Польщі та Москви маси простого люду, поспільства. Початок XIX віку застає простолюд вже суспіль покріпаченим, розданим у нагороду більшим або меншим мазунчикам долі, яких особливо наплодила була «блискуча» епоха Катерини II. Два головніші стани в тодішній громаді—панство і кріпаки—мали тенденцію закам'яніти в своїх формах, обернутися в касти, розгорожені до віку неперехожими мурами. До цих каст прилучитись або хоч наблизитись виявляли тенденцію й ті проміжні стани, що стояли поміж панством та покріпаченим поспільством—просте козацтво, міщанство, нижче духовенство, хоча й тут починає зароджуватися свого роду кастовість, бажання бодай нижче не спуститись, закріпити в роду хоч ті невеличкі привілеї, якими височилися ці проміжні стани по-над сірою масою покріпаченого люду. Невдахи, пасивні, необачні часто несподівано для самих себе прокидалися одного чудового ранку в залежності від якогось промітного та дужого сусіда. З другого боку, щасливіші, активніші, здатніші дерлися з усієї сили, щоб вийти з «подлого стану» й на вищий перескочити щабель. Важко це доставалося. Шлях був один—служба по численних бюрократичних установах, що їх наплодила без ліку держава за-для скріплення свого апарату. Горбом, як тоді казали, проббєм досягали люди цього вищого щабля. І хто його досяг, той силкувався вже держатися цупко, не пускатись до-низу, не злетіти—борони боже!—з того щабля, на який пощастило з надлюдським зусиллям видряпатись. Так зав'язуються зародки своєрідної спадщинної кастовости: діти духовенства

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

йдуть здебільшого духовною стежкою, урядовці пускають своїх дітей бюрократичною, ще змалку всі їхні думки фіксуючи на цьому вже здобутому етапі, на надії піти далі, вибратися вгору, зробити кар'єру, «вийти в люди». Класичну картину цього стану, що остоявся в повну соціяльну закам'янілість, знайдемо в сучасника П. Мирного, Гл. Успенського: «...Все уже было привинчено к своему месту прочно, туго, казалось, даже на веки веков. Не было людей, были «породы» чиновников, купцов, господ, мужиков. Всякая порода имела свои зоологические признаки: чиновник непременно ходил сгорбившись, был худ, как-то мокр и кожу имел зеленую; дьякон непременно имел бас, священник—тенор и т. д. Породы передавали эти качества из поколения в поколение; вместе с ними передавались этим поколениям уменье исполнять именно те жизненные цели и обязанности, которые соответствовали той или другой породе. Обязанностью мужика было—ждать обиды от всех, говорить одно слово «за что же?» и пить с горя. Обязанностью чиновника — говорить мужику и другим сословиям: «нельзя!», клевать со всех крохи и пить от несправедливости. Барин обязан был баловаться и мотать деньги от скуки; купец мошенничать и угощать. Всем даны были места, отведены стойла с перегородками, удобными лишь на то, чтобы вырвать у соседа из высоко поднятой морды клок сенца»[1]... Так буває в кожній громаді, поколеній соціяльними перегорожами...

Мирний—Панас Яковлевич Рудченко—належав саме до одного з проміжних станів, але вже з пер-

[1] Успенский Гл.—Полное собраніе сочиненій, т. II, Київ, 1903, стор. 66—67.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

спективами, з зародком своєрідної кастовости. Рід Рудченків, давній козачий рід, на той час, коли народився наш письменник, вибився вже був на вищий щабель службою, і саме служба стала для них твердою традицією роду, основою гаразду, добробуту й будучини.

Серед паперів Панаса Яковлевича маємо один надзвичайно цікавий родовий документ, вартий того, щоб на йому спинитися. Це—«Перевод записа» (копія духівниці) одного з перших заступників роду; його подав синові в листі старий Яків Рудченко для однієї практичної справи. Нам цей документ знадобиться не тільки за-для своєї побутової цінности, а й як надзвичайно важний причинок, як прегарна ілюстрація до тих родових традицій, що закоренилися давно і міцно держалися серед Рудченків. Ось цей «Перевод записа» од слова до слова, з збереженням навіть усіх особливостей у мові й правопису.

Воимя отця и сина и святаго духа, Святыя Живоначальныя Тройцы Аминь.

Я рабъ Божій Максимъ Рудченко из женою моею Евдокіею, будучи при цѣломъ нашемъ здравіи и Совершеннаго ума нашего распоряжаю Маетность Свою, сынамъ моимъ, что кому надлежитъ; первее Плецъ Старшому сынови моему Іаковови, Омелькови, такоже и Ивановѣ, Лужокъ всѣмъ на три части, Іаковови отъ Зубовки, Иванови Средная часть, а Омельковѣ отъ рудки, Лука лежачая понадтѣмъ же Лужкомъ, по умертвіи нашемъ двумъ сынамъ моимъ Іакововѣ да Омельковѣ по поламъ, Поле пахатное гдѣ имѣется кроме проданныхъ двухъ нивъ, една лежачая над Хороломъ помежъ Карповой Терещенковою, дру-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гой клинъ отъ тваны лежачій, за которые я деньги отъ Ивана Бровченка готовые принялъ; двумъ Синамъ моимъ Іаковови и Омельяновѣ все по поламъ; Ивановѣ же сыновѣ моему Хата его, которая стоитъ удворѣ, кроме плеца, За гаткою Лука и Сага по нашей Смерти двумъ сынамъ Іаковови и Омелькови, За Хороломъ Лужокъ такоже по нашемъ умертвіи надвое Іаковови и Омельковѣ, огородъ за Селомъ Яковѣ (sic!) и Омелькови, Плецъ где дворъ Тешкивъ на двѣ части по поламъ Іаковови и Омельковѣ, въ Селѣ Плецъ Лежачей помежъ Якимоваго, на двѣ части Іаковови и Омелькови; Ради чего посему должны сыни наши Іаковъ и Омелько до кончины жизны нашей отъ давать и надлежащую сыновскую яко родителямъ своимъ услугу отъ давать, и посмерти нашей должны оніи же сыни наши Іаковъ и Омелько по Христіанству похоронить и надвое то что кому надлежитъ уплатить. А хто тѣхъ всехъ показанномъ Пунктѣ нашимъ якое буди разрушати и надъ волю нашу чинить и касовать, на таковихъ покладаемъ Клятву. Стихъ триста й осемьнадесятъ, иже внихъ собравшихъ арамафа (?) и розсудять знати на томъ судѣ предъ судьею нелицемѣрнымъ который прійдетъ Судити Жевыхъ и Мертвыхъ и воздасть Комуджо подѣломъ его. Аминь.

Составилъ записъ сей въ Селѣ Бѣликахъ при Людѣхъ честныхъ и поважныхъ при Атаману Михайлу Додуху, при Иванѣ Семченку да при Савцѣ Бровченку.

Писалъ Записъ сей Діакъ села Беликовъ Иванъ Некифоренко 1746 года Августа 3 дня.

По Сему Запису обявляемъ кому будетъ по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

требно вѣдать, чего рады Оному сынови Нашему Середному Ивановѣ, споказанного в сей Записѣ Имущества Части неотказано; понеже онъ Иванъ сынъ мой Тайнымъ Способомъ Готовыхъ денегъ въ насъ подъ Часъ пожару рублей сѣмъ взялъ; да жена его Параска тоже взяла рублей десять; тое для вѣдома велили записати [1].

Заможня козача родина, що посідає і кілька «плецiв» (ґрунтів, садиб), і лужків та лук чимало, і поля та, як видко, й готових грошей, що стали навіть за причину гніву старшого в роді на одного з синів... Отже родина цяя, принаймні одна її паросль, потроху «вибивається в люди». До наведеної копії характерним тремтючим письмом старечої руки Яків Рудченко зробив дописку: «Максимъ Рудченко, єсть мой Прапрадѣдъ. Сынъ его Старшій Іаковъ, єсть мнѣ Прадѣдъ. Іакова сынъ Іоаннъ, єсть мой дѣдъ. Іоанна сынъ Младшій Григорій, єсть мой Отецъ, отставной заранами (sic!) Прапорщикъ. А Я, Яковъ Григорьевичъ Рудченко, Надворный Совѣтникъ, принадлежу къ потомству Максима Рудченка и по прямой Линіи могу назваться его Праправнукомъ». За Гетьманщини рід справляв певне головним чином козацьку службу і на цьому ґрунті теж одбувався деякий перерозподіл маєткових стосунків. Так, серед документів маємо відомість, що один з братів прадіда, згаданий у «запису» Омелько, половину своєї маєтности віддав небожеві Іванові (дідові) «за отбытіе въ козачествѣ службы» [2]. Дід письменни-

[1] З листа Якова Рудченка з 29 липня 1885 р.; переховується серед паперів П. Мирного в Полтавському Державному ім. В. Короленка Музеї.

[2] Там само. З реєстру пересланих П. Мирному родових документів.

Державна Історична бібліотека УРСР
НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ка був уже прапорщиком і в документах пишеться дворянином. Правда, дворянство це напевно не високої було марки, бо серед підписів по документах стріваємо ще одного «дворянина», Григорія Рудченка—неписьменного, але все ж це було вже запорукою того, що рід вийшов у люди, не занепав,—навпаки, пішов угору й починав звикати до певних традицій і їх пильно додержувати. Це звичайна була річ для талановитіших і щасливіших з козацьких чи дрібношляхетських родів. Така ж сама була, напр., родина Лазаревських або, на Правобережжі, Тобілевичів: кожна з їх, як і Рудченки, дала низку визначних у своїй сфері людей і в переломовому поколінні вписала себе в історію українського відродження. Як старий Карпо Адамович Тобілевич, як Матвій Ількович Лазаревський, так і батько останнього покоління Рудченків, старий Яків Григорович, являє собою надто характерну постать, яку цікаво було б відтворити для характеристики того середовища, серед якого побачив світ і виростав і перших вражіннів набирався наш письменник. Кілька рисочок тут все ж не завадить подати.

Батько письменника, народився 23 квітня 1823 р.[1], побирав науку, звичаєм тих часів, «домашнюю», а закінчив у повітовій школі в Миргороді 1838 р. На вісімнадцятій весні (1841 р.) вступив на службу до

---

[1] В листі до П. Мирного од сестри Ол. Борисенкової маємо напис на пам'ятнику батьковому з цікавими нам датами: «Яковъ Григорьевичъ Рудченко. Родился 23 апрѣля 1823 г., умеръ 12 ноября 1890 г. Честно исполнившему свой долгъ передъ обществомъ и семьей—благодарная семья» (Лист з 6 лютого 1910 р., див. також лист од Луки Рудченка з 28 квітня 1910 р.—в Полт. Державному Музеї).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

повітового казначейства у Миргороді; на двадцять першій (р. 1844) оженився з дочкою колежського регістратора Тетяною Гординською, сам бувши вже «бухгалтером-канцеляристом» у названому казначействі[1]. Од цього шлюбу народилось четверо синів (старший—Іван, по йому другий—Панас) та одна дочка,—сім'я на ті часи невелика, зате міцно злютована, приязна і дружня під твердою рукою Якова Григоровича. Людина старосвітська, він неухильно верстав свій службовий курс і разом керував родиною по-старосвітському, держав дітей у страху та послуху. В згадках П. Мирного, на жаль урваних у самому початку (рукопис—«Воспоминанія и прошлое»), знаходимо характерні рисочки з життя цієї старосвітської родини при кінці 50-х років: діти найбільш боялися батька і погроза сказати йому—була звичайно таким аргументом, проти якого не встоювала навіть непогамована дитяча пустотливість. Та й потім, уже з дорослими й вислуженими дітьми старий батько поводився з тією старосвітською церемонністю, за якою вчувалися певні себе традиції роду, гордого за себе, за досягнутий достаток, за здобуте становище. В урочистому і по-своєму навіть зворушливому листі батьковому з благословенням на шлюб 40-літньому Панасові, напр., читаємо: «Карточку Александры Михайловны мы принимаемъ съ восторгомъ, и радуемся если она желаетъ вступить в семейный нашъ домъ і кругъ; и передай ей, что мы ее пріймемъ какъ дочь, и На одинаковыхъ правахъ будимъ Любить какъ и Сына

[1] Див. «Аттестатъ» и «Формулярный списокъ о службѣ», а також метрику про шлюб Рудченка—в Полт. Державному Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

близкого Серцу Нашему Афанасія»[1]. Иншим разом старий описує своє родинне життя: «Мать хлопочить по хозяйству и заботится каждодневно о томъ, чтобы удовлетворить потребности къ насыщенію благоутробій нашихъ; Саша и Катя занимаются Шитьемъ, Саша уже съ работала Подушку для Лукаши и вышела по канвѣ Гарусами Большой букетъ цвѣтовъ; узоръ и работа вышли хорошіе; а для тебя она вышиваетъ тоже по Канвѣ Гарусомъ Подушку, по присланному тобою Узору, «Свадьбу» (въ хатѣ) гдѣ дѣвчата около хаты въ Садку гарцуютъ до Шнадобы (?), видъ изображаетъ отличный, да и Подушка будетъ превосходная, ибо Саша не жалѣетъ труда и вниманія, дѣвчатъ изобразила такъ: что и Старикъ готовъ Каждy Цмокнуть хоть украдкою, лишь бы яка нибудь допустила, то на губахъ остался бы медъ; положительно могу сказать Подушка будетъ загляденье,—хоть куда,—Катя съ Сусанною Онопріевною, такъ же работаютъ, вышиваютъ то рубахи то Прошвы для подушекъ, хотятъ замижъ, да женехи (sic!) еще кашу ѣдятъ на припечку въ куткахъ»[2]. Старими наскрізь поглядами, офіціяльною ідеологією, мораллю з епохи своїх молодощів увесь був перенятий старий Рудченко. «Всѣмъ четыремъ дѣтямъ моимъ,—писав він між иншим, за якийсь місяць до смерти в своїй духівниці,—моимъ невѣсткамъ, внукамъ и внучкамъ я прежде всего завѣщаю страхъ Божій, какъ на-

[1] Лист з 29 січня 1889 р. (З паперів Мирного у Полт. Держ. Музеї). Олександра Михайловна Шейдеман—тоді молода, потім дружина Панаса Мирного.

[2] З листа до Панаса Мирного, 9 березня 1885 р. з Гадяча (у Полт. Держ. Музеї). Саша—сестра Мирного, Лукаша—брат; Катя—дочка сестрина.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чало всякой премудрости, а затѣмъ—сыновное почтеніе къ ихъ матери и бабушкѣ, попеченіе о ея старости, а равно миръ, любовь и постоянное доброе согласіе между собою. Сыновьямъ и внукамъ моимъ я завѣщаю служить вѣрою и правдою Русскому Царю и нашему дорогому Отечеству—на пользу родного народа, дочери же моей, невѣсткамъ и внучкамъ моимъ завѣщаю быть такими же примѣрными женами и матерями, какою была въ теченіи всей своей жизни моя жена—лучшій другъ всей моей жизни»[1]. Так і встає з-за цих рядків патріярх родини, задоволений з свого пережитого життя, з своєї родини, акуратний і незрадливий службовець, що в тому ж бачить ідеал життя і для всієї чоловічої половини свого роду, на жіночу покладаючи самі родинні обов'язки—жінки та матері. До характеристики цієї старосвітської родини треба ще додати, що отой «лучшій другъ всей моей жизни», мати родини, хоч і дочка колежського регістратора—була неписьменна: духівницю її з 20 квітня 1905 р. «за ея неграмотностью, по ея просьбѣ» підписав якийсь міщанин Адріян Комісаренко... По відставці Якова Григоровича з посади повітового казначея в Гадячому (20 серпня 1879 р.) в чині надворного совітника—старі тихо доживали віку в тому ж старосвітському Гадячому, живучи радощами й болями своїх по світах розкиданих дітей[2]. Мати Рудченків

[1] З паперів П. Мирного в Полт. Держ. Музеї. Духівницю датовано 7 жовтня 1890 р.

[2] Як відгук цього, див. напр. у листі батьковому до Панаса Мирного з 29 вересня 1879 р. вболівання про розбрат у родині старшого сина Івана (Білика): у його почалась тоді незлагода з жінкою, що вимагала «розлуки на всю жизнь» (серед паперів П. Мирного в Полт. Держ. Музеї).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пережила свого старого ще на два десятки літ і померла в поважному віці—6 лютого 1910 року[1].

У цій-от старосвітській, міцно злютованій родинними зв'язками, кріпкій та дружній, пишній з свого становища родині побачив світ у старосвітському, Гоголевих часів, Миргороді майбутній письменник Панас Мирний.

III.

Народився Панас 1-го (ст. ст.) травня 1849 року. Над колискою новонародженого сталося було якесь паперове непорозуміння, що довелося його згодом екстраординарними заходами виправляти. Чомусь акта про його народження та введення в хрест у метриках не було зроблено, так що потім, року вже 1855-го, довелося розпочати спеціяльне в цій справі слідство. Опитавши під присягою свідків—хрещеного батька Степана Пищимуху й инших—консисторія ухвалила, а архиєрей ствердив: «принимая въ основаніе разслѣдованіе, справку изъ метрикъ о бракѣ и изъ исповѣдныхъ росписей о семействѣ Губернскаго Секретаря Якова Рудченка, признать сына его Афанасія законнымъ его, Рудченка, сыномъ и родившимся в тысяча восемьсотъ сорокъ девятомъ году, и затѣмъ выдать просимое о рожденіи помянутаго сына его свидѣтельство»[2]. Виходило б з того, що не тільки в Миргородському суді чудовним способом пропадали папери, як трапилось це з проханням Гоголівського Івана Никифоровича

[1] Див. листи Ол. Як. Борисенкової (сестри Мирного) та Петра Рудченка (небожа) з 24 квітня 1910 р. серед паперів Мирного у Полт. Держ. Музеї.

[2] Свідоцтво це в оригіналі зберігається серед паперів Мирного в Полт. Державн. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Довгочхуна,—не краще було й по инших богоспасенного Миргорода установах. Проте в нашому випадкові справа стоїть ще пікантніше. Найцікавіше тут те, що згадуваний у нас приятель письменника, В. І. Станиславський, вже в останніх роках просто й без жадного розслідування списав з метричних книг Полтавської духовної Консисторії отакий акт Троїцької м. Миргорода церкви за 1849 р.

«Мая 1 (родился), 7 (крещен) Афанасій. (Родители): Коллежскій регистраторъ Яковъ Григоріевъ Рудченко и законная жена его Татіана Иванова, оба православные; воспріемники: подпоручикъ Михаилъ Адешелидзевъ и губернскаго секретаря жена Анна Михнова; крестилъ священникъ Трефинскій» [1].

Де поділася була ця метрика в 1855 році і як Степан Пищимуха міг тоді «під присягою» показувати себе за хрещеного батька Панасового та як це ствердили мало не десяток свідків—таємниця старої бюрократії й прецікавий казус з тодішньої канцелярської практики, якого навіть Гоголевою фантазією не збагнути...

Про дитячі роки малого Панаса мало маємо документального матеріялу. Можна думати, що деякі враження з своїх дитячих років використав потім письменник у розкішних картинах з дитячого життя (напр., «День на пастівнику»). Почав був Мирний писати й згадки про свій дитячий вік,—на жаль, як згадано, урвав їх на самому початку («Воспоминанія и прошлое», в рукопису). Маємо тут усього лиш кілька епізодів з життя Панасового в 1857 р. вже по переїзді батьків до Гадячого: спірки та бійки

[1] Копія серед паперів Мирного в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з старшим братом Іваном, товариські з ним забавки та гри, початок якоїсь мандрівки кіньми. Р. 1857 Панаса дали до школи—«приходского училища» в Миргороді. Саме того ж таки року батько перенісся на службу до Гадячого, але Панас добував шкільного року таки в Миргороді[1]; мабуть згаданий початок подорожі оцей переїзд з Миргороду до Гадячого і мав зафіксувати. В Гадячому Панас вступив до повітової школи («Уѣздное училище»), де і провчився чотири роки, кожного разу дістаючи, як переходив до вищого класу, похвальні листи «за примѣрное благонравіе и отличные успѣхи въ наукахъ»[2]. 18 червня 1862 р. 13-літній хлопець покінчив усеньку свою науку. Офіціяльне свідоцтво допіру згаданої дати відзначає його «отличные успѣхи» з усіх наук, яких тоді вчили по повітових школах, а саме—з закону божого, російської мови, аритметики, геометрії, історії, географії, письма та малювання з кресленням[3]. З таким освітнім багажем рушив майбутній письменник у свою довгу життьову путь.

---

[1] В паперах П. Мирного зберігся датований 19 червня 1858 р. «Похвальный листъ»: «На основаніи Устава Учебныхъ Заведеній, Высочайше утвержденного въ 8 день декабря 1828 года награжденъ симъ Похвальнымъ Листомъ ученикъ Миргородского Приходского Училища Афанасій Рудченко за примѣрное благонравіе и отличные успѣхи въ наукахъ, оказанные имъ въ истекшемъ академическомъ году».

[2] За І-й клас «похвального листа» датовано 18 червня 1859 р., за ІІ-й—19 червня 1860, за ІІІ-й—21 червня 1861, за ІІІ-й (другу групу)—18 червня 1862 р. «Листи» ці в оригіналах—серед паперів Мирного в Полт. Держ. Музеї.

[3] Оригінал свідоцтва—в Полт. Держ. Музеї, див. у додатках.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Та більшого, як на ті часи, вона й не потребувала. Адже батько його такі самі покінчив школи—і служив, брав чини, посовувався вгору службовою драбиною. Ту ж саму дорогу призначав він і синові: більшої для неї науки тоді й не було потрібно, аби тільки літа вийшли, щоб «свого хліба шукати». А «де ж той хліб для чиновного сина? Одна до його дорога—служба» [1],—так згодом зформулював Мирний становище людей свого стану,—те саме, що відзначав і згадуваний уже його сучасник, російський письменник: «У ребенка проявляется стремление к живописи, к музыке—чепуха и вздор, который надо вырвать теперь же с корнем: ребенок этот должен вырости чиновником, таким же безпримерным и безответным, как и отец,—в этом высшая цель жизни, в этом вся заслуга человека и пред богом, и пред родиной. Дочь хочет выйти замуж за человека, который ей понравился, но этот человек не служит—и браку этому не бывать: ее сам отец выдаст за того, кого он полюбил за исполнительность и за какие-нибудь другие, тоже выгодные для казенного интереса качества» [2]. Ці люди були роковані з самого дня свого народження... Отже рік з чимось після школи тільки й погуляв Панас, а 28 жовтня 1863 р. вступив на службу до Гадяцького повітового суду «канцелярским служителем». Починається цим життьова дорога—службовий формуляр «Дѣйствительнаго Статскаго Совѣтника Афанасія Яковлевича Рудченка», що до його ще матимемо нагоду повернутись.

---

[1] Мирний П.—Повія. Роман з народнього життя, ч. III. «Л.-Н. Вістник», 1919, кн. III, стор. 258.

[2] Успенский Гл.—Полное собраніе сочиненій, т. II. Київ, 1903, стор. 207—208.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Не тільки школа дала свою науку для тієї дороги. Ще головнішу в даному випадку науку давало само життя, оте чиновницьке середовище, серед якого жив і обертався цей приречений, змалку рокований чиновник. І цю науку опісля сам Мирний виложив дуже яскраво, уділивши напевне не одну автобіографічну риску з власного досвіду. Одне з його перших оповідань починається просто з вияснення на службу такого молодика, якого натовкують при цій оказії викладами випробуваної життєвої премудрости. Батько

> був веселий, говіркий, вичитував синові всякі пригоди з свого життя, ставив йому ріжні перестороги, забезпечував від ледачого товариства, раяв шанувати старших себе, годити їм, коритися...
>
> — Знай, сину,—казав він,—покірне телятко дві матки ссе! Не дивися ти на других, що дуже бришкають угору: начальник йому слово, а він йому—десятеро. Такі завжди тратять своє. Тихше, кажуть, іди, далі будеш. Так і тута. Коли тебе начальник і полає иноді так, ні за що—як ти, Господи, свят—змовчи на той час. Може йому тоді припало лаятися, та ти перший підскочив під руку... Коли ти не змовчиш, то тільки піднімеш більшу бучу та втратиш за себе добру славу... Тоді скажуть: сякий-такий нікому не змовче! Коли ж перетерпиш,—хай, мов: собака бреше, вітер несе—о, тоді він сам побаче, щó ти за чоловік і що за чиновник... Знай, сину, той самий, що тебе ні за що вилаяв, коли лучиться тобі оступитись, горою стоятиме за тебе й не дасть на поталу! Я сам на собі усе звідав, сам по собі добре знаю. Чи був би я тим, що тепер є, коли б не го-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

див старшим, не корився? Ніколи зроду!.. Покійний батько не кинув після себе нічого... Мати вмерла ще за молодих літ, удруге він не захотів одружитись, та так усе й пішло за люди... Виряжаючи він не дав мені нічого, окрім трьох лихих сорочечок та ще лихішої одежинки. А як виряжав, то наказував: «гляди себе: спіткнешся—пропав, не спіткнешся—підеш угору. Знай, що козак сам собі повинен знайти долю. Іди й шукай її, а від мене нічого не жди!»... Як я бідував, як часом холодний і голодний сидів, те одному богу відомо та мені, а більше нікому... А от бач тепер? І свій притулок на старості літ маю, і вас таки, як батько, і вивчив і наділив на перший раз чим бог послав... А через віщо? Через те, що де треба, поклонюся й покорюся. Від поклону, кажуть, голова з в'язів не спаде, а за тебе добре слово кожен замове... Іди ж і ти, сину, та шануй себе і своїх батька та матір,—їм легко й радісно буде чути про вас: от, мов, у Ливадного діти! А не то, що усяк вас буде ганити та проклинати[1].

«Гляди себе: спіткнешся—пропав, не спіткнешся—підеш угору»... А щоб не спіткнутись, один засіб: «від поклону голова з в'язів не спаде»... Рабська мораль, а на їй же покоління за поколінням виховувалось чиновників, з молоком матері всмоктуючи її в себе; нею напроваджувано звичайно усіх, хто йшов тоді на службу, переказуючи її од батька до сина. Нема жадного сумніву, що щось таке мусів вислухати і молодий Рудченко, виростаючи в такій типово-чиновницькій родині. І безперечно 14-літньому хлоп-

[1] П. Мирний—Книжка перша творів. Київ, 1903, стор. 62—63.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

цеві, який ще не бачив світа, не закуштував кисличку з дерева пізнання добра і зла, ця традиційна, з молоком матері всмоктана премудрість повинна була імпонувати,—тим паче в обставинах такого-от тодішнього Миргорода або Гадячого, де свіжої людини не побачиш, живого слова не почуєш, ніяких інтересів, що виходили б по-за тісне коло щоденного животіння. «Нема, здається, у світі сумніших міст, як наші повітові міста,—писав Мирний згодом, коли тієї чарівної кислички вже закуштував.—Життя не то, щоб громадського, а й трохи похожого на людське, немає. Все те дальше своєї хати, далі свого городу, далі свого поля не баче, не знає і знати не хоче; чутно одні тільки господарські та хатні турботи та клопоти, і другого питання не чутно. Все, що виходе з цього, життям обведеного кола, не має тута ніякої ваги, лічиться за не знать що, за те, що тут кажуть—ум за розум заходе... Нудно живеться! Найгірше ж, коли захопить вас літня празникова доба. Кругом бачиш, як природа розвертається, пишається своєю красою зеленою, любо та мило зазирає у вічі своїми квітками пишними—і тут рядом з нею люди, як камінь холодні та суворі з своїми щоденними турботами, своїми судами та пересудами... Ні, краще у полі та на роздоллі серед широкого степу або буйного лісу, узявши рушницю на плечі, блукати та розводити свою тугу пекучу»[1].

«Нудно живеться»—ще і ще один рефрен всеросійської нудьги розлягається з уст цього дебютанта-чиновника. Але, вже те, що він зрозумів свою нудьгу

[1] З рукопису. Уривок без заголовка, писаний певне на початку 70-х років.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

й спитується усвідомити її—показує, що не задовольнить його служба, що напучування-промова на проводах не захопить і не заполонить його всього, що в блискучому формулярі дбайливого службовця незабаром запишеться незримо щось таке, що основи тієї промови в пень підриває. Серед паперів акуратного до педантизму Мирного, на щастя, збереглися сторінки з його щоденника, писаного в квітні—травні 1863 року[1],—отже ще перед початком службової кар'єри автора. Спинимося на цих надзвичайно цікавих сторінках 14—16-літнього хлопця,—вони бо покажуть нам, з якими настроями вступав він у життя, як також і думки, інтереси, круг читання, впливи і т. ин. Мова щоденника—на початку жаргонова—російська з українізмами, переходить незабаром на чисто-українську, відбиваючи той докорінний злам, що саме відбувся тоді з автором.

IV.

Сегодня,—починає Мирний 25 квітня 1863 р.—послѣ долгихъ думъ, я далъ себѣ обѣтъ записывать всѣ мои впечатлѣнія, накопившіеся въ извѣстный день, т. е. писать дневникъ.

Сюда войдутъ всѣ умозрѣнія и умозаключенія, которые часто блеснутъ на одну минуту въ моей головѣ и скроются почти на вѣки, т. е. неизвѣстно когда снова они пробудятся. А такъ какъ мой разумъ иной разъ касается вещей и вопро-

[1] З означенням року в Мирного тут вийшло якесь непорозуміння: виразно зазначено 1863-й рік, а тим часом далі згадано Номисові «Приказки», що вийшли 1864 р., а з приводу своїх іменин автор говорить про себе як про 16-літнього. Виходило б з цього, що щоденника писано не 1863, а 1865 року.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

совъ очень для меня нужныхъ, то благодаря моей слабой памяти онѣ остаются неизслѣдованными и неразрѣшенными, то я положилъ ихъ записывать и когда-нибудь, отъ нечего дѣлать, пересматривать начну свой журналъ то все таки увижу, что вотъ то такой вопросъ нерѣшенъ и всеконечно рѣшу. И такъ у дорогу!

26 квітня запис містить згадку про перечитану з журнала «Эпоха» статтю Соловйова «Женщинамъ», переказує її зміст з критичними увагами. Читаючи, Мирний не зрозумів слова «проституція», шукав у словнику й не знайшов. Збирається ще раз перечитати «Что дѣлать?». 27 квітня—«тоска» і розумування з приводу неї. 28 квітня—одержав листа од брата Івана.

Какъ оно (письмо) меня обрадовало: жаль только, что Кобзаря нѣтъ. А тѣ издали? А я бъ ихъ чортовыхъ москалівъ усіхъ бы вирізавъ,— изуродовали Кобзаря, такое геніальное произведеніе! Черти.

Когда бъ на мою долю хоть тѣ пришлись, что издаетъ бурса. Ну какое несчастіе Украинѣ этой бѣдной вдовѣ; народъ подавленъ, воспитаніе на родномъ языкѣ запрещено и вдругъ что же такой протестъ противъ всего того за что Москва кричитъ, какъ Кобзарь и тотъ изуродованъ. Несчастная Украина, мать ты моя! тамъ что съ тобой дѣлаютъ москали?

Не начать ли Дневникъ писать на Украинскомъ языкѣ? Съ завтрашняго дня же бросаю московскій и берусь за свой.

Далі йдуть розумування з приводу народніх приказок та їх студіювання. Згадано з подякою книгу Номиса «Українські приказки».

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Какъ бы Иванъ пріѣхалъ на каникулы, то съ нимъ бы поражуваться, а то... пусто!..

29 квітня. Оце і сьогодні думав над приказками. Думав, думав і нічого не видумав. Я сам себе у душі проклинаю, для чого я попереду учився отого московського язика, а свого рідного не вчив. Читав отих Тургеневих і других, а пословиць не тямлю. Дурень, дурень! Тепер серце рветься, хоче виливати своєю мовою сльози бідної вдовиці, та ба! не тямить, тільки тихо-тихесенько заплаче та й засне. Пригадаю батька:

А я... а я
Тільки вмію плакать
Тільки сльози за Украйну,
А слова немає!

та й заплачу серцем одиноким. Уже думаю кинуть брать з бібліотеки книжки, а заніматься пословицями кожного дня. Так і то—є там гарні книжки і нужні мені. Думаю писати яку-небудь повість і вмісті приказку ззучати, та хто його знає, як і буде. А буде так, як буде, я тільки знаю, що я дурень, та й превеликий, що не вчився нашої мови, та того московського духу набравсь. Дурень, дурень і дурень! Проклятий я, трижди проклятий!! Правда, в мене є вилика (!) надія, мені тілько 16 років, та що, кажуть, знать те за плечима не носить хоч би і в 6 було, а не в 16!

2 травня записано вірша—мабуть першого—з приводу своїх іменин:

Ну, що з того що шіснадцять
Мені вже минуло?
Знов у серці ворушаться
Крівавії думи.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Далі—безнадія, сум, жалі за тим, що нічого не зробив і ніхто не спогадає по смерті:

> Куди гляну-подивлюся, все горе-неволя, а де те щастя? хто його знає...
>
> Гине слава козацькая, долі нема, москаль панує, наші квіти марне псує, сорочку з матері здирає, та ніхто того ні чує, ні знає.

3 травня—дочитував з «Отечественныхъ Записокъ» статтю Бокля про «Джона Милля». Почав читати Пушкинового «Евгения Онегина». «Яка сила поезії!»—занотовує з цього приводу Мирний. 5 травня—записано два випадки про чесність, і вибори до земства. Далі чимало днів проминуто без запису, а 17 травня, з приводу шлюбу, цього таїнства, що «прикриває порабощеніе личности» й годить лиш позверховій побожності, записано: «А ти Бог розпроклятий, коли ти оддаєш одного чоловіка на волю другого!!». 23 травня згадано Череванина з повісти Помяловського «Молотов».

> 28 травня. — Позавчора приїхав Иван... Добре дуже зробив, весело тепер буде. Тепер тузі прийдеться не по нутру—утече з моєї хатини.

Як бачимо, традиційна мораль вже в 14—16 літнього хлопця починає тріщати по цілому, розлазитися й розпадатись. Наївно, по-дитячому розповідає про це автор, але в оцій наївній безпосередності й лежить надзвичайна вага цих немудрих записок. Бачимо з них, що хлопець вже закуштував з спокусливого дерева знаття, бере книжки з бібліотеки, читає багато (Тургенева, Помяловського, Пушкина й ин., журнали, навіть сакраментальне для тих часів «Что делать?» Чернишевського), читає вдумливо, критично. Бачимо далі, що цікавлять

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хлопця питання громадської (вибори до земства) й етичної (чесність, бог) натури. Бачимо й трохи дитячої пози, налягання на сумні переживання, того нахилу до самобичування, що взагалі часто трапляється у недорослих Гамлетів, яким ще важко усвідомити справжні свої почування, дати їм лад і яким через те такими спокусливими бувають афористичні вигуки про щастя, прокльони, нарікання, самообвинувачення—аж до згадок про смерть (це в 14 років!). Але над усім горує гостре, як звичайно буває в неофітів, національне почуття. Самого початку його ми тут не бачимо; воно, видимо, вже давніше зародилось і тільки під впливом звістки про «Кобзаря» та Номисової книги з приказками вибилося на гору в патетично-наївних розумуваннях. Цікава ця згадка про «Кобзаря» ще й з фактичного боку. Коли зіставимо жалі з приводу того, що «Кобзаря нѣтъ», з запитом «а тѣ издали?» й далі трохи яснішою надією добути собі з тих, «что издастъ бурса»—то чи не можна в цьому побачити натяк на якесь нелегальне видання Шевченкових поезій? Як знаємо—таке видання тоді було й справді. Року 1861 у Москві гурток студентів («бурса») під приводом Зайчневського та Аргиропула розпочав був нелегальне видавництво літографічним способом, а як до того гуртка належали й свідомі українці (Леонид Ященко), то до видання взято було і дещо з Шевченка («Кавказ», «Холодний яр», «Розрита могила» та ин.); гурток мав зв'язки на Україні,—напр., учитель Ілля Дорошенко в Чернігові,—і посилав сюди свої видання[1]. Маючи на увазі тодішні зв'язки Па-

[1] Див. В. Алексеев—Студенческий кружок Аргиропуло и Зайчневского и его деятельность. «Голосъ Минувшаго», 1922, кн. 1, стор. 105, 107, 121 і 124; до-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

насового брата, Івана Рудченка, з київськими і взагалі українськими кругами (гадячанин М. Драгоманов та інші), нічого неможливого немає в тому, що це нелегальне видання могло потрапити Іванові до рук, а через його збудити такі надії вже й у меншого брата. Як що здогад цей правдивий, то маємо натяк на ті стежки, що ними за тих часів пробивалася нелегальщина навіть у такі глухі закутки, як Гадяче, та збивала принаймні більш чутливих серед провінціяльного чиновництва людей з традиційної дороги. Взагалі треба тут ще зазначити, що Шевченкові поезії та певне й сама особа геніяльного українського поета зробили надзвичайне враження на молодого хлопця, різцем гострим глибоко і навіки положили карб на його серці. Певне знайомість із творами та життям Шевченка й була тим фіксажем, що потенціяльну українську стихію в Мирному не тільки виявив у свідомості, але й надав їй певного напряму, зафіксував невиводне. Письменник Мирний,—згодом ми побачимо тому докази—завжди був під великими чарами Шевченкової музи і з тим не ховався, иноді живцем переносячи улюблені Шевченкові вирази до своїх творів. Почалося це певне з юнацтва, бо десятки років по тому, згадуючи про смерть Шевченка, Мирний писав:

Страшенным громом вістка тая
Тоді носилася над краєм,
Всіх гнула до землі вона,— [1]

кладніше у М. Лемке—Политические процессы в России 1860-х г.г. по архивным документам. Петроград, 1923, стор. 6, 23, 24, 28.

[1] З недрукованого вірша: «На тридцять-шості роковини Т. Г. Шевченка»,—оригінал у Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

а вже автора напевне. Це, в усякому разі, цікаве свідоцтво про ті інтелектуальні й моральні впливи, яких зазнав юнак Рудченко. З ними зустрілася мораль Ливадних, заснована на страху начальницькому, на безмежному послухові й бажанні зробити кар'єру, вибитися в люди—і вже з перших кроків службового життя нашого чиновника мусіла вийти дуже й дуже надщербленою.

Але найбільше, звичайно, впливав тут самий час, за якого все те діялось. Панасові було 12 років, коли «вийшла воля». В малому місті, де певне добра половина, як що не більш, людности були хлібороби, вона не могла проминути безслідно, бо зачіпала самі основи в щоденному тієї людности житті. Та й чиновницька громада тут занадто тісно зв'язана була повсякденним життям із низами, щоб вразливий, кметливий хлопець не помічав переміни. На його подія ця зробила надзвичайне враження, одбилася в свідомості так сильно, що стала взагалі за вихідний пункт усього світогляду, за масштаб, яким він міряв і який прикладав до оцінки взагалі громадського життя на Україні. Для Мирного це була, можна сказати, початкова ера його світогляду, живущий нерв у історії рідного краю, а разом з тим основа й зав'язка мало не всієї творчости. Що це так, показують ті численні екскурси в тодішні обставини, що згодом робитиме Мирний-письменник,—екскурси, цілком засновані на живих спостереженнях, а не на теоретичних тільки міркуваннях. Минуле для його виразно поділяється на час «до голодної волі» і «після» неї, і саме цей переступний момент найдужче цікавить Мирного. Нижче нам доведеться ще на згаданих екскурсах спинятися, а поки що подам тут тільки один уривок, що показує,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

які враження виніс Панас од тієї доби і якими думками вони в йому одбилися.

Час не стояв,—так починається в пізнішому романі братів Рудченків розділ з характерним заголовком «Новий вік».—Промайнула воля, поламала ланцюги віковічні, на котрих ще за дідів-прадідів прикували до панів колись вільні хутори, села; опростались людські руки; несміливо, наче чого боялись, приймались за землю, котра колись була «богова та людська», потім стала «панська», а тепер, хоч силоміць наділена, знову стала «людська»... Задурманений неволею люд почав продирати очі... й нічогісінько кругом себе не бачив, окрім—панів та мужиків!... Усе, що приросло до землі, копалось у ній, обливало її своїм потом—все те звалося «наш брат Савка»... Неволя порізнила дітей одних батьків, одних матерів; вирила між ними глибокий яр, котрого ні перейти, ні переїхати, хіба засипати... Та чи можна засипати в рік, у десять, у двадцять років яругу, яка копалася не десятки, а цілі сотні літ?—

запитує художник і подає далі яскраву картину соціяльних стосунків, що цілком викристалізувалися вже на той час, як прийшла воля.

По один бік яру стояли потомки старшини козацької; стояли приблуди, котрих приманила своїми розкошами задурена Україна; були між ними ляшки й недоляшки, були москалі й московські недолюдки, були й осиротілі діти Юди, котрі, замість свого зруйнованого царства, на чужій землі завели нове царство; тут можна було зустріти не трохи полупанків, котрі з дігтярів, чумаків, крамарів, прикажчиків, повиводили своїх дітей у «люди»: поначіпляли на плечі з мідними

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ґудзями мундири, а на голови понадівали картузи з зірочками... Усе то була ватага, вигодувана чужою працею, обута й зодягнена чужими руками... Тепер вона стояла й як голодний вовк клацала зубами, поглядаючи зо-зла на другий бік яру, де потомки козачі копалися в сирій землі, понівечені, зубожені, темні, якісь каліки, а не люди, без пам'яти про бувальщину дідів своїх, котрі добували кров'ю «славу та волю», без пам'яти про самих себе, з страшною злістю в гарячім серці, з палкими на вустах прокльонами, котрі вони посилали на той бік... Здається, як би не глибокий яр, одна б ватага кинулась на другу й полилася б річка червоної крови, потопила б правого й винуватого... Заслані полудою очі під ту страшну різанину не розгляділи б, де свій, де чужий, кров би лилася, трупи б тліли та ситили й без того ситу землю [1].

Цього не сталось. Зате сталося щось инше, не менш може грізне для закам'янілих каст, що здавалися такими твердими й незрушенними. Почалось розшарування, стався розклад серед них самих. Нас тепер цікавить саме та сторона, до якої походженням та зв'язками належав майбутній наш письменник, хоч симпатії свої віддав він цілком отій другій стороні. Безперечно й автобіографічні рисочки вчуваються в оцій картині, що виводить на кін людей його, авторового, покоління.

Уся молодіж наче «подуріла»: цуралася не тільки «прав дворянських», цуралася роду... Не-

[1] П. Мирний—І. Білик—Хіба ревуть воли як ясла повні? Вид. «Книгоспілки», т. II. Київ, 1925, стор. 224—225.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами—«кріпостником, деспотом»; кидав рідну оселю й, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Київу, питаючи сякого-такого заробітку! За братами потяглися й сестри: перестали й ухом вести батька-матері, сиділи день-у-день, ніч-у-ніч, як під суботу рабин, за книжками, забули про хазяйство, забули й про гулянки...

А тут, як на те, «божевільна воля» незабаром понаводила за собою й своїх діток свавольних: земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають—якого ти роду... Зовсім світ перевернувся! [1]

Справді, світ перевернувся, коли в патріярхальній родині статечного Якова Григоровича Рудченка такі повстали думки! І хоча зформульовано їх трохи згодом і спільним пером обох братів-письменників, але зародилися й заклюнулись вони безперечно таки під впливом подій початку 60-х років. На це маємо документальні вказівки що-до братів Рудченків, принаймні що-до Панаса. Національно-опозиційний у йому дух не зменшається, а з роками росте й потужніє. Маємо у Мирного спроби щоденника ще за 1865 р. і там поміж етнографічними записами, фотографуванням окремих епізодів із життя, згадок про кохання (бо вже й воно озивається!), під 25 січня читаємо:

Сьогодні празник із празників! Коли він уп'ять повториться у житті моєму. Сьогодні получив од Івана лист, а в йому—портрет Гонти! Це того лицаря, що

[1] Там само, стор. 227.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Щоб не було зради,
Щоб не було поговору

порізав дітей рідних за те, що вони були католики... Ні, не буде другого такого празнику мені ніколи!

Знов, звичайно, наївність, цілком прощенна в устах 16-літнього хлопця. Згодом він виросте з неї. Але вона показує, як зміцніло в йому національне, та й не саме національне, почуття, яких рішучих форм воно набирало. А що найголовніше—отой дитячий щоденник прохиляє завісу з-над тих стежок, якими нові віяння добиралися до Гадячого й зазирали до чесної господи статечного й акуратного Якова Григоровича Рудченка, скаламучували його сина, кандидата на такого ж самого акуратного чиновника, і в його формулярі почали виписувати незримі поки що письмена, такі незгідні з рабською мораллю канцелярій та традиціями послуху й кар'єризму. Передатним пасом був тут, як бачимо з Панасових записів, його старший брат Іван, що тоді вже вибрався на вільніший світ, до Київа, й обертався в гуртках передових і національно-свідомих українців. Через те, що з братом Іваном нам не раз ще на дальших сторінках стрінутись доведеться, через те, що він велику брав участь навіть у літературній роботі Панаса Мирного—не завадить спинитись тут докладніше на цій характерній для свого часу та і взагалі дуже цікавій постаті.

V.

Іван Яковлевич Рудченко[1], найстарший з дітей у родині Рудченків, народився 21 серпня 1845 ро-

[1] Про його так само маємо літератури не гурт. Опріч газетних некрологів, тільки невеличкий нарис у О г о-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ку[1], вчився в Миргородській повітовій школі й почав був звичайну за його часів і в його становищі канцелярську кар'єру. Кризис у його настроях і планах зробила, певне, знайомість з Мих. П. Драгомановим, з яким він стоваришував, коли батько його переїхав на службу до Гадячого, де жила родина Драгоманових і де бував Михайло Петрович. Палкий, енергійний, гострий на розум, Іван Рудченко захопився українською ідеєю і пристав до того руху, що визначився був на початку 60-х років. Містечкове життя в малому Гадячому його вже не задовольняло; палкого юнака тягло на люди, у велике місто, до ширшої діяльности. Український орган того часу «Основа» дав притулок його писанням[2]; недільні школи—його громадським настроям вихід.

новського («Исторія»..., ч. IV), С. Свириденка—Памяти И. Я. Рудченка («Кіевская Старина», 1906, кн. III—IV, стор. 312—320) та Панасову-Рудченкову анонімну статтю—Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности И. Я. Рудченка («Україна», 1907, VII—VIII, стор. 92—100). Серед паперів Мирного є копія з листа від В. П. Науменка з 5 листопада 1905 р.—він прохає подати до «Кіевской Старины» біографічний матеріял про Білика; відповіддю на це й була ота друга стаття. Відомості з цих праць доповняю архівним матеріялом з Полт. Держ. Музею.

[1] Копія з метрики в Полт. Музеї.

[2] В «Основі» за 1861 р. надруковано в кн. X-ій дописа з Гадячого (про бібліотеку), підпис Іван Кивайголова. За 1862 р. в кн. III—«Де-що з Гадяча» (про жіночу школу та про вистави), підпис той самий; в кн. IX—«Про зозуль, посмітюх та гадюк» (з народніх уст), підписано Іван Руїна. Мабуть Ів. Рудченкові належить і непідписаний у IX-й книзі лист з Гадячого (про мирових посередників та селянську реформу). Ще перед тим Ів. Рудченко надрукував був кілька етнографічних записів у «Полтавск. Губ. Вѣдомостяхъ» 1860 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Саме з цього часу зберігся надзвичайно цікавий і характерний лист Іванів до Панаса, написаний на переломі його життя—перед першою поїздкою до Київа. Подаю його тут мало не цілком, проминувши тільки юдофобську вихватку — передтечу майбутнього сановника Романівської імперії.

Здоров був, козаче! Оттуди! Хіба ж ти козак? Ну, козак—не козак, зате козаче в тебе серце, козача думка та гадка... нам більше й не треба, коли б на нашому полі родились з думкою, з серцем нашим... Та ба! Плодюча рілля та родить добре засіяна пшеницею, а уродить де-де пшениця, а то одно—кукіль, кукіль!... Стеблина й нічого—як стеблина, а вимни—сажа сажею... Лихо з тією сажею, яка вона чорна!

Оце пишу до тебе на-швидку. Витягли від нас в Полтаву Борисенка, так я через його і пишу до тебе. А чи віддасть він, чи ні—не моє діло... не знаю. Бо він такий затинчивий, що гляди—коли ще й віддасть: посоромиться піти... тоді письмо це до мене назад прицуга. А може й побачитесь—то й віддасть. Що ж тобі писати далі?... Ага, ось ще й забув: збіраюсь я їхати в Київ оце на днях. Вороб'євський, наш таки ж Казначеєць, їде туди по своєму ділу, та й мене—спасибі йому—бере. Треба поїхать подивиться на городище. Кажуть, хороший, здоровенний-прездоровенний город-прапрадід... Як що поїду, то думаю, коли б прийшлось в неділю їхать через Лубні, зайти в воскресну школу. Може Шевича побачу; а хочеться побачить українця, та не такого, що я, мов, українець: вмію і пісень малоросійських співать: Вота одну знаю: «в агароді бузена, а в Київі дядька, за то тебя

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

полюбила, що на п'яті перстень». Ні, він земляк-українець... Може ще куди поїду та побачусь з нашими браттями, що бажають добра своїй Україні милій та любій. Нехай я, коли все ж таки поїду, напишу тобі з Київа — як і що. А поки—прощавай.

...Думаю написати в «Основу» кілька розказів народніх,—кінчає Іван.—А може ще й не надрукують, бо, як я помітив, новий цензур (sic!) став в «Основі» Лебеде(в) та що виїда здорово з письма стрічки, то батю мій! Он в «Великих Проводах» страничка рідко де є, щоб була не викушена: раз-поз-раз— —ото вже знай-догадайся, що глитнув скаженюка (—вовк сіроманець)... Коли ми від оцих вовків збавимось?... Чи то ж не сором: положу я серед дня ласенький трівний кусок—він і підтягне, тільки одні об'їдки зоставить; а все ж таки в отім Бурсі—вовки, вовки-сіроманці. Мов же на їх і стрільців багато, а все не помага»...[1]

Настрій, що пробивається в листі оцьому—типовий для тих часів, часів захоплення недільними школами, етнографізмом, часів боротьби за перші ступені національної самосвідомости. Характерний він не тільки для автора, але й для адресата: видко і цей поділяв уже думки Іванові, і таким чином наведений лист подає перше документальне свідоцтво про тодішню вже національну позицію обох братів Рудченків.

Певне за цю першу поїздку до Київа Іван зав'я-

[1] Оригінал листа, писаний правописом «Основи» (з ъ та наголосами), переховується в Полт. Держ. Музеї. Дата—20 травня 1862 р.; підпис: «Тобі звісний Іван Кивай-голова». «В отім Бурсі»—скорочене: в Петербурсі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

зав там деякі зв'язки, бо незабаром, р. 1865-го він кидає службу, на той час у Полтаві, й зовсім перебирається до Київа, оберталючись там серед тодішніх громадських українських кругів. Його мала освіта, видимо, давалась йому в знаки, бо він починає готуватися до університету, користуючись з допомоги таких привідців тодішньої української громади в Київі, як Антонович та Драгоманов, вчащаючи тим часом до університету вільним слухачем. Матеріяльні злидні, проте, не дали Іванові змоги здійснити свою мрію що-до університетської освіти,—довелося натомісць шукати заробітку, себто знов таки служби. І от р. 1867 ми бачимо Івана вже вдруге на службі, бо прожити з літературного заробітку (співробітництво в «Кіевлянині») було тяжко.

Але українські інтереси Рудченка не тільки не прохололи, а навпаки—тодішній етнографічний рух, що дав незабаром грандіозну, мовляв Пипін, експедицію П. Чубинського з томами етнографічного матеріялу, захопив і Івана Рудченка та в особі його придбав запального і, головно, тямущого та совісного працьовника. Року 1869—1870 виходить у Київі два томи його «Казок»[1], іде підготовка й розробка корпусу «Чумацьких пісень»[2], що вийшли згодом у Київі ж таки з цінною монографією (перша її редакція надрукована була у «Вѣстнику Европы» ще 1872 р.). Але віддаючи свою силу тут, у межах Росії, на єдину тоді дозволену роботу—етнографічну, Іван Рудченко за кордоном виступає як Білик—з

[1] «Народныя южнорусскія сказки», вып. 1 і 2. Издалъ И. Рудченко.

[2] Рудченко И. Я.—Чумацкія народныя пѣсни. Кіевъ, 1874.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

спробами критичних статтів, надзвичайно, як на свій час цікавих, написаних жваво, талановито, з темпераментом справжнього критика-публіциста, з боєвим запалом людини, що розуміє болі сучасности, поставила собі певні завдання й простує до них неухильно. Критичні спроби Білікові поруч праць Драгоманова становлять певний етап в історії української критики і варті того, щоб про них ізгадати.

1873 року в львівському журналі «Правда» з'явилось два нариси з «Записів охотника» Тургенева («Тхір і Калинович» та «Біжин Луг») у гарному перекладі Білика. До них додав перекладчик змістовне передне слово про автора тих нарисів, і вже у йому висловив між иншим свій погляд і на українське письменство та його завдання й напрям. Зазначивши, що «оповідання сі й українській літературі користні будуть», Білик так окреслює її становище на той час:

> Українська література, можна сказать, ще тільки починається. Через те їй не зашкодить і в посестри дещо позичити; тому вона повинна роздивлятись, якою стежкою йшли инші писателі. Тургенівська ж стежка—не аби-яка: не даром став він великоруським любищем, не марно його «Записи охотника» либонь чи не на всі європейські мови переложено. Його живе слово, його чиста великоруська, як перемита, мова, його уталантована вдача, його митецькі вирази, освічені широким поглядом, а в кінці всього—непохибна правда, з якою він малює життя людське, заставляє бажати, щоб і наша література повернула на його стежку—од плачу про «долю та волю», од любощів та закохання на шлях розумної битописі. Тоді вона буде проводарем живої

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

правди у свою рідну країну. А коли, збившись з рідного поля народного, піде иншою дорогою— вона ніколи не стане покажчиком громадської потреби, і одцураються її рідні люди, і до віку їй не піднятись угору, а буде вона порпатись у своєму кубельці та віршувати нікому непотрібні вірші на утіху гулящих людей[1].

Навівши далі з споминів Тургенева згадку про той шлях, що ним письменник прийшов до думки вдарити на болячки свого рідного краю, Білик таку подає і своїм землякам з цього науку: «Декому й з нас, панове, годилося б глянути і на минуле, і на теперішнє наше таким правдивим, таким щирим оком, та покинувши думку, що у нас, мов, все гаразд, пошукати—чи немає й на нашій ниві чого такого, що підіймає з серця «сором, гнів або ненависть тяжку?» А коли є, то вдарити на його, як на лютого ворога, а не пестити його, як ту рідну дитину!»[2]

І незабаром Білик ударив. Ударив по тих саме «нікому непотрібних віршах», що їх під впливом лихоліття, за другого в нашій найновішій історії антракту, заподіяного Валуєвським циркуляром 1863 р., почали плодити нетямущі наслідувачі Шевченкової музи. Того ж таки року і в тій самій «Правді» друкує Білик огляд сучасної літератури під заголовком «Перегляд літературних новин», а в йому розгортає вже на всю широчінь свої літературні погляди й домагання. Завдання письменника на думку нашого критика—«бути живцем своєї громади, показувати побит свого люду, виявляти його по-

[1] Білик Ів.—Иван Сергієвич Тургенев. «Правда», 1873, стор. 3.
[2] Там само, стор. 8.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

треби, а часом освічувати або й заново прокладати громадську дорогу—і все-таки йти або за своїм людом або поперед люду»; завдання критики—«освічувати їх напрямок»[1]. Зазначивши на вступі невідрадне під той час становище українського письменства, що опинилось на розпутті поміж двома крайніми полюсами громади—темним народом унизу та освіченими перевертнями вгорі,—що не спромоглося навіть ще найелементарніші потреби національні, як граматика, словник, історія, задовольнити—Білик ставить питання про сучасного українського письменника: «Як же йому за діло взятись, щоб праця його не пішла собі марно, а стала користною кому-небудь? Якою йому піти дорогою, щоб не остатись позад свого люду?»

> На мою думку,—відповідає критик,—і тут тільки дві тропи: або поперед люду або між люд свій, бо йдучи, не озираючись, за громадою, опинишся мимохіть в перевертнях. Іти поперед громади, вести її за собою, ставити їй, для ознаки, високі віхи по довгому шляху—це діло словесного велетня-поета. Та велетнів скрізь не багато по світу; а ми знаємо, що словесність у чужоземців служить своїй громаді і з середньої руки талантами, або й просто з освітніми, розумними писателями. Що ж у нас, при наших сьогочасних обставинах, робити такому народолюбцеві? яким напрямом і куди йти йому? Одвітуємо: в народню громаду»[2].

Але ж можуть бути закиди, що це значить—знижатися до низького рівня народнього, вмалятися до

[1] Білик Ів.—Перегляд літературних новин. «Правда», 1873, стор. 72—73.
[2] Там само, стор. 75.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

його примітивного світогляду, впірнати в темряву, в непросвітній морок, серед яких дубіє народ? Ні, відповідає Білик—

> іти в громаду—то не значить ще занедбати просвіту і все добро, просвітою нажите, і стати таким темним людом, який дожидає просвіти; ще не значить—проміняти добрий жупан на полатану сіру свиту. Туди йти можна і без машкараду, який був подобався декому з гарячих та нерозсудливих земляків наших, що, убравшися в оксамити, накинувши на-опашку добру кортову свиту, на-бакир шапку настромивши, ходили по селу... і собак, і людей дражнити. Таких нам не треба народолюбців! Можна поєднатись з своїм людом і без того—поєднатись не одежою, не простими звичаями, а духом. Треба тільки спізнати люд свій, заглянути в глибиню життя його і, одкинувши хиби, добру суть його самобиту на користь йому повернути; а взявшись за письменство, правдиво виявити мирові все, що ни наглядиш між людом; показати—що́ то за люд, якими він обложився обставинами, якими звичаями поводиться, яким живе побитом—на громаді, в селі, у себе в хаті між сім'янами; які клопоти обіймають його голову,—і вивести прилюдно народ свій не прибраним та умитим, прилизаним, як дехто силувавсь виводити, а без жодної прикраси—таким, який він справді живе на світі. Хіба трохи тут роботи для повістки, оповідання, чи для драми?.. А коли кому випала вдача мірною мовою мовити, тому нічого вже плакати про те, що покрилось людським забутком, голосити про якусь, туманом повиту, «долю та волю». Багато

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

буде йому діла і коло душі, коло людського серця: йому прийдеться зазирнути в їх темну таємницю, щоб переказати світу, що там діється, яка там хвиля ходором ходить, які наганяє думки та гадки, які підіймає бажання... Про сі потáйни сам люд тільки иноді, ненароком, натякне вам, а розказати і не думає. І ліpикові, і епікові тут є біля чого походити! Отже треба за це братись не з думкою, що—мовляв—«було та минуло», а з розумною думкою про те, як на далі бути. Не назад вести громаду свою треба, а спустившись до неї, підвести і її вгору до себе,—та не на хмарах, не по-за хмарами, а поставити її на тій самій землі, що її кров'ю напоєна. Не світом каганчика свого освітити громаду, а світом праведним сонця—науки, просвіти,—та освітити не з одного якого, а з усіх боків, щоб і сама громада гаразд таки себе побачила і спізнала, і щоб сторонні люди мусіли на неї глянути. От яке, без краю довге, широке і велике діло розкинулось перед очима українського словесника! І хто хоч часточку малу зробив того діла, той уже й зробив послугу своїй літературі, а за добру послугу йому й вічна подяка»[1].

Не важко добачити в критичній цій тираді гостру реакцію проти примітивного «опрощування» 60-х років та спеціяльно проти безконечного «переспівування» Шевченка, що зайшло було в моду тих же часів і не дало жадного визначного твору, а саме беззмістовне епігонство. Не без впливу тут, звичайно, й від російської критики, особливо найпопу-

[1] Там само, стор. 75—76. Підкреслення моє.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лярнішого тоді Писарева з його занадто утилітарною міркою в справах мистецтва. Але й стан нашого письменства тоді вимагав дійсно суворих заходів. Показавши на прикладах з тогочасної літературної продукції всю недолужність неплідного епігонства, мав право критик провістити, що «час, давно вже пора, пропалоти нашу словесність і повикидати геть з неї всяку дурницю. Пора перестати дивитись на неї, як на дитину в сповиточку, що воно—мовляв—щось белькоче, а що́—і само не розуміє. Пора на неї поглядати правдивим, розумним поглядом освітньої людини, що бажає добра своєму краєві і шукає скрізь—не то в словесності—певної користи для його»[1]. Виставивши принцип «певної користи», отже службове значіння письменства, натурально було критикові занехаяти цілком мірку естетичну, одвернутися від своєрідної містики, на яку тоді раз-у-раз збивалася естетика. «Ми не будемо її (поезію) міряти бездушним аршином естетики,—писав Білик.—Обернемось до неї з щирим серцем живої людини, котрій всюди і завжди про своє життя манеться і котра скрізь шукає громадської користи. Те життя, що виступає перед нами одбите чулою душею поета, його погляди й напрямки, надії й бажання, постанова й ідеали—от на що ми звертаєм увагу у поетичнім творі!.. А про естетику—хай собі нею той забавляється, кому більше робити нічого, або хто більше нічого робити не вміє»[2]. Цей відгук літературної Писарівщини в нашому письменстві не може нас дивувати надто, коли візьмемо на увагу, над яким матеріялом дове-

[1] Там само, стор. 114.
[2] Там само, стор. 520.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лось оперувати критикові та ще під той час, коли— як дізнаємося зараз—він сам не тільки голубив думки, а й практично працював разом з братом, Панасом Мирним, над твором, якому довелося заманіфестувати не так може новий напрям, як нові способи в нашому письменстві—відгуки, головним чином, на громадське життя. «Громадський строй,— каже Білик,—лежить опукою на людині і як би ни силився поодинокий чоловік з його вирватись—він його давить своєю вагою. Громада—великий чоловік. Чи в доброму так, чи й у лихому—все однаково. Тим-то, щоб покарати якого чоловіка лихого або які громадські хиби, не слід нападом напускатись на поодинчих людей. Треба розказати, звідкіля і як іде яка хиба, що її піддержує, як вона розпросторюється: тоді вона в пень буде підрубана—і передові люди її зречуться, а за передовиками—й громада. Тим-то й мають тепер вагу тільки ті письменці (письменники С. Є.), що йдуть громадською, соціяльною тропою і соціяльним поглядом озирають життя народне»[1]. І свою критичну розправу кінчить Білик увагою немов pro domo sua написаною. Нагадавши авторці скритикованих тим разом віршованих повісток слова Лермонтова

Умчался век эпических поэм
И повести в стихах пришли в упадок —

Білик подає позитивний висновок про те, що повинно давати письменство. «Широкий розвій життя народного, що пересновано соціяльним пітканням і дожидає реальної битописі—все це не мирить з міряною мовою, з епічним складом. Не достане

[1] Там само, стор. 589.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

епікові супокою, щоб він художничо виразив життя те; а стане він напускати на себе супокій той—закує в кайдани свою думку, заморозить без холоду живе, гаряче слово... Не ті часи настали; інші піднялися питання; не так життя переплуталось, щоб виразити його розміряним словом... Минули епічні поеми, не здатні й віршові повісті: настали часи народного романа і повісти на основі широкого реалізму. Тим-то й мовою словесника, чим ширше й глибше захопить він постать громадського строю, є й буде простомова, жива й розмаїта, як розмаїте саме життя народне. І хто одкриє життя те в його справжнім виді, з його ве́рхом і сподом, з окола і з середини, з видимим і потайним, хто намалює нам його реальними кольорами, а до того ще й освітить громадським, соціяльним поглядом—той і засягне собі слави художника, поета[1].

На таку «славу художника, поета» важив того часу й сам Білик, опрацьовуючи згідно з виложеною тут програмою, разом з П. Мирним, роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Таку саме славу здобув собі згодом і П. Мирний, що чимало чого запозичив од старшого брата, од його одержав своє громадське і літературне виховання і на ціле життя той вплив зберіг був, хоча потім не в одному й розійшовся з ним, коли Білик од літератури повернув до бюрократичної кар'єри та й... загруз там невилазно і невиводне до віку. Але поки що він пе́ред вів у «братській», мовляв, спілці і не тільки сам працював на літературній ниві, а й підтримував та

[1] Там само, стор. 590.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нахиляв до того ж таки й молодшого брата. А з Панаса був добрий учень. Глибоко перейметься він новою наукою, піде далі за свого навчителя й перевершить його силою свого художнього таланта та упертістю в простуванні до позначеної мети. Як побачимо зараз, вже в молодому учневі прокидаються ті риси дужої і своєрідної індивідуальности, що так виразно позначилися в дозрілому Панасові Мирному.

VI.

Це велике було для молодого Панаса щастя, що тут же біля його, під боком, у рідній родині, знайшлась людина, яка не тільки надихнула йому певні думки, на певний шлях настановила, а й потім, хоч і не до кінця, на тому шляху якийсь час підтримувала й допомагала. З його замкнутою, одлюдкуватою вдачею, хоч і твердим, але повільним міркуванням тяжко було б може йому самому вийти на свою справжню стежку, призначенної тропи вхопити. Треба думати, що кінець-кінцем він би її знайшов, але з більшою витратою сили, трудніше і пізніше. Не створив Мирного Білик, як і не перетяг потім його на свій новий бюрократичний шлях, але він полегшив народження в Панасові письменника, поміг обминути швидше й легше те каміння підводне, що чигало на молодого хлопця серед обставин його молодечого життя; давав йому заохоту до праці над собою, духа в йому підтримував, допомагав розвиткові. Ріжниця вдач—кипучої й повільної, товариської й одлюдкуватої—на цій стадії стосунків не тільки не стояла на заваді «братській спілці», але, навпаки, міцніше злютовувала її, бо брати немов один одного доповняли,—один давав те, що у другого

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тільки ще в сповиточку дрімало, а разом додавали одно одному гарту, завзяття, рішучости. Так склалася та «братська спілка», що не тільки імпульс подала Панасові до його письменницької праці, але й безпосередні, як згодом побачимо, зродила наслідки—в формі тіснішого літературного співробітництва обох братів коло однієї теми.

Вступивши Панас на службу, як згадано, 28 жовтня 1863 р., важко і трудно йшов звичайною дорогою тодішніх службовців, борсаючись у службовому неводі та шукаючи, де краще і вільніше розгорнутись. З Гадяцького суду 31 серпня 1864 р. перейшов він на службу до повітового казначейства у тому ж таки Гадячому; 31 грудня 1865 р. переводять його «письмоводителем» до казначейства в Прилуку; 21 серпня 1867 р. помічником бухгалтера в Миргород; нарешті 4 листопаду 1871 р. бухгалтером до Полтави[1]. Службова кар'єра для молодика з його освітою була не погана. Особливо мабуть відбилось на Мирному те, що з переїздом до иншого міста, довелось йому одрізнитись од патріярхальної сім'ї, що напевне гнітила молодого хлопця, держала під суворою ферулою не тільки службових, але й родинних традицій. Вислухавши певне на розпрощання науки, вложеної в уста старому Ливадному («П'яниця»), все ж опинився Панас на своїй волі, на власній відповідальності, мусів не тільки сам собою журитися, а й життя своє уряджати по своєму. Згодом він покаже нам переживання службової молоді того бурхливого часу, свого часу, а безперечно і свої власні, і цю характеристику варт тепер же

[1] Див. «Формулярный список о службе»—в додатках.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

таки пригадати хоч в уривках. Один з героїв його «Повії» вступив на службу саме того часу,

> коли таємні думки, вирощені на гірких болістях кращих людей прошлого царювання, ждали своєї черги, яким би то його побитом протиснутись у життя. То був час раннього ранку після хмурої ночі; час великих надій, великого ждання. Ніхто не знав, що ще буде, а кожному видко було, що так, як воно ведеться—негоже, треба щось инше заснувати, щось краще пригадати. Час чиновного царювання, хапанини та гніту минав, в народі все дужче та дужче почувалося нарікання на недоладне життя.

І от саме тоді натовпом виходять на кін молоді сили, озброєні часто самим невдоволенням з старого, не завжди глибоким, ясним і свідомим, але раз-у-раз яскравим і зачіпним.

> Одкрилися,—пише далі Мирний,—нові місця з великою платою і на ті посади присилались то без бороди, то в моху учені хлопці, а який-небудь голений тридцятилітній служака обходився. З того часу закипіла жовч, почалося змагання. Старі кричали: блазнята! Молоді обзивали старих хапунами, безголоччю. Пішла ворожнеча між старим і новим. Та ворожнеча і те змагання одгукнулися не в одному тільки чиновному стані, обізвалися вони і в других постановах життя, одгукнулися і в сем'ї. Крепак не гнув шиї перед паном, робітник—перед хазяїном, син часом не слухав батька: все, зачувши волю, піднялося на дибки і прокричало про своє право. То був час великого гуку, ще більшого змагання; страшенно напручувалися кожного сили, щоб узяти верх,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

одоліти. Молоді було одоліли, щоб... незабаром і собі постаріти... Життя мчалося, як вітер!..

Молоді того часу уперше вийшли на ту довгу ниву, що зветься життям, тільки дужі силою свого х о ч у та запалом молодого завзяття. Не було у них учителів, що напрямляли б, як іти і куди йти, не було перед собою стежки, ніхто ще її ні разу не прокладав. Треба було самим проробити, щоб іти вперед. Їм хотілося зайняти не одну яку постать, а разом усе поле; на одному боці треба йти до бою, на другому—силу вистачати... Народилося зразу не один, ані два, а десять напрямків. З народньою волею народилася і любов до меншого брата, народилося—народолюбство. Народолюбство закликало у свій стан багато усякого люду. Щоб добре зробити, треба спершу народ знати, чого він хоче, чого йому треба. Досі його бачили тільки в дворі—з одного боку, а треба його бачити всюди: серед села, серед поля, у його праці тяжкій, забавках веселих, у його стосунках між собою, в його сем'ї, у його радощах-горі... Пісня, казка, приказка, мов ті мурованні склепи-схованки, багато ховали у собі його сліз, його таємних надій, думок. Добре б було ті пісні, казки та приказки позбирати, позаписувати,—то б була книжка великого життя, великого горя... То було з одного боку, а з другого — всі бачили рядом з волею страшенну народню темноту. Треба було її хоч трохи освітити, розбити, розвіяти той густий морок, що покривав не тільки села, а часом і хати заможніх городян. Народилися недільні школи... Не довго ті школи побули, не знать було, чи й діло яке зробили, а старі вже ославили їх, як

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

заговорщицькі збори, де проповідувалося, що бога немає і стар[ш]ини не треба. Не досягло й до року, як школи закрили; декого з учителів позабирали, позасилали... Буря пройшла, вирвала кілька дубів з корінням, поламала силу молодого гілля і—скрилася. Настала така сумна нудота—ні слова путнього, ні пісні веселої, мов поніміли всі, мов поховали кого великого й славного і справляли похорони. На кладовищі ще так буває в-осени, коли лист з дерева опаде і почорніють високі могили[1].

Так сумно скінчився «час великих надій, великого ждання». Почалися будні. Сірі, нудні будні... І в Мирного, як і в його героя, «життя його роздвоїлося, розкололося надвоє: з одного боку—нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух; з другого—книжки, розумова розмова з молодим товариством піднімала його вгору»[2]. Це надзвичайно влучне аналізування душевного стану й у самого Мирного. І його життя все більш двоїться, розколюється між осоружною службою та розумовими втіхами од читання, товаришування з ясними головами та перших спроб літературної роботи. Далі самопочуття його все більш колотиметься, щілина глибшатиме, але й тепер вже, під цю пору його життя, і той і другий сегменти його душі знайшли собі одбивок у щоденнику, що його знов, третім уже нападом, розпочав був Мирний р. 1870, себ-то вже в Миргороді, на одшибі від своєї родини.

Тяжким духом, нестримним сумом віє од цих

---

[1] Мирний П.—Повія, роман з народнього життя, ч. III. «Л.-Н. Вістник», 1919, кн. III, стор. 258—262.
[2] Там само, стор. 259—260.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сторінок, надзвичайно плутано й примхливо попи-саних, аж надто нерозбірним письмом, у якому мало не кожна літера скидається на всі інші, а одна й та сама різно пишеться[1]. На письмі одбивається не-спокій духа, вагання, безпросвітність життьова, і хіба зрідка лише проблисне іскорка надії на щось краще в майбутньому. «Дні моїх тяжких не збув-шихся надій,—пише двадцятидвохлітній автор у свого роду передмові до цього цінного документа скаламученої душі,—дні мого горя, моїх сліз, моїх важких думок, що як те вороння обсядуть моє сер-це, обіймуть мою душу і оснують увесь розум ча-сом важким і неодрадним туманом,—кому я вас по-кажу? Кому передам? І чиє ясне око гляне на вас, мої марно проведені літа без роботи в роботі і хто, розібравши всю ту мизерію життя, скаже добре сло-во: він жив між нами і чисте його серце хотіло лю-бить, та не маючи кого—і зотліло в даремнім шука-нні живої душі з теплим словом [зверху дописано: молода сила просила роботи, а в невольній роботі помарніла і зникла його сила, як степова трава]? Або ж осудить (хай! аби правдивим осудом): він жив не знать для чого і поліг, не кинувши і слі-ду ніякого,—не варт він і слова од людей!? Хай же од сьогоднішнього дня прожиті часи, передумані думки застановляться рядками у цій книжці і ви-

[1] Свої брульйони з отією навдивовижу примхливою графікою сам Мирний влучно схарактеризував був якось у листі до Коцюбинського: «Написане так, як тільки уміють чорти до Арежти писати; і сам, як чи-тав, то трохи не над кожним словом добре натомив очі, поки розібрав» (Лебідь А.—Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник за рік 1924», стор. 183).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

являть незнайомому мені чоловікові, як попадеться йому у руки ця книжка і як хіть або туга приневолять його перечитати все, що буде написане—всі мої радості й горе, ждання-надії, мій погляд на мир, всього мене—як я жив і був і, розібравши все те, хай він промовить надо мною своє послідне слово. Хай, кажу! А може й самому коли здасться ця играшка дітям на цяцьки».

Типове—світове і вічне—для замкнутих, самітних, у себе заглиблених людей—«кому повім печаль мою?..» У Мирного воно підживлювалось свідомістю безодні між дійсністю та «жданнями-надіями», розбіжности між своїми інтересами та вимогами середовища, скнінням «без роботи в роботі», мизерією наокружного життя. Оцій мизерії присвячено тут чимало палких і разом гірких рядків. Уже перші записи в цьому щоденникові, 15 і 16 лютого, подають картини тієї прикрої, посушливої на душу мизерії: карти, п'яна гулянка, гірке похмілля. «Задумався я над життям людським,—записує Мирний з приводу смерти свого хрещеника 17 лютого,—і невеселий потяг на службу. Прийшла почта і роботи принесла цілу коробку. А до того ще й Казначей мучить своїми недорозумками за розходи... Та провались воно все,—дай хоть вільно дихнути». Правда, ці «недорозумки» тим разом розв'язано, «та й моє серце трохи угамувалося»,—записує Мирний другого дня, але зараз же додає: «І від чого я так побиваюся за всякою усячиною? Чого вона мене до живого доймає?—не пойму». Та незабаром життя поставило це питання гостріше й таки примусило коло його спинитися, щоб зрозуміти й усвідомити і гнівом прорватись. Ось які «думки на дежурстві» читаємо під 5 березня:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

І напосіли на мене думки, одна другої тяжча, одна другої важча. Пригадалась мені служба і в Гадячому, і в Прилуці, і тута. Невесело, і як невесело зробилось на душі, наче камінь хто звалив на хилі груди. Задумався я над життям свого брата-чиновника. Непривітне воно само по собі— те сидіння з дня у день над столом, те брязкання на щотах, те составляння усяких «сведеній» та відомостів,—само тоді уїдається у серце, а коли ж нема хіті того робить, коли робиш ради куска хліба—о, яке невесѐле і тяжке таке життя! Часом і начальник знечев'я налає тебе, і то треба мовчать, коли хоч мнякий кусок хліба їсти... Серце моє наливалось огнем, у грудях ходили прибої гніву... О, чим я тобі відомщу, ти кляте життя, невільне, підданське! Чим я тобі вимещу, дурний начальнику, за твої даремні попреки, за твоє огудне і неправдиве слово? Нічим? Ні, я виставлю тебе на показ усьому мирові, твої дурні привички, твоє насилування чоловічої совісти. Ти не даєш молодій людині ступня самостійно ступити,—яке твоє діло до його віри, до його совісти, до його щастя й нещастя?.. А «охранительныя начала»? О, дурні, дурні! Хоч би подумали те, що під чистим, безупречним життям може скритися яд зміїний, отрута і непокій усякого покою, як общественного, так і частного— личного.

Ми не знаємо—та це й не має ваги,—чи саме цього-от Миргородського начальника «виставив на показ усьому мирові» Мирний, але те певне, що служба дала йому дуже багато, і то надзвичайно цінного, матеріялу з чиновницького життя та суміжних з ним ділянок. Візьмімо хоч би оповідання

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

«П'яниця» з яскравими картинами гулянок, пияцтва, потоптання людської гідности; візьмімо таких «крючків», як Чижик, Шавкун або Порох («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), або рельєфні постаті чиновництва з «Повії», візьмімо, нарешті, комедію «Перемудрив», що всенька заснована на протилежності хорошого людського життя до поводження прокислих у канцелярському чорнилі п'явок—і ми побачимо, що не дурно нахвалявся, сидячи на дежурстві, справний і ретельний чиновник Афанасій Рудченко. «Боже мой, как мне душно и противно здесь!»—зривається він з тону на иншому місці в щоденнику 1871 р., розповівши, як читав разом з товаришем-чиновником «Историю русской литературы» Полевого і як той із читаного не розумів нічого. Огида до такого життя, чисто-особиста від його обра̀за переходить в образу громадських почуванів,—вона саме надихнула й письменникові Панасові Мирному чимало сторінок, що справді на довгі-довгі часи тавро випікатимуть на тому «клятому житті, невільному, підданському». А самому авторові воно вкладало в душу, силою контрасту, инші мрії й бажання.

«Я часто задумуюсь,—записує він 19 лютого з приводу пісні про ревнивого чоловіка,—над жіночою долею: та ж людина, а життя зробило з неї рабу-невільницю... Сердешная рабо негідного люду! Замість віри тобі напускають ману, замість бога строять капища з різницями! Терпи, моя щоденная думко,—додає автор,—поки другі люди настануть і другу заспівають, вольну та веселу з тобою!» Коло того часу довелося Мирному пережити ще й якусь глибоку сердечну драму з муками ревнощів («Отелло! Отелло! твои чувства я ношу теперь в своем серд-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

це!»), з ваганням що-до людини, у якої «я пробудил в... душе звуки человеческого, а не скотского голоса» (7 і 8 квітня 1871 р.), з свідомістю, нарешті, що не сила направити чуже життя на краще і через те занадто тяжко брати на себе за його відповідальність: «Быть или не быть?—запитує він знов же Шекспіровським запитом.—А мои клятвы, мои обещания? Мне кажется, мой ум помрачится, не вынеся такой нравственной ответственности перед самим собою... Быть, нет, нет... не быть, не быть! Один исход!» (3 липня 1871 р.),—цими словами закінчує він свою особисту драму, щоб оглянутись на драму чужого народа, але також йому близьку. «Скверно, что не получена «Недѣля»,—читаємо запис, датований пам'ятними днями французької трагедії,—не ведаю бо, что творят французы» (27 грудня 1871 р.). «Сегодня же получил и «Недѣлью» (sic!),—записано зараз другого дня.—Французы вместо дружного действия дробятся на партии, ссорятся, волнуются и—кажется, убухкают Республику, ибо не даром допустили в Национальное собрание орлеанистов. Бедная Франция! до коих пор будеш ты терзаема раздорами партий и неужели одна только монархия способна затишить твою внутреннюю бурю и залечить еще не зажившие раны?»

Найбільш одводить душу Мирний за читанням. «Купил,—занотовує він 23 грудня 1871 р.—«Історію русской литературы» Полевого,—и предаюсь чтению». «Читаю Шекспіра,—записує в щоденникові 6 березня 1870 р.—Що за сила слова, що за глибина думки! І це поет 16 віку! Де ж поети нашого віку, віку чоловіколюбивого, віку цивілізованого? Де вони? Негодний помет великого Шекспірового сліду—оце достояніє нашого віку, віку робочого. От 300 ро-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ків минуло, як не стало Шекспіра... 300 років—легко сказати, багато води утекло, багато дечого перевернулось, багато дечому навчилися, а заглянути у душу чоловіку глибоко-глибоко, у його серце і виявити, розказати, що у них робиться у час лихої долі, у час великої радости, нещастя, горя—виявити те все словом, як Шекспір, ще ніхто не навчився... Ми вже пережили вік пісень, пора за діло, кажуть нам. А візьміть ви пісню Шекспіра. О, глибоко, глибоко вона хвата вас за серце, ллє у душу вашу таку несказанну тугу за Ліра, за Отелло і радість за Корделію, Дездемону, Офелію, що ви плачете од приливу несказанного горя, несказанної радости. А Гамлетівське: буть, чи не буть! У кого воно не обзивається у серці при початку якого діла нового, незнаного, скованого з совістю чоловічою, з його думками, вірою? Воно, як та горлиця, єжечасно туркоче у душі чоловіка й не дає покою, наповняє тривогою серце кипуче, і скрикне чоловік словами Гамлета:

О щоб сеє тіло неподатне, біле стемніло!»

Гамлетівські настрої часто навідувались тоді й до нашого автора. А надто, коли він сам почав пробувати себе в письменстві.

VII.

До пера, виливаючи тугу свою й заміри, почав удаватись Мирний дуже рано. Не кажучи вже про цитовані тут щоденники з його юнацької пори з усякими півбелетристичними одбігами та епізодами з життя, під 24 січня 1865 р. стріваємо вже просто ясну вказівку на скомпоновану тоді поему під заголовком «Безталанна», а ще раніше, 29 квітня

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1863 р.,—на замір писати повість. З роками ці думки, заміри й несміливі починання потроху набирають вже й реальних, більш оброблених форм. Візьмемо знов з щоденника характерний матеріял про перші кроки молодого автора на ниві письменства та зв'язані з ними, натурально, чергування надій і розпачу.

> Сьогодні задумав писати одну повістину,—занотовує Мирний під 27 лютого 1870 р.—Главу вже накомпонував, що буде дальше—не знаю. Хочеться мені безталанную долю людськую вивести у ній,—та не знаю, як то вона вдасться. У мене нетерплячий норов; мені коли б сьогодні почав, сьогодні й скінчив, а так-же ж можна тільки накинути очерки одні, то цілу повість мені і не вдасться мабуть ніколи накомпонувати. Скільки вже в мене є початого та не покінченого? Так і валяється до слушного часу, а коли той час прийде, хто його знає. Скоріш море діжде погоди, чим моя работа—кінця. Я, правда, думаю, від чого воно мені не вдається: я не за своє діло берусь. Треба мені зперш усього з розказів почати—невеличкі їх писати, а потім і за більше взятись. Так ніт-же—зараз за більше. Знаючи тма-мна думка і оксію утнути. А воно, бач, і ні.

Бачимо у молоденького автора, який ще й не закуштував тієї принадної втіхи—бачити щось своє друкованим, серйозні заміри, шукання свого власного шляху, намацування стежок, критичну думку про свою роботу. Пробує він себе не тільки в розповідній літературі, як зараз побачимо,—і всюди з тим самим розмахом та й тими самими характер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ними для початковного автора сумнівами. Кілька ще вириків із допіру цитованого вже щоденника тих самих часів покажуть нам настрої цієї вдумливої людини на всеньку їх широчінь.

От уже скілька днів,—читаємо під 12 березня,—як задумався я над своєю драмою. Вона сниться мені... Привиджується, як удивлюсь у що. Чи не драма—моє діло, моя робота? Чи не вона мою душу так тягне до себе, моє серце заставляє пориватися?.. всі думки мої збила умісто і виливає з їх дві форми життя людського... Старого бахуря Пилипенка і добру, як голубка, тиху, як вода літня, хорошу, як самий анголь—мою Галю, мою любую думку слабого серця!.. О, коли б мені докінчити її!.. Дві дії уже є... тільки ще не дії, а рямця для дій... Щ е я її 10 тисяч раз перероблю, щоб тільки вимовить як слід, як у житті воно є... Музо моя—госте одинокої душі! не покидай мене, поки я не викончу моєї Галі, як слід. Вона—покірна дитина твоя, люби ж її й грій, доколи ще б'ється кров у моєму серці!.. Бо що ж без тебе зосталось мені? Хата—пустка, люди—бездушнії трупи людей... Хіба ж моїй душі сконать так у бездушній пустині бездушного люду?.. Н а що ж я змалку рвавсь так душею і тілом у другий край, край—думки глибокої і широкої, що обнімає собою увесь мир, увесь світ?.. Хіба для того, щоб сконати в пустині?.. Я язик собі вирву, коли він, стільки літ даремно лежачи за зубами, не заговорить так, щоб і каміння завило, щоб у бездушнії трупи не урвався світ правди і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

любови... Боже мій! ця неділя і радість для мене і несказанна мука!

Ніколи ще у мене,—тягне свою думку Мирний 14 березня,—так шпарко серце не билось, ніколи стільки роботи не було, ніколи так думки не тіснили моєї голови, як тепер! Уже чотирі дії моєї драми написані, ще 5-та й кінець! Поглянув я на свою роботу—скільки ще переробляти треба! Галя тільки, бачу, у моїм серці така, яку я задумав, а в драмі—нема й тіні її, Василь не кругло обрисований. До Пилипенка моя думка не лежить і я його, здається, не виставлю, як треба. Багатир, скупий, бахур... все, од чого моє серце жахається! Одно ще зараз ухватило мене так за серце, що я готов розірвати на малі шматочки свою працю. Подивився я на «Долю», драму Стеценка,—і... в мене мова не народня... Боже мій! уп'ять мука мені! уп'ять моє серце замість радости поливається тугою і думками о нікчемності своїй... Ну, невже вся моя робота, всі мої пориви серця, думки і надії—все, все, що святе для мене—один дим... нікчемна игра молодої крови? Для чого ж я, дурний, томлю сам себе, не даю собі спокою ні вдень, ні вночі? Невже мені сказать словами Василя Кучера: «о, то безталанний день, коли мати зачала мене, коли викинула з себе!?» Боже мій! муки мої, муки! і коли я покончу з ними?..

Далі маємо чималий між записами інтервал, протягом якого автор мабуть не міг упоратися з своїми сумнівами, бо запис 24 березня кінчається скаргою: «безталанна моя доля! Лежить моя робота та чекає, щоб робили її, а мене баглаї напали!»—і за-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

раз знов з інтервалом у кілька день, 29 березня, крик туги:

> У моїй душі й плач, і досада, і туга... На дворі так хороше, весело, весною пахне, сонечко світить,—а мені не одрадно. Рій думок та гадок скучилися у моїм серці і в'ються і давлять. Читаю «Обломова». Чи не Обломов і я? Чи не того і мені так тяжко? Почав писати другу драму, та мабуть через обломовщину і не скінчаю. Так якось тяжко та важко, з рук усе валиться, ніщо не миле, не любе. Хоч би закохатися в кого? У кого ж? Де тут є така, що б покохала моє серце? Нема її! Та мабуть і в цілім світі немає. Моє серце—мій ворог! І правду сказать—не живу я з людьми, як слід, не повожуся з ними... сижу і сижу собі дома та вглибляюсь у себе. Прокляте життя! Чого ж я хочу од його? Що я хочу зробити сам у своїй німій самотині? Сили мої глухнуть, серце тліє, а я думаю зробити що добре... Дурень, дурень! Між люди! у справжнє життя! Хай воно тебе посіпає, хай зачіпає—отоді може й вийде що, як не звихнеться сила, як не заплісняві серце!..

Але такий порив—«на люди»—хутко й гасне, бо вже 30 березня читаємо справжній крик розпачу:

> Боже мій! Ніхто мабуть так не мучиться, як я! Нікому мабуть немає стільки горя і туги, як мені... І через віщо ж? через кого? Через самого себе! Душа і серце тліють і тліють серед самотнього життя, серед важких думок... Хто дасть мені, безталанному, руку помочі? Невже всі моїмуки, мій бій з життям за ту невеличку дорожку, за той слід, що хо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

четься зоставити по собі—одна химера, нікчемна думка, даремна праця, вигравання молодої крови по гарячим жилам?!. Боже ж мій! Для чого ж я, коли так, живу? для чого убиваю силу молоду, літа нівечу, коли це все минеться колись за великим жалем і болем, що було воно, що гріло серце, будило і душу і розум?.. Так краще ж покінчити з ним за один раз, тепер же, сьогодні, і ніколи не ждати нічого—то сон, химера!! Що ж робитиму я тоді? де діть і свій час, і свою силу? О! я, здається, безталанніш всіх у мирі!

Думав я оце за свою скінчену Драму і надумав таке, що аж голова пішла кругом... Вона нікуди не година, як не годне ніщо моє—все, все, од малого до великого! Навіщо ж я сидів неділю, носив її у своїм серці, як добро яке, жив нею, снив?.. На те, щоб другому чоловікові й на очі показать не можна було? Та ти безглуздий!—скаже він, і правда... Безталанна доля моя! Прокляте неосвітнє життя!

З нудьги й розчарування з своєї сили береться Мирний, за порадою очевидно Івановою, до механічного діла—французької мови. «Метода Олендорфа як-раз підійшла під стих,—записує він 5 квітня,—життя моє з дня на день пустіло і глухло і не було мені нічого одрадного для душі, нічого потрібного для мозку,—тепер я радію несказанною радістю і пожираю «Методу» з невимовним прожорством». Але вже 30 квітня маємо і тут розчарування: «Французький язик мій став на мелі. За гаспидською казенною роботою я боюсь, щоб не забуть і тих 7 уроків, що пройшов. Боже мій! коли б хто знав мої муки?! От і травень настає; людям—ра-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дість, а мені—мука. Нема простору, нема свіжости, щоб дихнути на всі груди,—хоч пропадай!..» «Я не з днями, а з часами становлюся лінивіше, неповоротливіше,—записує Мирний під 20 травня.—Уміра моя душевна сила, затихає самеє серце. Бандура моя не гра вже мені на високі струни,—видно, швидко і на низькі перестане. Де ті ділись часи, що просижував я цілі ночі, не одриваючись, компонуючи тії поспів'я? Усе як у воду кануло... І давні поспів'я мені здаються нікуди годним хамлом і убиті часи—тяжким та важким спомином. Часом у душі проснеться давня радість, та й та тихне, покрита холодним туманом розсудливости або ж ужалить таким жалким жалем про марно стрчені часи, про даремно прожиті літа. Воно, розібравши потроху, то марного у мене мало було. Всі ті поспів'я, той поетичний душевний розвій зробив моє серце доходне до кожної біди, доступне до чоловічого нещастя... Давав йому дивитись иншим поглядом на мир, поглядом братерської любови... А й то гаразд. Тепер я кинув своє нікчемне віршування, французький язик убива мої зайві часи, що тратились на його».

Це розчарування з своїх сил, ця втома душевна надто долягали молодому авторові, що він справді усі свої надії покладав на роботу письменника, жадних з нею не зв'язуючи особистих принад. Ще попереду, під 27 лютого, маємо дуже характерні з цього погляду рядки, записані в щоденнику, мабуть як відгук не випадкових думок, а глибшого міркування. У якомусь гуртку, мабуть серед товаришів, зайшла мова про багатство. «Зароїлись,—пише Мирний,—мої думки, застукало дужче серце... Чого? Я подумав: що якби я багатим був? що б з мене вийшло? Тепер—не знаю, не скажу нічого. Одначе ду-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

маю, що чорт-зна-що. Ледар би, лежебока—більш нічого путнього б не вийшло. А втім хто його знає. Уже ж я і тепереньки не аби-як, хоч копійки немає, але животію, як сам хочу... Чого ж мені? Чом же я не лежу? Чого і за чим я турбуюся? Хочеться мені слави запобігти в письменстві?.. Ні, не хочу тії слави, їй-богу не хочу. Вся моя слава—Україна, якби я їй добра хоч на мачину зробив, то б мені й була слава, я більшої не хочу. Якби я зміг показати безталанную долю життя людського, високую його душу, тепле серце, як вони є у мирі—то б моя слава була і моя надія справдилася... Через це я і пишу, і пишу, пробую—а ось може і вдасться. Так що писання—моя думка, моя надія, моя віра... Все оддам за-для його, тільки його ні за-для кого, воно моє багатство, моя слава, хоч через його слави то я ніякої й не запобіг».

Як бачимо з цих виривків, критичний саме тоді час переживав Афанасій Рудченко, помічник бухгалтера в казначействі славного міста Миргорода... Служба його не задовольняла. Гнучка службова мораль вернула од себе. Товариство здавалося занадто брусуватим, егоїстичним, нерозвиненим, порожнім. Юнак самотою калантає свої молоді літа—за книжкою, за палкими думами про якесь инше життя, про корисну на громаду роботу. Багато пише. Старі, пожовклі бухгалтерські книги, що залежалися серед паперів Мирного, зберегли чимало оригінальних та перекладних (з Фета, Никитина, Огарева, Гейне, Пушкина, Лермонтова та ин.) поезій. Про спроби повістей і драм ми знаємо з щоденника. В душі у ретельного чиновника Афанасія Рудченка вже зародився письменник—Панас Мирний і трудно, з натугою, з перемежними хвилями втіхи й розчарування

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ставить перші свої кроки, уперто, завзято працює над собою, своєї стежки в житті шукаючи. Невипробувана й недосвідчена молода сила ще непевна себе, часто хибить, береться за те, чого не здужа подолати. Звідси—напади зневір'я, знесилля, розпачу, песимізм, що межує з Weltschmerz'ом. Замкнута одлюдкувата вдача, самотність ще більш роз'ятрують ці почування, громадять їх у якийсь тугий клубок пекучого суму, зосереджують його в собі самому, щоб зрідка звіритися з ним на папері тільки для себе. Але цей критицизм, ця заглибленість у себе стали за добру запару, од ферментування якої розкладався чиновницький старий світ, світ кар'єри й набутку, і винуртовувавсь новий—світ ідеалу та боротьби за його. Здалека цей принадний світ вже блискав огрійливим сяйвом у вічі допитливому юнакові й одбивався на сумних сторінках його інтимного щоденника. Нехай коли-не-коли, а все ж мигне там і відрада—лист чи зустріч із старшим братом-учителем, що з того великого світу так уміє до речі прислати бадьорне слово, подати пораду, уділити нову книгу, а то й просто товариською гулянкою забавити. Згаданий уже сумний щоденник кінчається бадьорою картинкою—гулянки з братами на човні по Хоролу. «Іван був за кормчого, я за гребця. Човен плив рівно і скоро, ніс його так і розрізував воду, так і біг, як муха. Поїхали ми вп'ять протічками... зорі сяють, вода чиста, і одкинулось усе небо у воду. Хороше так, по-над річкою огники жевріють, там парубоча пісня чутна, там дівчата Петрівки співають, а човен наш біжить та біжить, тільки весельця плещуть. В душі одрада, у серці легко. Кров ллється по жилах дужче й дужче». Ось полилася пісня. «І дивно, і весело понеслись наші голоси

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вздовж річки і слалися на тихій воді, над нами небо світило своїми ясними зорями, кругом-кругом повзали, як змії, хмари; і небо, і зорі, і хмари—все видно було у чистій воді, як у дзеркальці, і все те так тягло співати пісні, так весело було і легко, що я з більшою силою налягав на весла».

Життя надолужувало свого і проганяло хвилини зневір'я й розпачу. Життя кликало до роботи. Життя проказувало стежки. Міцнів розум, розгортався талант, наливалося в його творчої сили... Так народився в чиновникові письменник, так розполовинився наш юнак на Афанасія Рудченка і Панаса Мирного. Останні з наведених рядків подають нам уже зародок того дужого художника, що вміє і любить в'язати тугим вузлом життя природи і життя людини в одну неподільну цілість, одшукує паралелізм у почуваннях живої істоти і в подиху наокружної природи, і виливає це в живому пластичному слові. «Моя думка, моя надія, моя віра», як писав у щоденнику А. Рудченко, знайшли себе і втілилися в письменстві. Так народився Панас Мирний.

VIII.

Року 1872-го в ч. V-му львівської «Правди» вперше з'являється підпис—Опанас Мирний. Дорогу до «Правди» показав йому—треба думати—таки брат Іван. Київська громада мала вже тоді постійні зносини з Галичиною; на початку 70-х років редакція «Правди» пробує заняти постать всеукраїнського органу, і справді тут починають свою літературну кар'єру незадовго перед тим і Нечуй-Левицький, і М. Старицький, і М. Драгоманов, а з старших друкуються Куліш, Марко Вовчок, Кониський, Чубинський та ин. Через Київ певне прийшов до цього

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

єдиного тоді на цілу соборну Україну органа і бухгалтер Полтавського казначейства. Дебютує він віршем «Україні», в якому немов зібрався молодий письменник показати своє profession de foi, що з ним виступає на арену письменства. Починає він, як і багато инших починало, маніфестуванням своєї любови до рідного краю, але цяя любов не сліпа, не стихійна, а на глибокому розмислі заснована, підперта розумом та думкою «кипучою, як синєє море», освітніми змаганнями та вдячністю за те, що Україна

. . . першая
Хоругву підняла
За святеє право в світі—
На ворогів встала
За воленьку братів менших,
За правду, за віру [1].

Серед паперів Мирного збереглося аж два не датовані начерки листа до редакції «Правди», які певне стосуються до цього дебюту Мирного на літературному полі. Один—перекреслений і мабуть не посланий—у поетичній формі подає генезу поетичних спроб нашого автора—цих «колосочків», що набралося їх на добрий снопок: думка була посіяти зерно на своєму полі, але «почорніла земля... посіріло наше поле, покрите пилом, та так і досі зосталося закам'яніле»,—натяк на заборону українського письменства актом 1863 року. І зачувши поклик з Галичини, посилає свою роботу Мирний туди,—«може вони справді ще годяться для сійби» [2]. Цікавіший для біографії автора другий начерк, що мабуть і був

[1] Мирний Опанас—Україні. «Правда», 1872, стор. 209—210.
[2] Оригінал у Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

посланий разом з віршами. «Щирий поклик Вашої громади до праці,—пише тут Мирний, обертаючись до редактора «Правди»,—завітав і в нашу глуху сторону. Живою одрадою обізвався він у кожній не сконче зопсованій душі, будить надію у серці, порива руки до роботи, голубить одраду нашу, думку... Не мусячи і собі, як каже батько, гнилою колодою валятись по світу, я одібрав 8 вірш і засилаю вам, Високоповажний Добродію; з них 6 переклади, а 2—самотнє компонування; я зову їх самотніми через те, що самотнє життя моє їх мені нашіптувало. Коли ви найдете їх гожими, то мушу просити вас, Високоповажний Добродію, надрукувати їх у близьких виданнях «Правди», підписуючи під ними «Панас Мирний»[1]. З посланих 8 віршів надруковано в «Правді» лиш один.

Але «мірна мова», віршовий склад—все ж були чимсь, видко, випадковим у літературних планах нашого письменника. Згодом ми побачимо, що віддаючи віршам чимало уваги для себе, автор все ж остерігається подавати їх на люди. Так було і на сей раз, на перших кроках його літературної діяльности. Немов ідучи за програмою, виложеною в цитованій вже статті його брата-вчителя, обертається Мирний до «реальної битописі», до тієї «простомови (прози), живої і розмаїтої, як розмаїте саме життя

---

[1] Оригінал у Полт. Держ. Музеї. Поклик, на який посилається в своєму листі Мирний, знайдемо на початку числа 1-го «Правди» за 1872 рік. Зформулювавши свою загальну програму словами Шевченка: «В своїй хаті своя правда і сила і воля», редакція додає: «В чиїх грудях оця наша клича озоветься братнім відгомоном, сього й запрошуємо до спільної праці: словом і ділом» (стор. 1).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

народне»[1]. Того ж 1872 р. і в тій же таки «Правді» надруковано й перше оповідання Мирного «Лихий попутав»,—і з ним твердо увійшов у письменство наше новий письменник, що зразу ж звернув на себе увагу й збудив великі надії, як небуденна сила. Ще трохи згодом надруковано (анонімно) подорожні враження—«Подоріжє од Полтави до Гадячого» («Правда», 1874 р.), під девізом «Краще гірка правда, чим солодка кривда», як формулує свою думку сам автор у «Слівці до Редакції». Цяя правда вимагає насамперед уваги до того, що діється навкруги. «Ні,—писав там Мирний,—не проміняю я своєї землі на ясне небо. Воно хоч і ясне, і безкрає, та пустісіньке-холодне... а земля така люба, хоч і чорна, так гарно розмальована ланами, лісами, бистрими та ясними річками... Вона мене споїла своїми сльозами, згодувала тяжкими зідханнями, колихала мене... солодкими голосами своїх пісень любих, купала мене у вітрі буйнім. Як же мені її кинути?.. Ні!»[2]. Вже тоді Мирний робиться бажаним гостем на сторінках єдиного в тім часі, як зазначено, українського літературного органу: «Замилувавшись у принадній оповіданні Вашім, дожидаємось дальшого»,—таким провела словом редакція «Правди» надруковану частину «Подоріжя»[3]. Та наш письменник, що тоді пише взагалі багато, не хапається написане друкувати, а уперто працює над собою, над виробленням свого повістевого стилю, над обробкою деталів, над шліхтуванням своїх творів. Того ж

[1] Білик Ів.—Перегляд літературних новин. «Правда», 1873, стор. 590.

[2] [П. Мирний]—Подоріжє од Полтави до Гадячого. «Правда», 1874, стор. 438—439.

[3] «Правда», 1874, стор. 549.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1874-го року надруковано в «Правді» тільки одне його оповідання «П'яниця» з життя так добре відомого авторові малого міста з виразно окресленими постатями дрібного чиновництва та міщанства. Потім з чималим інтервалом, бо аж р. 1877 в Женеві, з'являється помітна повість з життя революційної молоді «Лихі люди»; далі знову з чималим інтервалом, р. 1880, знаменитий роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», написаний на спілку з братом Іваном. Ці чималі інтервали, що кожного разу виявляють великий поступ у літературній техниці автора, свідчать проте не про повільну творчість, а тільки про уперту працю Мирного над самим собою. Історія написання останнього роману, тепер документально вияснена вже в найдрібніших деталях, найкраще це показує; вона ж таки дає цікавий і єдиний у нас зразок співробітництва двох визначних письменників,—тієї «братської спілки», як потім охрестив це співробітництво сам Мирний, що заповідала не один ще добрий здобуток для нашого письменства, та—на жаль—на самім початку урвалась. Ця ж таки історія покаже нам наочно, як працював Мирний над своїми творами, себ-то вводить просто в творчу лабораторію визначного письменника.

Вже перші критики цього роману зацікавились були літературною спілкою П. Мирного та Ів. Білика і пробували, за браком иншого матеріялу, бодай аналізом самого твору вияснити принципи й фактичну сторону такого співробітництва. Вол. Барвінський, що перший звернув увагу на «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», допускає тільки такий спосіб, що один з авторів, Мирний, «есть властивим творцем», а другий, в нашому разі Білик, «робить

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тільки свої поправки й доповнення, справляє і виглажує»[1]. Далі пішов автор «Історії литературы рускои», проф. О. Огоновський. Можливо, що на підставі деяких вказівок од самого Мирного, спробував він був детальніше означити й розмежувати обсяг праці літературних спільників. На його думку «плян сього роману подав Панас Мирний і він сам написав важніші його частини», а саме 19 розділів, а Білик «міг зладити» решту 9 розділів, переважно історичного змісту. «Взагалі,—робить висновок Огоновський,—проявляється в писанню Мирного реалізм, гарна пластика в характеристиці й жива драматичність. В писанню ж Білика бачимо історичні образки з минувшини, філософічні рефлексії й зразки прозаїчного оповідання»[2]. І як показують новітні розсліди, Огоновський, беручи загально, мав деяку рацію, хоча в деталях і помилявся.

Твір, під заголовком «Чіпка», що став кістяком для майбутнього роману, закінчив Мирний ще р. 1872-го, скористувавшись з оповідання про роз-

---

[1] Барвінський В.—Незамѣчена повѣсть зъ украинского житя, «Дѣло», 1882, ч. 22; цитую з Огоновського О.—Исторія литературы рускои, ч. III, в. 2, Львів, 1893, стор. 755.

[2] Огоновський О.—Історія..., ч. III, в. 2, стор. 755—756. Огоновський певне мав деякий матеріял від самого Мирного. В своєму листі з 11/23 січня 1891 р. історик літератури запитував Мирного: «Чи не міг би я від Вас дізнатись, котрі частини в повісті «Хіба волі ревуть, як ясла повні»? писав Опанас Мирний, а котрі зладив І. Білик? Бо тут очевидячки двояка рука» (Лист у Полт. Держ. Музеї). Ми не знаємо, що саме на це запитання одписав Мирний, можемо тільки з формулування справи в «Історії» Огоновського догадуватись, що вказівки ті мали бути дуже загального і невиразного характеру.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бійника Гнидку, яке почув у дорозі від випадкового розмовника, машталіра, що віз його до Гадячого[1]. Оповідання це дуже вразило молодого письменника. «Далі я вже не пам'ятаю, що ми балакали з машталіром; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті, тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину, і ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудну появу»[2]. По свіжому сліду, Мирний і спробував це зробити, а наслідком того й була повість «Чіпка», в 15 розділах, позначених тільки цифрами, без окремих заголовків. Скінчивши працю, Мирний послав чернетку рукописа братові на перечитання й рецензію. Білик дуже захопився новим твором свого брата і відповів на його цілою критичною розправою, не лічучи поодиноких уваг у самому тексті рукопису. «Вообще говоря,—писав Білик,—повесть твоя в малор[усской] литературе явление необыкновенное. Ты, довготелеса гитаро, серьезно, талантливо бренчишь и мотивы, самые существенные, схватываешь верно, хотя у тебя не выработаны: 1) группировка, а 2) и преимущественно техника. Впрочем,—додає критик,—это ведь черновая, да еще такая, за которую я тебя не раз, читая и не разбирая, предавал проклятиям»[3]. «В повести твоей, вообще говоря,

---

[1] «Подоріжє од Полтави до Гадячого», Правда, 1874, стор. 504—506, 544—547.

[2] Там само, стор. 547.

[3] Оригінал листа, як і всі інші до цієї справи матеріяли—в Полт. Держ. Музеї. Порівн. М. Марковський—Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Ів. Білика. Вид. Укр. Академії Наук. Київ, 1925, стор. 96. Цьому епізодові з нашого письменства за останній час, взагалі кажучи, по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

много наблюдательности и таланта, но уменья мало. Впрочем, ты сам говоришь, это только черновая тетрадь»[1],—говорить він ще раз на иншому місці. І критик широко розглядає повість, робить уваги принципіяльного і технічного характеру, радить дати новий заголовок («Легкий хліб», «Розбишака», что-ли, не то сам придумай»), сам дає заголовки поодиноким розділам. Головні уваги Білика зводяться до того, що в первісному нарисі не охоплено на всю широчінь вдачу героя, що автор з ним «справился и оттеняет его только как р о з б и ш а к у, упустивши человека»[2], тим часом, як він повинен «не с разбойнического притона смотреть на мир, а напро[тив] с мировой точки на разбойничий притон»[3]. Тому то повість безперечно, на думку критика, виграла б, коли б поширити громадські підстави для протестантського настрою та вчинків Чіпки, а також поруч його і в pendant йому вивести «честную посредственность», що мозольною працею досягає того, чого Чіпка хотів добитись одразу злочинним шляхом. Щоб аналізувати постать героя, Білик робить детальну характеристику Чіпки, як він його розуміє, і радить «общественным оком» глянути на його, щоб

щастило. Ще попереду його, на підставі того ж таки матеріялу, обробила була Є. Я. Р у д и н с ь к а,—на жаль, з її широкого розсліду надруковано самий тільки коротенький переказ при II-му томі романа у виданні «Книгоспілки» («Уваги до історії роману»); того-ж епізоду—правда, поверхово—торкається й І в. Т к а ч е н к о—Літературна спілка П. Мирного та І. Білика. «Червоний Шлях», 1924, кн. I—II.

[1] М а р к о в с ь к и й М. — Як утворивсь роман..., стор. 90.

[2] Там само, стор. 88.

[3] Там само, стор. 89.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

довести, «до чего доводит скверное устройство общества» і де на те ліки[1]. Подає критик і чимало чисто технічних уваг, иноді дуже влучних і тонко вимірковаих, а нарешті накреслює цілий план романа, як він йому уявлявся в рямцях даного сюжету. Між иншим, уже тут, у цім першім листі Біликовім, є й та фраза, що потім стала за заголовок романові: «Зверская сторона злочинства есть только протест против скверного устройства человеческой стороны. Хіба рика онагра серед паші? Хіба ревуть воли, як ясла повні? Отсюда у меня вывод: тебе необходимо расширить горизонт и посмотреть на жизнь, как она есть, а не в изолированном фокусе—разбойничестве»[2]. Увесь цей матеріял Білик посилає авторові й заохочує його до дальшої праці над повістю.

> Кроме этих трех листов, набросанных мною, как видишь, в ужаснейшем безпорядке, за один присест,—писав Білик,—ты найдешь много замечаний и в середине повести. Те я делал по мере чтения, а потому не удивляйся, если где встретишь и противоречия: чоловік не дослухався кінця, а давай делать замечания. Но много и из тех замечаний прими к сведению. А когда это писание разберешь, свяжи воедино замечания и приложи их к переделке Чіпки. Но заклинаю—не будь Плюшкиным—и пиши на белой бумаге. А когда перепишешь снова (ты только не вздумай сызнова все переделывать—убьешь все дело), пришли. А тем временем вступай в об'яснения и переписку со мной по поводу моих замечаний.

---

[1] Там само, стор. 94.
[2] Там само, стор. 89.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Что-нибудь да выяснится же при этом, если не для тебя, как художника, то для меня, как критика, а может и наоборот...

Перебери не только поступки—слова каждого действующего лица—тогда, может быть, ты увидишь, где что следует подправить. Каждое лицо, помни, живет собственною жизнью и жизнью обстоятельств. Следует, чтобы каждое было и себе верно, и гармонировало со всем строем повести.

А когда мы твоего Чіпку таким образом проштудируем вдвоем, да пошлем еще и в Италию [1] для той же цели, тогда можно будет, поблагословивши, пустить его и в люди. Раз—та гаразд! Ты, повторяю, в малорусской литературе явление новое не по приемам, а по мотивам. У тебя социальные мотивы, которых дондеже (sic!) мы не хотели и не умели изображать. Пильчиков не ошибается—у тебя вкус французский. Те тоже любят криминальные сюжеты облекать в романы. У нас тоже есть такой романист—Достоевский [2].

Не важко домислитися, чим до душі припала та чим саме захопила Білика нова повість його брата. Ми вже познайомились попереду з його думкою, що мають тепер вагу тільки ті письменники, які «йдуть громадською, соціяльною тропою і соціяльним поглядом озирають життя народне», а «широкий розвій

---

[1] Очевидно, М. Драгоманову, що з р. 1870-го перебував у закордонному командируванні, а тоді саме був у Флоренції,—див. М. Драгоманов — Австро-руські спомини. Львів, 1889, стор. 56.

[2] Марковський М.—Як утворивсь роман..., стор. 97—98.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

життя народного, що пересновано соціяльним пітканням і дожидає реальної битописі»—вимагає «народного романа і повісти на основі щирого реалізму»[1]. Не знаючи, коли саме написано ці критичні розправи Білика, бо тоді в «Правді» все друкувалося з великим опізненням, ми й не можемо напевне сказати, чи свої давніші думки прикладав він до критики братової повісти, чи, навпаки, вона надихнула його на тії думки: мовляв сам він—«что-нибудь да выяснится же при этом если не для тебя, как художника, то для меня, как для критика...» В усякому разі повість Панасова потрапила в самий центр тих настроїв, що їм виразу шукав тоді Іван Білик, давала практичні підстави його теоретичним побудóванням, а може допомагала йому й для себе самого зформулювати їх виразніше. Й Іван гаряче і палко, як бачимо, приймає новий твір молодого письменника.

Одержавши свій рукопис та критичні уваги Іванові, заходився Панас переробляти та доповняти відповідно до зроблених вказівок, які він приймає майже всі і цілком. Повість у цій другій редакції, скінчена 1874 р., значно розрослася, мала вже три частини і власне набула в головному всіх тих рис, що має і в друкованому опісля вигляді, опріч хіба однієї—громадської діяльности героя. Це розумів і сам Панас, бо посилаючи Іванові цю нову редакцію повісти, він писав, що хоч йому хотілося «развить, показать мерзость строя», але «мне кажется, что я слишком мало дал места общественной деятельности и вообще строю жизни общественной, кото-

[1] Білик Ів.—Перегляд літературних новин. «Правда», 1873, стор. 589, 590.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рый так повлиял на направление Чіпки»[1]. Зазначивши, що деякі розділи він лишив у старій редакції,—«как несколько раз уже я перечитывал и переделывал, то это мне надоело до омерзения»[2],—Панас пише братові:

> Итак, друг любезный, Чіпка окончен и лежит передо мною перечитанный и где кое-что исправлено, так же набросал я и свои заметки о каждой отдельной главе. Все это предназначается завтра к отсылке тебе. Но вот я пока нахожусь в нерешительности. Меня мой труд, когда я его вот перечитал всего и, так сказать, сгруппировал в своей голове, поражает своею неряшливостью в отделке, неумением в постановках, в связывании одного факта с другим[3].

А торкаючись дієвих у романі людей, Панас говорить ще гостріше: «Я готов волосы на себе рвать, видя такие капитальные ошибки и страшные прорехи в построении главного типа. Что скажу о других? о Гале напр.? Ведь ее положение в доме отца вовсе не выяснено; о внутреннем процессе, заставившем ее отшатнуться от грабежа и его прибылей—ни слова! Разве это не грех мой»?[4] Зате велику втіху справила Панасові звістка, що повість його згодився переглянути Драгоманов. «Согласию М. П. на предварительную критику я обрадован. Пусть он расчинит моего Чіпку своим критическим ножем и понюхает, не слышно-ли где гнили. Я ду-

---

[1] Марковський М. — Як утворивсь роман..., стор. 116.
[2] Там само, стор. 113.
[3] Там само, стор. 115.
[4] Там само, стор. 116.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

маю,—додає автор,—труд мой его отчасти удовлетворит, мною добавлено в этот нюхательный табачок (ведь Чіпка мой—табак, который, если понюхать, произведет не мало чиханья в романтических носах) романтического попелу. Попел этот проявляет себя в мечтаниях, в сне Чіпки. Ну, уж там будь, что будь! Марш в дорогу!»[1]

Білик, одержавши цю другу редакцію повісти, вже не обмежився самим перечитуванням її та увагами, а заходився й сам коло неї працювати. Не звертаючи уваги на чисто психологічні огріхи, він, відповідно до своєї теорії «соціяльного письменника», надолужує над громадською стороною повісти. Коли не рахувати дрібніших дописок, Білик написав цілком два нових розділи (в друкованому тепер: «Новий вік» і «Старе та поновлене»), а в них показує спроби героя знайти собі місце в громадській діяльності та несприятливі до того обставини, з різкою картиною панського земства. Опріч того, він уважно, редакторською рукою, пройшовсь по цілому рукопису, виправляючи стиль, переставляючи окремі епізоди, скорочуючи чи поширюючи другі, особливо що-до громадських рямців оповідання. Тепер стало в романі вже чотирі частини і, після нової обробки в дві руці, Білик сам переписав рукопис і 30 жовтня 1875 р. одіслав його до цензури: 3-го листопаду того ж таки року рукописа з невеличкими купюрами[2] було дозволено. Коштом Івана Рудченка роман і мав друкуватися в Петербурзі, в дру-

[1] Там само, стор. 117.

[2] Про них у праці М. Марковського, стор. 41—42; у виданні «Книгоспілки» під ред. Б. Якубського ці купюри повставлювано на відповідних місцях, поодзначувавши їх простими дужками [...].

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

карні М. Стасюлевича[1], та поки йшли про це пересправи—вийшов відомий акт 18/30 травня 1876 р. і автори, очевидно не насмілилися рискувати, випускаючи українською мовою роман з таким виразно соціяльним, явно бунтівничим змістом. Натомісць виходить він вже аж 1880 р. за кордоном серед женевських виданнів Драгоманова. Обставини і час, коли рукописа послано за кордон, поясняють оці слова з Іванового листа, писаного з Житомира 11 липня 1877 р.: «В Киеве—сон. Вырвал своих «Волов», переписанных, просмотренных и скрепленных цензором. Дупликат поехал за кордон. В каком виде возвратится—не знаю. После возвращения вышлю тебе рукопись, а теперь—хапаюсь»[2]. Ці слова кидають останній промінь на історію появи в світ знаменитого роману. Очевидно, зневір'я («сон») серед киян, що настало наслідком акту 1876 р., підірвало надії авторів на друкування його в межах Росії; Біликові довелося «виривати» його і в копії посилати до вільної друкарні, що заснував саме Драгоманов у Женеві,—і за три роки роман таки вийшов у світ.

---

[1] Частину його збирався Білик послати до «Правди», але чомусь цього не зробив,—див. у Марковського, стор. 51.

[2] Оригінал листа серед паперів П. Мирного в Полт. Держ. Музеї. Підкреслені слова, здається мені, до краю розв'язують питання, поставлене у М. Марковського (стор. 42—43): у Драгоманова був не дозволений цензурою рукопис, а дублікат, копія з його, переписана мабуть рукою Білика. Самий рукопис Білик збирався вислати Мирному, та чомусь цього не зробив і він лишився серед паперів Білика, а по його смерті од спадкоємців перейшов був до М. Марковського, а від його до Полт. Держ. Музею, де й переховується.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Така була історія знаменитого твору, що становить певний етап у розвитку нашого новітнього письменства, спеціяльно в сфері романа. Написаний 1872 р., він перейшов через критику Пильчикова, Драгоманова, мабуть Нечуя-Левицького й декого з киян, врешті зазнав не тільки братерської критики, а й глибшої обробки од Івана Рудченка, і через те— дарма, що все головніше в йому належить Мирному—по заслузі вважається за продукт спільної обох братів праці. Вони щасливо доповняли один одного і має до певної міри рацію автор спеціяльного досліду про генезу роману, оцими словами схарактеризувавши участь обох авторів: «Коли ми порівнюватимемо мову, образність обох братів, то важко котромусь з них дати перевагу. Тут ми бачимо щасливе сполучення двох не аби-яких художніх сил, які тільки в такому випадкові й могли утворити щось певне, щось артистичне... Художнім хистом своїм брати, можна сказати, стояли на одному рівні. І велика шкода, що Іван кінець-кінцем так захопився службою, що згодом зовсім покинув літературну діяльність»[1]. Звичайно, що такий спосіб писання художнього твору має й свої негативні сторони,— на них спинюся далі.

Спільною працею обох братів витворено і ще один художній твір—повість «За водою». Історія її, на жаль, не зберегла того вичерпливого матеріялу, який маємо до історії повстання роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Ми знаємо тільки, що серед рукописів Мирного є оповідання «Злодій» (инший ще заголовок—«Раки»), на той самий сюжет, який ліг і в основу пізнішої повісти «За водою».

[1] Марковський М. — Як утворивсь роман..., стор. 76.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Але в повісті це тільки невеличкий епізод, кістяк сюжетний, так широко обгорнутий соковитими картинами громадського життя, що серед них він одходить на далекий план і займає другорядне місце. Як саме зроблено таку ґрунтовну переробку, на це не маємо відповіді в наших матеріялах, але обидва авторі свідчать, що головніша роля в ній належала Біликові. «Ко мне пристают,—писав він до Мирного 24 березня 1882 р. з Київа,—чтобы я окончил и дал «За водою» или иначе «За рака». Но теперь у меня до того каждая минута занята, что я положительно не в силах этого сделать. Намерен взять в Питер и в свободные часы, если только они будут, писнуть кое-что»[1]. Видко, цей гулящий час таки знайшовся, бо р. 1883 повість була вже закінчена. Як і попередній роман, вона подавала широку картину народнього руху, що саме тоді у викривленому через несвідомість народніх мас вигляді вилився був по деяких місцях у форму єврейських погромів. Але всі спроби надрукувати повість за старого ладу були марні. Ще р. 1886-го її заборонила цензура і навіть загрожувала чималим клопотом для авторів; заборонено її й напередодні першої революції 1904 р., коли видавництво «Вік» пробувало було дати їй місце в одному з свох збірників, а самий рукопис незабаром потрапив до жандармських рук, взятий під час трусу р. 1905 в Н. Грінченкової, що переписувала його для «Віку»,—на щастя, у Мирного знайшовся другий примірник і повість не пропала безслідно. З'явилася вона друком аж по другій революції, р. 1918-го[2], та й то з деякою моральною прикрістю

[1] Лист у Полт. Держ. Музеї.
[2] Див. «Л.-Н. Вістник», 1918, кн. VII—XI.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

для П. Мирного. «На що ви,—запитував він редакцію «Л.-Н. Вістника»,—друкували цю повість під однією моєю назвою, а не під двома, як я зазначив в рукопису (Білик-Мирний)? Це дуже буде неприємно за-для сина покійного, коли він дізнається, що повість друкується тільки під моїм підписом, коли справді виконували її ми удвох, та ще Білик додав більше праці до неї, чим я»[1]. Та й взагалі вилежування актуальної повісти протягом мало не 40 років і вихід її за цілком змінених політичних і громадських обставин дуже пошкодили враженню. Читач 1918-го року вже міг прийняти її тільки як історичний, всякої актуальности позбавлений матеріял, як одгук подій давно одшумілих і часу цілком пережитого. За прудким ходом подій пропали й художні, безперечно не малі, вартості цього твору, і для нашого літературного розвитку повість «За водою» не дала того, що б могла дати, коли б з'явилася була у свій час і в розповсюдженому виданні.

IX.

На цьому кінчається літературне співробітництво братів Рудченків, ота «братська спілка» Білик-Мирний, що дала була такі гарні наслідки одразу й заповідала їх на далі ще більше. Дальша праця належить цілком уже й неподільно самому Мирно-

---

[1] Лист до ред. «Л.-Н. Вістника» з Полтави 3 квітня 1919 р. в Полт. Музеї. Ще попереду Мирний писав до редакції про надруковану повість: «На що ви пустили її в друк за одним моїм підписом, коли в оригіналі було два—Білик та Мирний?» (лист з 1/14 січня 1919 р.,—в Полт. Музеї).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

му. Брати, особисто зв'язані великою між собою прихильністю й приязню справді братерською аж до самої смерти старшого—громадськими, соціяльними й політичними поглядами розходяться дуже далеко, опинившися кінець-кінцем у супротивних таборах. Цей епізод, що відбився й на українському письменстві, вартий того, щоб його висвітлити документально, оскільки він полишив сліди в нашому матеріялі.

Ми вже бачили, що власне старший з братів, Іван, був тим першим, що зламав родинно-бюрократичні традиції й кинувся до громадської та літературної діяльности. Так він виховував і свого молодшого брата, впливаючи і на його громадський світогляд, і на літературні його починання, заохочуючи до праці «довготелесу гитару», як жартовливо-братерськи він його узивав, сам допомагаючи їй узяти відповідний тон, «сидючи крячкою» над творами, що так щасливо поєднали в собі енергійну рухливість і запальну вдачу Білика з урівноваженим, спокійним, глибоко-спостережливим талантом Мирного. Щедро обдарований од природи, Білик напевне мав усі дані, щоб вийти в 70—80 роках на першорядного у нас публіциста. Його критичні спроби, що вже пройшли у нас перед очима, дають тому ясний і незбитий доказ. Виразна думка, живий виклад, темперамент, уміння схоплювати потреби часу і влучно їх формулювати—все це заповідало в дебютантові не аби-яку літературну і громадську силу. Та на жаль, надії, що збудив він був своїми виступами, не справдилися й найменшою навіть мірою. Він так і лишився дебютантом, гірше—не тільки радикально забув про свої молодечі мрії, а навіть згодом почав їх одбігати, соромитися, зріка-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тись. Традиційна родинна лінія все ж у йому перемогла і чиновник задушив письменника та громадянина.

Іванові Рудченкові власними силами, «своїм горбом» довелося пробивати життєву путь. Вважаючи на його невеличку офіціяльно освіту та брак зв'язків і протекцій, це було не легко. І це певне примушувало його спершу переціновати затрачені на службову кар'єру зусилля, а далі, як він тільки власними заходами злазив усе вище вгору бюрократичною драбиною і своїми здатностями переборював труднощі, що стояли на дорозі йому, козачому нащадкові—це захопило цілком його діяльну енергійну натуру, заполонило його думки до краю, як свого роду спорт, а инше все одсунуло далеко-далеко назад, аж поки воно цілком зійшло з перспектив його інтелектуальних інтересів. Вже в кінці 70-х років Іван Рудченко—український учений і письменник, виученик і вигодованець повітової школи—займає визначну посаду в канцелярії всепотужного тоді генерал-губернатора «Юго-западного Края»; йому достається не тільки відповідальна своїми наслідками щоденна робота в урядуванні над величезною, завбільшки з пересічну европейську державу, провінцією, а й ті надзвичайні доручення, які вимагали бистрого розуму, уміркованости і, головне, тієї бюрократичної спритности і пролазливости, без яких зробити щось серед обставин самодержавного ладу було й подумати годі. Іванові Рудченкові доручено було цілу низку дуже заплутаних і великоважливих для правобережної України справ, як чиншова, сервитутна, кредитова, переселенська і т. ин., і про кожну з них він складав широкі меморіяли, що лягали потім в основу законо-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

датних заходів[1]. Особливої ваги сам Рудченко надавав чиншовій справі, що його заходами дістала нарешті законодатне унормування, так що мав він право, згадуючи опісля про чиншову реформу, сказати з задоволенням: «Аз есмь создатель всей этой реформы»[2]. Це були все справи, що мали загальну вагу, але не без того, щоб у своїй адміністративно-бюрократичній діяльності не доводилось Рудченкові робити й деякі безпосередні послуги українству. Так, його перу належить записка про український рух, яку генерал-губернатор правобережний Чертков 12 січня р. 1881-го подав був од себе до міністерства внутрішніх справ[3]. У цій записці, не вважаючи на її апологетичний характер, вже виразно пробивається бюрократичний дух: видко, складав її обережний чиновник, що зручно, на той

---

[1] Перелік їх див. в анонімній статті П. Мирного— И. Я. Рудченко. «Україна», 1907, кн. VII—VIII, стор. 96.

[2] Лист до П. Мирного з Петербургу 3 жовтня 1885 р.—в Полт. Держ. Музеї.

[3] Скільки мені відомо, записка ця друком не була оголошена. На неї посилається кілька разів відома академічна записка «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова» (на правахъ рукописи). С.-Петербург, 1905, стор. 11, 36—37; див. також доданий до академічної записки меморіял цензора Воєнського з 12 листопада 1900 р., що так переказує цікавий нам тут документ: «Суровая мера 1876 года, принятая без ведома и заключения местной администрации, не оправдывается действительною необходимостью и вызывает лишь нежелательное раздражение среди южно-русской интеллигенции. Признавая отмену ограничений 1876 года желательною, в интересах утверждения доверия к Правительству, ген.-ад. Чертков полагал, что литературные произведения на малорусском наречии следует поставить в одинаковые цензурные условия с произведениями на обще-русском языке» (стр. 87).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

час, обминає всяке підводне каміння та вміло проховзує поміж Сцилою урядових поглядів та Харибдою власних, вже поміркованих, настроїв та бажаннів. І що настрій автора занадто вже змінився проти радикальних його поглядів з 70-х років, виразно показує оце місце з листа його до П. Мирного з приводу політичних подій початку 80-х років та тих надій, що в українських кругах на них покладали: «Ты радуешься оживлению, под'ему духа,—писав він 24 березня 1882 р. з Київа.—Это факт вообще отрадний. Я только боюсь, чтобы дикие проявления не имели тех же последствий, какие мы переживали с 1876 г.»[1]. Дуже, видко, подався праворуч цей радикальний критик та співробітник Драгоманова, коли міг революційний рух і взагалі боротьбу з урядом кваліфікувати тільки, як «дикия проявления!..»

Тим часом життя брало своє і все дужче перетягало цього талановитого чоловіка далі й далі од колишнього і все більше засмоктувало в бюрократичну драговину. З одного боку, невдале родинне життя, на яке так багато скарг маємо в родинному листуванні Рудченків[2],—вибивало палкого Івана з

---

[1] Лист у Полт. Держ. Музеї.

[2] «Так как ближе по душе у меня никого нет, кроме тебя,—писав Іван до Панаса з Варшави 16 вересня 1891 р.,—то я и решаюсь избрать тебя мишенью своих мыслей и дум» і далі прикра сповідь про гірке родинне життя, розбрат з дружиною, самотність; і такі скарги знайдемо мало не в кожному листі Івановому, де видне місце займає «числящаяся моею законною супругою» (лист з Варшави 11 серпня 1891 р.) та деталі про те, як він «потерпел семейное крушение в жизни». «Да, наказал меня Бог в моих лучших чувствах,—наказал такой семьей!» (лист з Петербургу 27 лютого 1893).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рівноваги й примушувало його шукати свого роду компенсації в службових здобутках. З другого боку, і ці здобутки почали вже були вичерпуватись: як на провінціяльні звичаї, Ів. Рудченко незабаром досяг вершків можливої для його кар'єри і побачив, що без екстраординарних заходів далі йому не пробитися. Наслідком цього було бажання, мовляв словами з одного його листа—«хоч к чорту в зуби» тікати, аби з Київа, де знали його маленьким чиновником, пам'ятали ще його колишні неблагонадійні вчинки і вряди-годи мабуть таки вибивали очі минулими «гріхами» та знайомостями. Наслідком було загальне зневір'я, на яке Іван так скаржиться в допіру згаданому листі до Панаса: «На роду моем, должно быть, начертано: окончить жизнь если не трагедией, то драмой—по крайней мере — быть участником в них... Подло! Жизнь надоела. Жить хочется», хоч життя справжнього і немає,—так закінчує цього листа Іван, додавши ще характерну дописку: «Обнимаю тебя и завидую твоему философскому покою» [1]. З Київом Іван незабаром пориває зовсім як з родинних, так і з службових міркувань і їде до Петербургу з надією «сделать кар'еру», як одверто признається в листі до брата Панаса з 6 жовтня 1885 р. Це й було власне зав'язкою драми,—не тієї, що розумів сам Білик, а иншої, що остаточно заснітила для громадської роботи цю талановиту людину.

«Эх, проклятое барство»!—скаржиться на лад у своїй родині 28 червня 1895 р. Відгук родинних неладів Іванових маємо і в листах старого Якова Рудченка,—див. напр. його лист до Панаса з 29 вересня 1879 р. (в Полт. Держ. Музеї).

[1] Лист з Київа 18 червня 1885, в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

В Петербурзі йому пощастило. Його помітили і оцінили. «После 10-дневных экзаменов по самым разнообразным отраслям,—так описує свої пригоди Ів. Рудченко Мирному,—я признан: очень способным; образованным, даже разносторонне; очень ловким и слишком бойким; но черезчур высокого о себе мнения и при том резких манер... Как видишь, для дела годен, для гостинных—не гожусь. Но так как я добиваюсь именно дела,—то этого для меня совершенно достаточно: оценку в гостинных мы возложим на дам, от которых (о, если бы знали мои экзаменаторы!) я в течении всей жизни отбою не имею... Значит, и здесь я больше годен, чем где-либо»[1]. Мабуть згадана тут помилка «екзаменаторів» що-до салонових талантів енергійного провінціяла й була причиною, що цим разом йому не пощастило приткнутися в Петербурзі. Натомість його посилають,—правда, на відповідальні посади—до Вітебська, потім до Херсона, де йому довелося «вимітати» казенну палату[2]. Але його амбітність і гоноровитість вже не задовольняються хоч і високим, та все ж по другорядних містах становищем. Кар'єрні інтереси все глибше посідають колишнього Білика. Джерело їхнього задоволення було все ж там, у Петербурзі, на цьому бюрократичному Олімпі, до якого тягло вже усіма помислами цього збюрократизованого провінціяла. До Петербургу він і обер-

---

[1] Лист з Петербургу 6 жовтня 1885 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Лист до Панаса з Одеси 25 липня 1888 р.,—в Полт. Держ. Музеї. Цікаву характеристику Ів. Рудченка, як адміністратора, і саме, з Херсонського періоду його життя, подав М. Білінський—З минулого пережитого. «Україна», 1928, кн. II, стор. 131.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тається ввесь час, як соняшник до сонця. Не легко це було йому, що здобував кар'єру без жадних зв'язків і протекцій, на самі свої здатності покладаючись. В одному листі з Петербургу, куди Ів. Рудченко вряди-годи наїздив у службових справах, маємо докладний опис його кар'єрних митарств, але психологічно, може, найцінніший у йому оцей ліричний одбіг, яким тії митарства одтінено: «И взяло меня, друже мой,—писав він до Панаса,—раздумье... Вся жизнь, от службы в казначействе до последнего дня, прошла передо мною... Тяжелая, трудовая жизнь,—исполненная нередко и горя и лишений, и всякой всячины... Вспомнил я всех, «кого я, де, коли любив». Вспомнил все, что я получил от человечества и что ему отдал... Даже стал подводить итоги и балансы: кто кому должен. А в заключение—пошел в Казанский собор и поблагодарил Бога за благословение трудов моих... Да и з а т а ї в с я: никому ни слова, даже жене не написал. Все думал—когда состоится, тогда и скажу. Одначе теперь открываюсь перед тобою»[1]. Просто чудова, надзвичайно стилева, а з певного погляду навіть зворушлива оця фігура людини, що зводить свій баланс з людськістю, і в результаті йде до божого дому, щоб подякувати «творцеві» за те, що він благословив «труды» його, укоронувавши вінцем кар'єрних досяганнів!.. Шкода тільки, що не знайшлося там тоді митаря, який би своєю особою одтінив був усе самозакóхання цього самовдоволеного чиновника. А втім, як побачимо згодом, знайшовся, хоч і не близько, й митар: за його став не хто, тільки—Панас Мирний...

---

[1] Лист з Петербургу 25 квітня 1890,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Саме тоді, під час життєвої кризи, що остаточно знищила українського письменника в Ів. Рудченкові, не раз доводилось йому зводити баланси свого минулого. Все ж, як-не-як, а стояв він на роздоріжжі. Серед нашого матеріялу єсть надзвичайно з цього погляду характерний лист Рудченка до давнього знайомого і близького з юнацьких літ приятеля, що сам так і не зробив ніколи кар'єри й навіть був живим запереченням усякого кар'єризму. Це був відомий Борис Познанський, перед тим волосний у Дударях на Канівщині писар, а тоді—непомітний «частный поверенный» в Острогозькому на Вороніжчині. Ось що старому приятелеві писав Іван Рудченко.

Помню, все, до единой черточки помню!.. Не только помню то давнее время, которое свело нас «до-купи», но все места, и «злачныя» и «незлачныя», где мы виделись и встречались,—где и о чем мы мыслию и сердцем делились...

Не думай, дорогой Борис, что я, по своим дарованиям, как «хорошо оснащенный корабль» плыву по морю житейскому... Бредня! Счастье. Вот и все. Но счастье завоевано трудом упорным, а способствовал сему завоеванию тот «добрый» и часто вовсе не даровитый гений, который называется «приспособляемостью»... Как бы то ни было, но благодарю Бога за то, что имею лично, а еще больше за то, что Он до сих пор пристраивал меня к такому делу даже «в сфере официальности», которое непосредственно касалось н а р о д а. Я даже утилизировать мог при этом все свои прежние знания, которые приобретал с иною целью. И они мне пригодились, и нередко они меня вывозили.—Недавно, по просьбе А. Н. Пыпина, я подводил итог судеб моей земной жизни...

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Оказалось, что по малорусской этнографии, т. е. науке о народе, я написал всего три тома—около 50 печ. листов. А в области «казенной» литературы, по «общим вопросам», касавшимся самых разнообразных сторон жизни преимущественно простого народа,—по вопросам, от разрешения которых часто зависела судьба сотен тысяч (как, напр., чиншевиков и вольных людей), или судьба русского дела в Западном Крае,—я написал (по сведении) не менее 10 томов—около 300 печ. листов... За три тома песень и сказок меня занесут в каталог тружеников народных, а за последние 10 томов—никто и не вспомнит... Так у нас пишется история! Такой же подмен и в действительности: один—выскочит, а десять «достойнейших»—плюснет на дно житейское[1].

Баланс зроблено вдруге, підсумки підбито старанно й скрупулезно і, не вважаючи на те, що вони подають дуже показові цифри—в автора викликають тільки досаду: так, мовляв, «пишется история»! Повороту до старого вже нема і навіть думка про його не промайнула через голову хоча б якимсь ліричним одбігом, чи жалем. «Добрый и часто вовсе не даровитый гений, который называется приспособляемостью»—вже цілком посів тоді Івана Рудченка і бладно диктував йому єдиний шлях—до столиці. «Там,—додає він у тому ж таки листі,—если не реторта русской жизни, то лаборатория законодательства, а я, многогрешный, волею Судьбы стал одним из фармацевтов ее». Де вже тут, перед такими блискучими перспективами, борюкатися було нещасному Біликові!

[1] Лист з Херсону з 10 грудня 1890 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Помітним наближенням до «законодавчої лабораторії», отим згаданим у листі до Панаса «благословенням божим за труди» було настановлення Івана Рудченка на посаду управителя казенної палати до Варшави. Це вже не звичайне собі, аби-яке, губерніяльне місто. Це була, хоч і не признана, хоч і в минулому, а столиця. Це був, инакше кажучи, останній етап до переходу на справжній Олімп, яким тоді уявлявся для кожного бюрократа сановний Петербург. А до того ж тут можна було себе показати не тільки людиною діла, а й політиком: у Польщі, що тоді правила за найвиднішу арену централістичних експериментів та обрусительних оргій, так зручно було виявити «истиннорусский» патріотизм, висунутися на цьому кардинальному пункті, без якого тоді взагалі не можлива була справжня бюрократична кар'єра. І подякувавши гарненько богові за благословення, Ів. Рудченко одразу береться до діла серйозно і навсправжки. Вже в першому з Варшави листі до Панаса він ставить питання виразно і недвозначно. Описавши стан своєї («подведомственной») казенної палати та подавши число службовців у ній—115 чоловіка, Іван Рудченко додає: «Одно худо: на такую массу всего 38 душ русских. Остальные—полячьё! (!) Были попытки,—пояснює ретельний начальник,—еще своих проводить. Но я сразу резко сказал, что я буду сам хозяином палаты и буду «устраивать ее в государственных соображениях». Совсем присмирели!»—додає категорично на закінчення[1]... Видима річ, що такий патентований, густої марки патріотизм вимагав і

[1] Лист з Варшави 11 серпня 1891 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

того, щоб остаточно поховати й свої «былые увлечения» українством, замінивши їх на піклування про «судьбу русского дела в Западном Крае»... Саме до цього часу належить епізод, про який я чув од небіжчика Ол. Кониського, що був з Біликом колись дуже добрий і близький. Якомусь землякові, що вибирався до Варшави, дав Кониський, пам'ятаючи добрі свої з ним стосунки, рекомендацію до Ів. Рудченка: «Скажите Конисскому и прочим украинофилам,—приголомшив приїзжого чиновний земляк,— что мой пост не позволяет иметь с ними ничего общего»... І, як побачимо зараз, на ту ж таки стежку Іван притьмом тягнув і Панаса, і треба було мати завзяту впертість і тиху, але ж непоборну незломність останнього, щоб перебороти всі спокуси й лишитись при своєму.

В половині 90-х років нарешті справдились палкі бажання та мрії колишнього критика «Правди»: він вже в самій «лаборатории законодательства»—в Петербурзі, займає генеральську посаду (при міністерстві фінансів) і... співробітничає в генеральській ж і газеті «Новое Время», що тим часом густо обкидає болотом усе українське. Смерть Олександра III-го дала йому нагоду пролити патріотичну сльозу[1] над труною цього тупого душмана, що тяжкою зморою висів цілих 13 років над нещасною державою. Поправивши р. 1903 помилку молодого віку другим шлюбом[2] і досягши найвищого в його становищі ступеня—члена ради в міністерстві фінансів, Іван

[1] Див. листи до П. Мирного з Петербургу 16 і 27 жовтня 1894 р.—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Див. листи до П. Мирного з Петербургу 21 серпня 1903 р. та 26 вересня 1904 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Рудченко міг заспокоїтися. Кар'єра, що за-ради неї забуто і знехтувано все, повелася, досягнуто всього, чого заманулось: становище, забезпеченість, чини, нагороди—все було у його. Лишалося тільки споживати. Отже не так воно сталося.

Спокій цього «благодушного россиянина», як і багатьох инших, розбили—війна з Японією та слідом за тим громи першої революції, як грізне memento про можливий кінець щасливого панування. Кілька виписок із листів Івана Рудченка того часу покажуть нам, що́ переживав він під вражінням несподіваних подій.

Ты спрашиваешь: отчего я так долго не писал тебе?—починає він свого листа до П. Мирного в кінці 1904 р., коли вже почалася передреволюційна «весна».—Отвечаю—прямо, открыто, как всегда:—потому что я переживаю такие часы, что ни говорить с людьми, ни видеть их, а тем более—делиться жалощами—ни с кем не охота. Сидишь, страдаешь—и молчишь. Тяжело сознавать, что, быть может, и ты сам, в качестве винта известной машины, виновен в том несчастьи, какое свалилось на Родину...

Вы, провинциалы, вероятно, ожидаете от выполнения указа 12 Декабря и взаправду «весны»... А мы здесь, изверившиеся в святость законов, которых мы же сами и не исполняем,—уныло спрашиваем: что то будет? Наблюдая со стороны, кажется Россия на конце гибели... Но, к счастью, Она также далека от Петербурга, как и он от Нее. Она живет себе своею непрерывною жизнью, а он сочиняет законы, чтобы не исполнять их.

При таком положении и настроении я часто раздумываю: не пора-ли мне ликвидировать все

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

счеты с служебною и общественною деятельностью и совсем проститься с любезным Отечеством, как негодный труп отвалившись от его живого тела [1].

Новий підрахунок, як бачимо, дуже далекий од того оптимістичного баланса на початку вищої кар'єри, за якого колись правлено в Казанському соборі молебня... Розумний Іван Яковлевич до ладу зміркував і розважив відповідальність за події усяких гвинтів «известной машины», і серед них свою власну, але зробити висновки відповідні, принаймні для себе, вже не міг. Дальші листи його,—до речі, їх чимало: видко, була потреба перед кимсь виговоритися,—повні нарікань, скарг, глуму й того старечого буркотання, що ним звичайно надолужують вибиті з колеї люди свою неохоту додуматись до логічного кінця. «У нас рабочая японофилия кончается,—пише він зараз по голосних січневих подіях 1905 р.—Кажется, японцы поддержали стачку рабочих деньгами, а поп Гапон, забравши деньги и от них, и от Охранного Отделения, где-то скрылся, бросивши пожарище, подожженное его руками... Таковы наши администраторы-либералы и охранители-консерваторы» [2],—закінчує ущипливою сентенцією на адресу власного ж табору, допіру переказавши його ж таки плітки й вигадки про «рабочую японофилию». З розвитком подій настрій сановного чиновника все гіршає, і його листи подають надзвичайно цікавий матеріял до характеристики політичного самопочуття на верхах держави за ті часи.

[1] Лист з Петербургу 31 грудня 1904 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Лист з Петербургу 14 січня 1905 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

А тут вести—и внешние, и внутренние, что ни день, то хуже!—читаємо в листі з середини 1905 р.—Надежда на то, что как только созовут народных представителей, так все сразу и придет в норму и изменится к лучшему—чужда душе моей: то, что разлаживалось веками—не может измениться по щучьему велению. Очевидно, остатки моих лет придется быть свидетелем чистки и налаживания на новый строй. Что из этого выйдет?—никто не знает, кроме одного Бога: теперь заканчивают проект Государственной Думы; но в какие отношения будут поставлены существующие учреждения, при ея рождении—никто не может теперь сказать...

Кинувши кілька фраз із бідканням про особисту свою долю за нового ладу—можливу одставку та зменшену через воєнні витрати пенсію, Ів. Рудченко кінчає листа таким розпачливим, хоч і пророчим криком:

Я вижу по бунту Черноморского флота, отказавшегося стрелять в Потемкина,—что мы очень не далеки и от военной, и от политической, и—увы! от социальной революции... Не думал я дожить до этого, а вот же пришлось! Настроение, веришь-ли, такое, как будто бы похоронил только что самых дорогих людей. И жалко, и стыдно, и обидно![1]

Тільки по-за межами Росії спочиває Ів. Рудченко і знаходить часом у собі навіть—давнього Білика... Датою — «25 лютого 1905 р. Иматра» — позначено картку з таким віршем:

---

[1] Лист з Петербургу 20 червня 1905 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

От вьюг и непогод бушующей зимы
Укрылись путники в чужой стране скалистой...
Здесь водопад! Шумит и пенится игристый,
И рвется с берегов, как мысль свободная из тьмы [1].

А Женева, дорога споминками молодих літ, вириває у «тайного советника» листа, єдиного за ввесь час, навіть українською мовою.

> Ажъ-ось, ажъ-ось де ми опенились!! Сегодні, одначе, зриваемось зъ якоря—и пистемося (пустимося?) далі, ажъ до самого цілющого Vichy... Може, останній разъ шукаемо на чужині цілющої води, бо сами стали володарями (зъ осени) маленькоі дáчки въ Куокоолі—на самімъ березі Балтицького моря... Пора на старости собі сідало мáти!.. З Vichy напишу—як і що. А поки—обнімаемо васъ зъ жінкою и дітками. И. Білик [2].

За кордоном застав Ів. Рудченка і акт про Державну Думу і він озвався на цю сенсаційну тоді новину в листі з 21 серпня—в день, коли йому самому стукнуло 60 років. Згадавши про це своє особисте свято, він пише:

> Да, прожито не мало! Испытано—не меньше... Но все же я счастлив, что писавши сегодня же сыну, мог повторить ему не-фразу: «Нынѣ отпущаеши раба Твоего, Владыко,—по глаголу Твоему! Яко видѣста очи мои—спасеніе твое». Эта библейская истина пережита мною, по прочтении закона

---

[1] Оригінал у Полт. Держ. Музеї.

[2] Написано на картці з краєвидом Женевського озера 14/27 липня 1905 р. Оригінал у Полт. Держ. Музеї. Точно додержую правопису автора.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

о Госуд. Думе. Нет сомнения, что закон этот очень многих (и правых, и левых) не удовлетворит. Я рассматриваю его, как попытку сочетать Самодержавие с народным представительством. И если эта попытка удастся, Россия скажет с в о е н о в о е слово и сделает очень ценный вклад в общечеловеческую сокровещницу (sic!) государственного строительства, избегнувши абсолютизма—с одной стороны, и всех недостатков парламентаризма—с другой. (Далі характеристика Державної Думи з вихватками на адресу «жидочков», «либеральчиков», «профессоров» і т. д.) [1].

Ще один баланс, з прогнозом на прийдуще. Але, як знаємо, «попытка сочетать самодержавие с народным представительством», що таку втіху справила Рудченкові, була анахронізмом у самий день свого народження і за якихсь два місяці ганебно впала, породивши з себе акт 17 жовтня 1905 р. Та Іван Рудченко вже до того не дожив: він нагло помер з паралічу серця 18 вересня 1905 р. [2].

X.

Не випадково і не за-ради Ів. Рудченка—постаті, що й сама по собі цікава і повинна б викликати була більш до себе інтересу в нашому письменстві—зробив я цей чималий о́дбіг од особи П. Мирного. Це власне й не одбіг. Панас Мирний невидимо, скажу

---

[1] Лист з Вех (Швейцарія) 21 серпня (3 вересня) 1905,—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Див. лист сина його, Петра Рудченка, до П. Мирного з 2 жовтня 1905 р. Копія метрики про смерть Ів. Рудченка серед паперів Мирного в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

так, присутній був увесь час, поки йшла мова про його старшого брата. І це не тільки тому, що Білик і Мирний неподільно поєднані в нашому письменстві; не тільки тому, що Білик довгий час, аж до кінця 70-х років, коли найбільш інтенсивно працював Мирний, був його вірним alter ego; не тільки тому, що багато, дуже багато взяв Мирний од Білика в першому періоді своєї діяльности. Справу треба ставити глибше і складніше, беручи на увагу дальші стосунки між братами-спільниками й однодумцями. На жаль, ми не маємо в нашому матеріялі листів Мирного, але вже і той однобічний матеріял, що подають Біликові листи, показує, що між братами точилася—дружня, братерська—але полемика, в якій кожен обстоював за свої власні, такі далекі, позиції. Розколина пролягала поміж братами-спільниками і з роками все ширшала й глибшала, потроху в неперехідну безодню обертаючись. Білик, занехаявши мрії молодих літ та кар'єрними захопившись інтересами, не тільки на свій це робив кошт, але й Мирного тяг за собою, тяг увесь час, завзято, уперто й послідовно. І так само ввесь час завзято, уперто й послідовно опинався Мирний, змагаючись проти нових впливів, що йшли од авторитетного і гаряче любленого брата. Це були двох протилежних типів представники в громадському житті й особиста приязнь не засипала тієї поміж ними безодні, що зійнула з того часу, як помер Білик, пустивши по собі на світ ретельного чиновника-кар'єриста, Івана Яковлевича Рудченка. І що дужче ця скромна постать Мирного самим своїм непохитним і незломним виглядом, по закону контраста, служила за живий докір Ів. Рудченкові, тим дужчі були атаки від цього останнього. І не дурно самовдоволений з себе

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Ів. Рудченко, по молебні в Казанському соборі, хоч і «затаївся» перед усіма, все ж із скромним братом ділиться приємною новиною: не саму інформацію він певне мав на увазі, а й свого роду спокусу; так само й оту згадку про «философский покой» не сама заздрість викликала, а й бажання той супокій розбити, закаламутити, заразити власним кар'єристичним неспокоєм. Так мабуть почував себе й євангельський фарисей—дарма, що потріпував згорда свою антитезу. А саме такою антитезою, тільки без приниженості євангельського митаря, а навпаки—з повною своєї непереможної правди свідомістю—і був для Івана Рудченка Панас Мирний, як вічний і живий докір за зраду ідеалів молодого віку. Фігура Івана Рудченка не тільки краще одтіняє собою особу Мирного, а й дає їй привід виявити себе в найкращих своїх прóявах. От чому не можна ці дві постаті порізнити. Висвітлити життя П. Мирного, не зачепивши разом і життя його брата та їхніх, дуже складних, стосунків не торкнувшись, просто неможливо, і сама спроба себе тут обмежити пішла б на марне.

Мабуть і самому Іванові не легко було одірватись, цілком одійти од кругу тих ідей, що зв'язувалися у його з Мирним та його упертою, невидною часто діяльністю. На початку свого розбрату з українством Іван ще ніби живе настроями брата, входить у його літературні інтереси, цікавиться його роботою. В тому самому листі з 18 червня 1885 р., в якому Іван уперше заявляє про своє бажання порвати з Київом (і з українством), тікати «хоч к чорту в зуби»,—знаходимо і докладну критику на комедію «Перемудрив». Та й потім не раз теплим духом обвівало умудреного чиновника, настроювало на ін-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тимний тон, коли він згадував часи їхньої «братської спілки». Вітаючи П. Мирного з народженням другого сина в 1893 р., Іван писав, пригадуючи і свою спільну з братом роботу: «В компании с братом, быть может, и им не так тяжко будет жить на свете; а может быть, они-то и изобразят собою братьев Гонкуров,—более удачно, чем мы с тобой изобразили Эркмана-Шатриана»[1]. «И так, дорогой друг Афанасій, я у Женевского оз[ера], где впервые увидело свет наше совместное чадо любви и печали»,—писав він трохи згодом[2], додаючи незабаром вже з Петербургу: «На днях получишь в подарок наше «незаконнорожденное чадо», вывезенное специально для тебя с берегов чудного Leman'a»[3]. Ясно, що під тим «совместным чадом любви и печали» розумів тут Ів. Рудченко не що инше, як знаменитий і пам'ятний йому роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Так само з самого тону наведених тут цитат ясно, що згадка про спільну роботу не була неприємна Іванові. Але це траплялось тільки вряди-годи, зрідка, моментами. Основний тон листування між братами, коли торкали вони українську струну, був инший, зовсім инший. Ознаки глухого конфлікту між братами прочуваються ще тоді навіть, коли вони не скінчили були свого літературного співробітництва й не поховали в минулому «братської спілки»—Мирний-Білик.

Ще 1881 р. Білик, що вже займав видну посаду в Київі, спробував був витягти туди й Мирного, про-

[1] Лист з Петербургу 12 листопада 1893 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Картка з 16/28 серпня 1895 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

[3] Лист з 25 вересня 1895 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

понуючи йому якусь, очевидячки, кращу і виднішу посаду. Серед паперів Мирного зберігся брульйон його на цю пропозицію відповіді, яка кидає надзвичайно яскраве світло на вдачу автора, на його вимагання від життя, на його практичну, мовляв, філософію. Київ, само собою, притягав Мирного, як культурний центр, як місце інтенсивнішого інтелектуального життя, але, зваживши запропоновані йому умови, він волів лишитися в тихій Полтаві. «Я старался,—одписує він Біликові,—в служебном отношении отыскать такое местечко, которое, обеспечив меня на счет дневного питания, не ставило бы в разлад с совестью. Теперешнее положение именно таково: это тихая пристань, где я свободно беру деньгу, зная, что она дается мне за известное число рабочих часов добросовестного, хотя и не легкого труда, но такого, который не насилует ни моей совести, ни моих убеждений, ни моих заветных мечтаний. Я располагаю всеми своими лучшими склонностями свободно»[1]. Відповідь, яку варто запам'ятати. Вона, мов промінь блискучий, освітлює незломну в своїх переконаннях вдачу і поясняє, чому Мирний до віку не покинув тихої своєї пристані, геть одкинувши всі спокуси великого світу, що перед ними не встояв брат-учитель. Віддавати на службу чужому режимові, скоро без неї не можна перебутися, тільки певне число годин технічної праці—це був maximum для Мирного, за який він не дозволяв собі переступити. Все, що по-за цим—його сумління, його переконання, його мрії—належать йому і тіль-

[1] Лист до Білика (брульйон) з 31 травня 1881 р.—в Полт. Держ. Музеї. Мирний був тоді за бухгалтера у казенній палаті в Полтаві.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ки йому, і ними він не поступиться. Цього органічно не міг сприйняти Іван Рудченко, і на цьому ґрунті не раз доходило між ними й до гостріших конфліктів.

Р. 1895 Панас Рудченко, тоді вже начальник 1 відділу в Полтавській казенній палаті, надумав був перейти до III-го відділу, мотивуючи це певне втомою та бажанням мати більш вільного часу на літературну роботу. Така «деградація» обурила Івана надзвичайно і він зараз же реагував гострим листом на проєктовану переміну. «Полученное мною сегодня от тебя письмо,—одписує він Мирному,—меня и удивило, и огорчило, и обозлило... Удивило потому, что я считал тебя всегда умным и «психологически» прозорливым человеком; а из твоих решений менять «живое дело» на мертвую чепуху, подводящую «итоги», право же, не умно... Огорчило потому, что я привык, чтобы наш род шел вперед, а не назад, а ты, как наиболее любимый мною со (sic!) всей семьи, всегда был наиболее близок сердцу моему». Зазначивши, що Мирний своїм нерозважним кроком нищить для себе перспективу на посаду управителя казенної палати, Іван додає, що він не вірить «и в досуг для литературы». «Что касается усталости, досуга для «Лира»—то это глупость... «Лир» по-малорусски никому не нужен, а «живое дело», которое ты до сих пор держал в руках, нужно для всей Полтавщины»[1]. В цьому—дрібному, зрештою,—епізоді як найкраще виявила себе вдача обох братів та їхня практична філософія. «Все для кар'єри» одного наскочило на «жадного кроку проти сумління» другого і кар'єризмом Івана так чудово одтіня-

[1] Лист із Варшави 17 квітня 1895 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ється непретенсійна скромність і принципіяльність позиції Панасової.

Особливо яскраво розбіжність поміж братами виявилась на ґрунті української справи і саме тоді, коли вона почала виринати зі споду й набирати актуальної ваги. На жаль, і тут ми не маємо листів Панасових, але полемічні відповіді Іванові самі вже досить виразно цей пункт освітлюють. У листах Іванових за 1905 р. знайдемо, як згадано вже, надзвичайно цінні взагалі інформації про тодішні політичні настрої та заходи серед владущих верхів, а зокрема і про стан української там справи, скасування заборон і т. ин.[1]. З приводу приїзду до Петербургу української делегації (І. Шраг, М. Дмитрієв, В. Леонтович, О. Косачева-Пчілка) та її аудієнції в тодішнього прем'єра, гр. Вітте—Іван пише до Панаса прецікавого листа, повного глузування з делегатів, думки яких—він це знає—поділяв і Панас. Головна порада високого бюрократа—ставити питання на практичний ґрунт, себ-то хитромудро, яко мога обмежуючи себе, «ибо,—навчає Іван Рудченко,— та отвлеченная «свобода», которою обыкновенно малороссы оговаривают свое право на «развитие» их родного языка—пред лицом государства и его политики имеет значение академическое, а требования о языке должны иметь реальную, практическую основу. Имея это в виду, я и давал твоему «куму и единомышленнику»[2] прочесть свою, еще в 1881 г. на-

[1] Див. напр. лист з 23 лютого 1905 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Це, очевидно, Микола Дмитрієв, відомий Полтавський адвокат і громадський діяч, член делегації; йому певне Панас дав рекомендаційного листа до Івана, зазначивши там, що це його «кум и единомышленник».

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

писанную для Черткова, а затем «Русской Бесѣды» (?) статью: «Виновато-ли малорусское слово»?.. Не знаю, прочитали [-ли] ее ваши депутаты, чтобы использовать хоть те, быть может, и не полные доводы за необходимость малорусского языка в известных (узких) рамках. Я, к сожалению (!), и прежде и теперь не верил и не верю во всестороннее развитие малорусской литературы[1]: пределы ее и значение—для домашнего обихода. Но и «домашний обиход», который так обижает ваших не пишущих народолюбцев, нужно доказывать умно и практично. Иначе»...—далі йде гіпотетична розмова делегації з Вітте, коли виясняється, що з делегатів ніхто, опріч О. Пчілки, по-українському не пише, і через те ухильчива відповідь Вітте. «Теперешний полуумный либерализм,—кінчає свого листа Іван Рудченко,—если его не зануздает З[емский] Собор, может довести Россию до пугачевщины и колиивщины... Не знаю, кому от этого лучше будет. А мне—умирать пора... Возврат в дотатарское время едва-ли приятен Богу и полезен для цивилизации, на каком бы языке она не

---

[1] Спанілий Іван Яковлевич Рудченко помиляється що-до минулого, або попросту забуває, що писав колись Ів. Білик. Ось як напр. цей останній окреслював в 70-х роках завдання рідного письменства: «Не світом каганчика свого освітити громаду, а світом праведним сонця—науки, просвіти,—та освітити не з одного якого, а з усіх боків, щоб і сама громада гаразд таки себе побачила і спізнала, і щоб сторонні люди мусіли на неї глянути. От яке, без краю довге, широке й велике діло розкинулось перед очима українського словесника!» І далі міркування, що такий письменник «ніколи не вмре, не поляже» (див. Білик Ів.—Перегляд літературних новин. «Правда», 1873, стор. 76—77).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(sic!) происходила. Помните это!»[1] Та «Его Высокопревосходительство» Іван Яковлевич Рудченко забуває не тільки те, що кілька десятків років тому писав якийсь там Білик—він легковажить свої навіть допіру висловлені поради. Менше як через місяць після останнього листа він знов дорікає Мирному за те, що в Полтаві знято питання про українську школу. «Вместо того,—пише він,—чтобы вести политику по рецепту Лисицы и Рыбки (?)—политическая безтактность вдруг возбуждает вопрос о малорусской школе (в Киеве!?), в которой, очевидно, даже Олена Пчілка не будет учить своих детей, или о введении в школы народные этого языка, на котором еще лежит запрет литературный... Боже мой!—копирсає він Мирного,—какие узенькие (?!) и недальновидные люди—любители нашего прекрасного языка, к слову сказать—даже не знающие его, как следует! На мой взгляд, это совсем не серьезные общественные деятели, а играющие в политическое украинофильство. И я боюсь, что они могут своим неумеренным политиканством погубить доброе дело!»[2] Ті самісінькі «сановні» аргументи, які розбивав навіть у своїй занадто уміркованій записці, для Черткова писаній, що на неї посилався місяць тому... «Мой пост...»—пригадується давній афоризм запанілого україно́філа.

Були у братів спроби—принаймні це зробив якось був Іван—вирозуміти глибше й зформулувати навіть виразніше органічну між собою ріжницю та виниклі звідси суперечки. Пам'яткою цієї спроби лишився

[1] Лист з Петербургу 28 лютого 1905 р.—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Лист з Петербургу, 24 березня 1905 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

отакий надзвичайно цікавий документ, що зберігся між паперами П. Мирного:

> Дорогой праведниче! Я сегодня (7 марта) отправил тебе письмо рано утром, написанное вчера ночью. А сегодня утром, уже после отправки письма, прочел этот № «Нов. Вр.», в котором статьи С. Сыромятникова и Меньшикова написаны словно по моему заказу... Ради Бога, прочти—и вдумайся: столько в них правды, при том правды, которая «очі коле»... Ты поймешь тогда,—зачем и для чего нам нужна и Манджурия, и Корея, и не только зачем, но чем мы должны оборонить наш Порт-Артур. И хоть ты от природы, по натуре, и по складу ума—«Мирний», но ты поймешь тогда, почему Білика не пропускает цензора (sic!) [1]: он псевдонимом никак не может отвести глаз мысленных аргусов от своих босых идей и своей красной т. е. жизненной натуры... Тогда ты поймешь, что только рыбы бывают с белою кровью, да и то не все: не даром праведникам дозволяется питаться рыбою... Мы, грешники, всегда больше склонны к мясу, которое всегда красно, как кровь, которую мы охотно проливаем за обладание мясом. Не правда-ли,—додає Іван,—остроумная паралель для нашей с тобой биографии, основанной на психологии наших псевдонимов?

Не тільки дотепна. Тут добре підкреслено активну, але поверхову, неперебірчиву вдачу Іванову і пасивну, зате глибоку й незломну, вдачу Мирного.

---

[1] Мабуть натяк на те, що коло того часу цензура заборонила повість «За водою», що була подана в збірнику видавництва «Вік»—«На вічну пам'ять Котляревському».

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Щоб цю антитезу до ладу зрозуміти, треба додати, що написано це півжартовливе посланіє на числі 10060-м (з 7/20 березня 1904 р.) «Нового Времени», під статтями С. Сиромятникова («Замѣтки писателя»—про мляву психику «русского народа», виявлену під час війни) та М. Меньшикова («Письма къ ближнимъ»,—довге, як звичайно у цього автора, роздебендювання з приводу підводного флоту, як засобу боротьби з японцями). Дописка цяя (подекуди чорнило на газетному папері розлізлось і її не легко відчитати)—немов протяг якоїсь попередньої розмови чи змагання братів з приводу війни. На жаль, згаданого тут листа з 7 березня нема серед наших документів, а він певне торкався тієї ж таки теми. Але й цей додаток виразно окреслює протилежні позиції обох братів. Епітет «праведник» Іван узяв певне од Меньшикова, що в своїй статті на пояснення тези, що мир можна тільки зброєю підтримувати—між иншим писав: «С тех пор, как свет стоит, бьют слабых, зазевавшихся. Пред сильными и готовыми дать отпор почтительно сторонятся. Их могут издалека осыпать самой жалкой (?) бранью, но тронуть их никто не смеет. Таков «мир» культурных наций, Англии, Германии, Соединенных Штатов,— и он, право, лучше сентиментальных мечтаний о мире философском, доступном дюжине праведников на земле». І посилаючись на ці слова російського реакційного публіциста, Ів. Рудченко хотів підкреслити заборчість своєї вдачі й лагідність вдачі у свого брата-супротивника. І треба сказати—зроблено це справді майстерно.

Як-не-як, а з відходом Білика на ворожі позиції, Мирний лишився сам. Співробітництво братів, заманіфестоване романом «Хіба ревуть воли, як ясла

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

повні?» та повістю «За водою»—урвалось. Дальша літературна продукція всенька вже і цілком належить самому Мирному.

XI.

З неї виходить насамперед роман з народнього життя «Повія».

Цікава вже сама історія цього роману. Задумано його було, видимо, ще в 70-х роках—серед рукописів Мирного маємо кілька віршованих творів на ту ж таки тему—і р. 1881-го вже три перші частини були готові, а р. 1882-го докінчена й четверта[1]; частина 1-ша надрукована в альманаху «Рада» на 1883 р., а за рік у тому ж альманаху з'явилася й частина друга. Роман звернув на себе загальну увагу, викликав чимало відгуків і друком, і в приватному листуванні, і зразу поставив автора серед тих письменників, на яких спочивала доля рідного письменства. Для багатьох автор «Повії» був немов дебютантом[2], бо це ж уперше твір П. Мирного з'являвся в межах Росії й ширша публіка стріла автора, як письменника нового—і захопилась їм. «Г. Мирный, — писав із захватом у «Кіевской Старинѣ»

[1] «Три часті сяк-так зведені, над четвертою прихватком працюю»,—писав Мирний до Старицького 15 грудня 1881 р., подаючи в дальшому листі з кінця 1882 р. звістку, що вже «Повію»—«сяк так звів до купи, довів і до краю»,—див. Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», кн. V, стор. 68 і 71.

[2] До певної міри дивився так на себе і сам Мирний. «Так як мої приповістки і оповідання,—писав він того часу до М. Комарова,—не дома друкувалися, а в сусідах, то я маю надію попитати щастя дома» (лист з 6 квітня 1883 р. в Полт. Держ. Музеї).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

В. Горленко з приводу «обширного произведения нового писателя»,—полный хозяин в изображаемой среде. Народная жизнь—это ясно—известна ему во всех подробностях, во всех изгибах. Он проникнут народным мировоззрением... Писать по-малорусски возможно всякому, знающему язык, но стать правдивым изобразителем народной малорусской жизни может только писатель, дышавший за одно с той жизнью, живший ею, полный ее образами, думающий по-малорусски. Разверните любую страницу «Повії». Какое полное отсутствие малейшего усилия; как в речах, в описаниях, в обстановке все является само собою, на своем месте и в свое время. Писатель, видевший народную жизнь мельком, налетами, заботясь о верности «обстановки», ударится в фотографию и потеряется в мелочах. Здесь нет ничего подобного. Язык, живой и естественный, хранит целомудренность народной речи и брезгает «ковкой». Автор слишком хорошо знает его, чтобы прибегать к выдумке. Читая «Повію», чувствуешь красоту и образность этой речи и видишь воочию, какое значение имеет она, когда ею, этим народным словом, описывается жизнь народа»[1]. Ще з більшим захватом говорить про свої враження цитований допіру автор у листі до Мирного,—та й не тільки про свої. Костомаров, напр., як писав Мирному Горленко, «не менее увлечен «Повією» (грешок почтенный в его лета). Он находит большой шаг вперед в отношении концепции и проч. перед «Волами», которых он читал также. Его похвалы силе и языку не передаю Вам, щадя Вашу скромность. По содержанию он их

[1] Г—ко В.—Повія, романъ П. Мирного. Частина перша. «Кіевская Старина», 1883, кн. VI, стор. 368—369.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сравнивает с Левицким, а по языку с Квиткой»[1]. Але на II-й частині великонадійний роман на довго спинився, хоча український читач пам'ятав його, читав і перечитував і вважав, що незакінченість «Повії»—великий борг автора перед українським письменством. Здається, жадного не знайдемо листа до Мирного—і од знайомих, і од зовсім незнайомих людей—у якому б не запитувано про долю «Повії», в якому б не було благання—швидче подати її читачеві цілком і до кінця. Ось кілька зроблених навмання витягів. Р. 1894-го про «Повію» запитує Б. Грінченко: «Усі прихильники до рідної літератури не можуть не цікавитися тим, чи скоро вони прочитають дописану «Повію»[2]. Цікавиться закінченням роману М. Старицький[3]. «Я читав і перечитував Ваші романи,—пише до Мирного М. Коцюбинський,—упивався їми, і живий жаль обгортає мене, коли подумаю, що «Повія» не має кінця. Який би я був щасливий, коли б почув од Вас, що третя частина «Повії» таки побачить світ, а за нею появиться ще хоч два, хоч один роман, підписаний Панасом Мирним!»[4]. «Гнатюк доручив мені прохати Вас,—пише ще раз Коцюбинський р. 1902,—дати на 1903 рік до Вістника Вашу «Повію». Коли б Ви згодились, Вістник передрукував би те, що вийшло вже в «Раді» і додав нові частини (кінець), які Ви прислали б до редакції. Д. Гнатюк благає Вас не одмовити

---

[1] Лист до П. Мирного з Ярошівки 12 серпня 1883 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

[2] Лист з Чернігова 5/17 квітня 1894 р.,—там само.

[3] Лист з Київа 5 січня 1898 р.,—там само.

[4] Лист з Чернігова 10 липня 1898 р.,—там само; порівн. Ю. Циганенко—Листи М. Коцюбинського до П. Мирного. «Червоний Шлях», 1923, кн. IX, стор. 195.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

його проханню»[1]. Цілий похід збирається коло того ж таки часу на Мирного з Київа в зв'язку з виданням його творів, що розпочало було видавництво «Вік». Мені довелося як-раз листуватися з автором у цій справі і я—на велике мабуть здивування Мирного—вперто одкидав усі його плани, намагаючись у першу чергу друкувати «Повію», все ж за-ради того, щоб присилувати автора скінчити її. «Ради всього святого,—писав я не раз авторові,—кінчайте швидше «Повію». Це один з кращих романів у нашій літературі, і велика шкода, що ми й досі не можемо читати його цілого»[2], «це Ваша повинність перед рідною літературою»[3]. Але найдужче, систематично і без упину натискав на Мирного за «Повію» В. Горленко, давній і незрадливий приятель і прихильник великий українського романіста. У чималому листуванні обох визначних людей свого часу буквально жадного не знайдеться листа, в якому не було б згадки про «Повію», і Горленко—про щó б не говорив—неодмінно зведе кінець-кінцем на справу, що так його боліла. «А «Повія»?—запитує він р. 1888.—Я не устану никогда предлагать Вам этот вопрос, рискуя надоесть Вам и рассердить Вас. В Петербурге я встретил одного совершенно незнакомого Вам человека, который усиленно расспрашивал меня о судьбе романа и выражал скорбь о том, что он не появляется»[4]. Повідомляючи того ж року про утиски на українство в Київі, Горленко додає:

---

[1] Лист з Чернігова 2 листопада 1902 р.—там само; «Черв. Шл.», стор. 197.

[2] Лист з Київа 10 березня 1901,—в Полт. Держ. Музеї.

[3] Лист з Київа 28 червня 1902 р.,—там само.

[4] Лист з Київа 10 травня 1888,—там само.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

«Но все-таки Киев остается великим, единственным очагом нашим. Без него ничего бы все-таки не было. Направляйте же туда высокие произведения вашего духа вы, избранные богом люди. Пишите же, ради творца, «Повію», несравненный изобразитель нашей жизни!»[1] Задумавши видати український літературний збірник («Вістка»), Горленко першим ділом удається до Мирного: «Я умоляю Вас прислать для сборника третью часть «Повії». Не можете себе представить, как публика опечалена тем, что это произведение остается без конца... Не отвечайте бога ради отказом»[2]. Переміни в службових обставинах Мирного, в його родинному житті, особисті й громадські новини—усе розглядає Горленко з того погляду, чи не буде воно «иметь... влияния на «Повію», «Палія», «Як ведеться, так і живеться» и все то, что Вы таите еще в себе?»[3]. «Бесполезно было бы просить Вас,—писав якось Горленко вже загальніше,—не оставлять перо, то перо, в котором вместе со мною многие видят поддержку нашей народности, украинского гения, нашей национальной силы. Вы знаете сами, к чему обязывает Вас Ваш талант, который без лести и с полным сознанием своей правоты я назову (опять вместе со многими) великим»[4]... Та даремні були всі заходи, нагади, на-

[1] Лист з Петербурга 25 лютого 1888,—там само.
[2] Лист з Київа 28 січня 1889,—там само.
[3] Лист з Ярошівки 12 серпня 1888 р.—там само. Порівн. ще листи з 17 вересня 1888 р., 25 березня 1889 р., 2 червня 1897 р., 6 грудня 1898 р., 19 січня, 29 вересня і 11 листопада 1899 р. («Кляну Палату и скорблю о постоянном недосуге Вашем, отражающемся на «Повії»), 26 травня 1901 р. («Повія»... слишком долго загостилась в Ваших об'ятиях») і т. д.
[4] Лист 30 жовтня не зазначеного року,—там само.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мови, благання. На все це автор одповідав стереотипною фразою: «Що ж до «Повії», то вона й досі не викінчена і сказати не можу, коли я її викінчу, бо часу зайвого зовсім не маю»[1]. Згодом нам ще доведеться докладніше спинитися на тих причинах, що заважали Мирному в його літературній роботі, і спеціяльно що-до «Повії», а тут зазначу лиш, що поновлено друкування цього сподіваного роману лиш напередодні авторової смерти, 1919 р., але й цим разом не пощастило довести його до краю: видання, що дало на роман свої сторінки, мусіло припинитися, і «Повія» знов урвалася на останніх розділах III-ої частини. Так український читач не дочекавсь знаменитого романа в цілості й досі.

Того ж 1884 р. і в тому ж альманаху «Рада», де надруковано «Повію», з'явилися ще й образки Мирного «Як живеться, так і ведеться»,—два перші нариси: «День на пастівнику» та «Батьки». Це так само лиш початок більшого твору, закроєного на широкий масштаб, і так само збудив він зацікавлення серед читачів («прекрасный психологический этюд»— писав в одному з цитованих вже листів В. Горленко). Але і цей твір спинився лиш на перших двох нарисах і далі друком не з'являвся.

Незабаром Мирний робить спробу—підбити деякий підсумок своїй літературній праці, видавши хоч частину надрукованих і нових творів окремо. Ініціятором і видавцем був згадуваний вже не раз на попередніх сторінках Василь Горленко. 1886 р. в Київі й вийшла «Збираниця з рідного поля» П. Мирного в двох книгах: перша містила оповідання з

[1] З листа до автора цієї книги 4 березня 1901 р. Порівн. ще в листах до М. Коцюбинського («Науковий Збірник» на 1924 р., стор. 185, 186, 190) та инш.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

давньої «Правди»—«Лихий попутав» та «П'яницю» з віршованою передмовою «До Музи»; друга—комедію «Перемудрив». Але це були тільки цензурні недогризки того, що мало бути в цьому першому виданні творів Мирного. Серед його паперів у Полтавському Музеї зберігся початок цензурованої збірки під заголовком «Братська Спілка. Книжка перша. Приповісті Мирного-Білика». Зміст збірки був такий: «В дорогу»! (замість передмови), І. «Лихий попутав», оповідання, ІІ. «П'яниця», приповість, ІІІ. «Товариші». Листочок з життя. ІV. «За водою». Опис народнього життя. З усього рукопису лишилося тільки «В дорогу!» переписане рукою Білика з виправками П. Мирного та слідами червоного цензорського олівця. Історію цього видання розповів сам П. Мирний вже геть-геть згодом, пропонуючи редакції «Л.-Н. Вістника» де-що з своїх, у нас не друкованих, творів. «От хоч би «Товариші»... Вони давно писані і були доручені небіжчику М. П. Драгоманову, що видав їх у Швейцарії, як додаток до «Громади» під назвою «Лихі люди». Потім, як теж небіжчик В. П. Горленко захотів був видати у Київі частину моїх творів, то я їх припоручив йому, перемінивши назву за-для цензури в «Товариші», але цензура не тільки їх заборонила, а ще намірялася розпочати з цього діло, та тільки дякуючи добродієві Трегубову (теж уже покійник)—він довів цензорові, що тут немає ніякого криміналу, коли автор вдається до цензури, котра може негідний за-для неї твір заборонити. Цензор, як сповіщали мене, згодився з цим і вернув заборонених ним «Товаришів» [1].

[1] Брульйон листа до редакції «Л.-Н. Вістника» з 25 грудня 1917 р.—в Полт. Держ. Музеї. Порівн. у

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Мабуть ця пригода вельми тяжко одбилася на авторові, бо по тому він якось замикається в собі і виступає з новими творами все рідше, і то якось випадково. Р. 1887 в стрийському збірнику В. Лукича «Ватра» надруковано невеличке оповідання-анекдот «Лови»; р. 1889-го в «Правді»—«Казку про Правду та Кривду»[1]; р. 1892-го в «Зорі»—драму «Лимерівна», а р. 1896-го переклад—«Дума про військо Ігореве», але це все пройшло непомітно. І тільки 1898 р. в «Кіевской Старинѣ» з'являється оповідання «Морозенко», що нагадало давнього Мирного і знов загріло інтерес до письменника, викликало нові надії, та й нові заходи поновило, щоб витягти од його щось із не друкованих його творів. «Какой бы трезвон подняли,—писав до Мирного, перечитавши «Морозенка» В. Горленко,—если бы это написал Короленко и К-о и как бы он сам был рад написать

листах до автора цієї книги: «В «Товариші» перехрещено «Лихі люди», і вони були подані колись до цензури, то за їх такого клопоту, кажуть, нароблено! На велику силу цензура згодилася вернути рукопись, перехрещену червоними чорнилами» (лист з 12 лютого 1901 р.). «Здається тільки, що «Товаришів» і «Лови» перехрестить цензура знову» (лист з 4 березня 1901 р.). Про той самий інцидент з «Товаришами» згадує Мирний і в листі до М. Коцюбинського, — див. А. Лебідь — Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник за р. 1924», стор. 185.

[1] «Колись вона за-для другої частини «Степу» призначалася,—пояснив Мирний у листі до Коцюбинського 31 червня 1899 р.—Вже як другу частину заборонили, то добродій видавець узяв мою казку та й перекинув у Галичину, там її у «Правді» й надрукували» (Лебідь А.—Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник за р. 1924», стор. 182).

[2] Лист з Ярошівки 4 травня 1898 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

так!»[2] Але новий виступ Мирного не минувся непоміченим і без наслідків і серед української, незвиклої до «трезвону», публіки; Мирного знову з усіх боків затягають до нових літературних заходів, що на початку XX віку все частіше доходять до вреалізування. Наслідком того були—прегарна повість «Лихо давнє і сьогочасне» (1903 р.) та нарис «Серед степів» (1903). Тоді ж таки зроблено початок і збірного видання творів Мирного (три томи заходом видавництва «Вік» 1903 — 1906); видання це вийшло не повне, бо «Лихі люди» та «За водою» і цим разом не пробилися через цензуру.

Період розкріпачення українського слова, після 1905 р., розв'язував до якоїсь міри руки і цьому нецензурному письменникові. В українських виданнях, починаючи з 1906 р., з'являється низка писаннів П. Мирного; на жаль, усе то були здебільшого принагідні дрібнички—або з старого запасу або писані на певні злоби дня. До оброблення більших творів йому так і не довелося вже вернутись. Життя, заплутавши талановитого автора в свої тісні тенета, міцно держало там і не пускало на вільну роботу.

XII.

А життя й справді все заплутувалось і тяжчало, тугою петлею затягувалось для нашого автора. Насамперед—з службою.

Як ми вже знаємо, Мирний що-до неї виробив був собі певну систему—знайти таку «тиху пристань», де б він оддавав свою роботу за певну платню, не поступаючись своєю совістю, своїми переконаннями, самим собою. Нехай це можливо було, поки з його був просто рядовий чиновник, хоча не

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дурно саме в житті такого чиновника констатував він фатальне роздвоєння: «з одного боку—нелюба служба... з другого—книжки, розумова розмова»[1]. Але в скільки разів становище гіршало в міру того, як такий чиновник посувався службовою драбиною все вгору та вгору—навіть у тихій Полтаві! Служба витягала по його свою заздрісну руку, служба вимагала собі в жертву все більше та більше часу, службовий Молох почав зазіхати на його всього, на його особу, на ту внутрішню людину, яку Мирний у собі так ревниво оберігав. Усе менше лишалося йому вільного часу на літературну роботу, все складніші робилися службові обов'язки й більшою загрозою стояла відповідальність за них. Пунктуально-акуратний, ригористично-чесний, невсипущий робітник, дріб'язково совістливий і сумлінний вдачею, він усе глибше вгрузав у ті свої службові обов'язки, платячи за них коштом літератури. З формуляру, доданого в кінці нашої книги, ми бачимо, як сходив угору Афанасій Яковлевич Рудченко, але не важко помітити, що розмірно до того й спадав та занедбувався Панас Мирний. «Життя його роздвоїлось, розкололось на двоє»: службовець і письменник були в безупинній боротьбі—на шкоду останньому. Бо ж письменство, хоч як глибоко сиділо воно у вдачі Мирного, не спромоглося б було його прогодувати, і на цьому вигравала його антагоністка—служба. «Отличаясь исключительными природными дарованиями, редким трудолюбием и добросовестностью,—таку давало йому атестацію його найближче начальство,—г. Рудченко всегда выполнял возложенные на него обязанности с полным и разносторонним

[1] Мирний П.—Повія, роман з народнього життя, ч. III. «Л.-Н. Вістник», 1919, кн. III, стор. 259—260.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

знанием дела и выдающеюся талантливостью. Обладая пытливостью, недюжинною энергией и высокими административными способностями, статский советник Рудченко вносит во всякое порученное ему дело высокополезную инициативу и творческий дух, благодаря чему все сосредоточенные во вверенном ему отделении делопроизводства... поставлены образцово как в отношении интересов дела, так и в отношении порядка и хода работы и распределения занятий между отдельными чиновниками»[1]. Висока оцінка... Але аж жаль живий бере, читаючи її, бо ж це все робилося коштом письменства, «гасило дух», забивало письменника, одбирало в його творчу силу. Ті бухгалтерські книги, що їх уживав Мирний на чернетки для своїх творів, таки допинались свого і потроху з'їдали в йому письменника. Звичайно, Мирний не пішов на по́ступки, не перенявся ані ворожими до мрій молодого віку думками, ані навіть духові кар'єризму не скорився; він тільки чесно працював—у канцелярії, і не мав часу дати лад навіть написаним та схованим у шухляду творам свого духу.

Зайшло життя і з другого боку, чисто особистого. Чотири десятки літ прожив Мирний самотою, аж поки, нарешті, стрілася на життєвій дорозі людина, з якою судилося йому поєднати своє життя. Це була Олександра Михайлівна Шейдеман. У листах до неї добре вирисовується цей суворий, твердий «однолюб», що довго шукав свого щастя і нарешті

[1] З листа Управителя казенної палати до директора загальної канцелярії міністра фінансів у м. вересні 1913 р. (про надання Мирному чина дійсного статського радника). Див. у Полт. Музеї «Дѣло о службѣ... А. Рудченка», стор. 146.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

таки знайшов його. От часи першої знайомости, перших спітканнів. Якось вернувсь Мирний з побачення зворушений. «В таких случаях,—пише він у листі до молодої,—я всегда обращался к помощи всеисцеляющей Музы. Скорбная—она и на этот раз послушалась моего призыва и запела мне сквозь слезы благословляющий гимн. Посылаю Вам его, как благодарность за вчера и как напутственные пожелания в предстоящую Вам далекую дорогу»[1]. Одружився Мирний 16 квітня 1889 р. і попервах шлюб справді дав був йому повне особисте задоволення. В листуванні, під той час, коли молодому подружжю доводилося розрізнятись, пробивається палке кохання, туга за коханою дружиною. «В квартире,—пише Мирний до дружини,—все благополучно; так, по крайней мере, заявляет Катерина. Я же нахожу вовсе неблагополучно: тебя нет»[2]. «У ветра занял бы крыльев, чтобы моментально перенестись к тебе! Истосковался я без тебя и настрадался»[3]. «С какою радостью и нетерпением я жду этого времени», себто повороту дружини[4]. Але і в особистому житті Мирний лишається Мирним — незломною, принципіяльною людиною, яка всюди силкується внести до життя коректив від того, що визнає і вважає за правду. Серед листування з дружиною є один дуже

[1] Лист до О. М. Шейдеман 16 грудня 1888 р.—в Полт. Держ. Музеї. До листа додано вірша:

Не нам судила Сліпа Доля
Красу і молодість твою
Від лиха всякого і горя
Оберегать в своїм краю.

[2] Лист з Полтави 27 грудня 1890 р.—в Полт. Держ. Музеї.

[3] Лист 28 листопаду 1894 р.,—там само.

[4] Лист з 30 листопаду 1894 р.,—там само.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

характерний з цього погляду лист, з якого подам тут чималу виписку. «Я так привык уже, — писав він незабаром по шлюбі,—субботу считать днем свидания нашего. И вдруг — какая-то охота тебе по сердцу пришлась!! Да неужели же стреляние и убивание может доставить удовольствие твоему доброму, любящему сердцу? Нет, что хочешь—и августовское освещение, и яблоки, и упоение садового воздуха (sic!)—все это имеет свою прелесть и свой резон, но только не охота. Ты, вероятно, письмом своим хотела подразнить меня и выдумала какую-то охоту. И откуда у тебя хищнические наклонности явились? Это противно не только вообще женской натуре, но еще более должно быть противно твоему доброму сердцу... Да пойми же ты, что охота—это убивание жизни! Я ничего не имею против того, чтобы ты весело провела еще день-другой, только не на охоте. Это ведь небезопасно. Плюнь... на охоту, не воспитывай з в е р я в своем добром, любящем сердце» [1]. Надто характерний тон цього листа, як рівняти до инших. Всюди в листах до дружини Мирний говорить про свої почування, описує найдокладніше крок за кроком своє життя в розлуці, виливає свій жаль і тугу. Та коли отим полюванням зачеплено його душу, його переконання—він не завагався коханій людині гостро свою думку висловити. Такий він був у письменстві, такий був, очевидно, і в житті...

Та й взагалі своє життя намагався Мирний, і певною мірою досяг того, урядити так, щоб воно не суперечило його поглядам, не різнило з тими вимогами, що він сам прикладав до людей і найперше

[1] Лист з Полтави 27 липня 1889 р.,—там само.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

та найгостріше може до самого себе, дбаючи насамперед—щоб воно не давало приводів до якогось стороннього втручання, якого органічно не зносила його незалежна вдача. Жив він надзвичайно скромно, мало не анахоретом. Вибирав для житла мальовничі куточки, на які така багата Полтава, і вже не любив міняти їх, десятками років мешкаючи на однім місці. Перші два десятки років свого перебування в Полтаві, аж до 1889 р., прожив Мирний у маленькому, старому будиночку на Манастирській вулиці з чудовою перспективою на полтавські яри та гори, що їх увінчував здалека красунь-манастир,—тут певне й написав Мирний більшість своїх творів. Останні два десятки його життя минали серед швейцарського ландшафта на передмісті Кобищанах у своїй власній хатині, «що хоч і далеко від города... зате серед саду зеленого, на підгір'ї пишному примостилася, як спокушав Мирний М. К. Заньковецьку, запрохуючи її оселитися в його родині[1]. Великий прихильник природи, що любив і вмів такі соковиті подавати її описи в своїх творах, він і в житті силкувався бути ближче до неї, бодай своє особисте життя будувати в щільному з нею контакті, даючи очам відпочинок від одноманітности міських вулиць, а мозкові усеньке багацтво вражінь од безупинного та гарячого пульсування природи. Для Мирного це була певне просто таки фізична потреба, як джерело надхнення, контраст до тієї понурої дійсности, з якою він день-у-день стикався на службі, в похмурих, брудних мурах казен-

[1] Лист до М. К. Заньковецької, без дати, мабуть з р. 1903,—в Укр. Театральному Музеї Академії Наук, № 1862.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної палати, серед мертвотности канцелярської служби. Те, що висисали з його оті сірі казенні мури, він поновляв серед барвистої природи, надолужуючи за втрачену рівновагу, спочиваючи і тілом і духом на розкішних краєвидах свого хатнього оточення. Упертість, що виявив Мирний, просто таки чіпляючись за Полтаву, а в Полтаві за найпоетичніші її, затишні куточки—не була випадковою, а випливала з його поетичної вдачі, з його невмирущого бажання захистити свою особу від усяких втручаннів, зберегти душевну рівновагу й незалежність хоча б у власному куточку, ревниво одгородженому од «недремлющего ока» російської дійсности. І скільки взагалі було за тих обставин можливо, цього він безперечно досяг був, зумів собі витворити свою фортецю, перед якою спинялась і куди не сягала нахабна рука часу.

І в своїх стосунках до людей, у службовому житті був Мирний, як свідчать люди, що його знали добре, такий самий скромний, рівний, завжди коректний і толерантний, але твердий і непохитний у тому, що вважав за своє право. Ми бачили допіру, як його атестувало начальство. Але далеко для його характеристики важніше те, що мабуть ще вище атестували його товариші і підлеглі, що часто міряють людей на специфічну мірку. Його—писав недавно один із них—«поважали й любили всі, навіть прирожденні ненавистники всякого начальства», як «поважаного, справедливого й ласкавого начальника та чудесну людину, людину в цілковитому значінні сього слова, людину не «в футлярі», а одверту душею й серцем, не гордовиту й не лукаву»[1].

[1] Корсунський М.—П. Я. Рудченко (Панас Мирний) як службовець, громадянин і людина. «Черво-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Коректний і доступний по-товариському з нижчими, незалежний з начальством, Мирний на службі був центром, до якого горнулися всі, знаючи, що знайдуть у його і щиро-людське спочуття, і пораду, а в потребі й оборону. Особливо це помітно було, як свідчить знов же допіру цитований автор, під такі моменти, коли високо зносився пульс громадського життя. «В Японську війну 1904—1905 рр. і пізніше в бурхливу добу 1905—1906 рр. та під час великої революції біля П. Я. був осередок громадського життя службовців. Тут було якесь інформаційне бюро: вичитувались П. Я. голосно й часописи, й екстренні випуски телеграм. І сюди сходились що-дня службовці з усіх відділів палати, чоловіка до 70-ти, і щільно оточивши місце П. Я., жадібно ловили кожне, часом гучне, мов дзвін той, нове слово»[1]. Мирному належить заслуга утворення для службовців доброї та великої бібліотеки, що за старого режиму для якої-небудь казенної палати була справою не абиякою. І звичайно скромний, обережний, здержливий, він проте ніколи і ні перед ким не крився з своїми думками та переконаннями, і вмів поставити себе так, що ніяке начальство, навіть надто чорносотенного типу, не сміло торкатись його «святая святых». Він імпонував кожному—одним, як український письменник, другим як бездоганний службовець, третім як людина високої моральної чистоти, незалежности й непохитної вірности принципам, і навіть серед байдужих і ворогів зумів збудити гли-

ний Шлях» 1927, кн. VII—VIII, стор. 247—248. Автор подає дуже цікавий матеріял про нашого письменника, як довголітній його співробітник на службі в казенній палаті.

[1] Там само, стор. 244.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

боку попану до себе. Для бюрократичної установи царських часів це була постать не то що небуденна, а просто таки феноменальна, що вже самою своєю присутністю на тому місці протестувала проти бюрократичних порядків, виломлювалася з заколілого в мертвотності ладу й викликала навкруги себе не саме здивування, а часто й бажання наслідувати. «Не можна навіть збагнути, як в окружному, черствому, суто казенному оточенню,—пише людина сама з того оточення,—П. Я. здолав виплекати свої високі ідеали, палку любов і щире спочуття до людей-страдників, а також запалити негаснучий вогонь прагнення до правди та справедливости; як, не вважаючи на цілі стоси паперів, бездушних, писаних по справедливості мертвою мовою й незграбним стилем, часом викладом цілком безглуздих... як, кажу, не вважаючи на все це, з П. Я. виробився і назавжди залишився великий майстер слова, блискучий стиліст, палкий прихильник і знавець живої рідної «красної» мови, до того ще суто народньої, що сяла в творах його, мов тая райдуга всіма барвами, а по-над тим усім—знавець людської душі, народнього життя, незрадний спільник усього чистого й високого! Дійсно треба було мати могутні моральні й фізичні сили, щоб не загасити в собі отого чистого й високого, перебуваючи серед товариства, що власне було «людьми в футлярі», маленькими людьми, з обмеженими бажаннями й з ідеалами «двадцятого числа»[1]. І власне, що наведені слова належать людині з того «футлярного» середовища—вони може тим промовистіше показують ролю нашого письменника навіть по-за впливом його худож-

[1] Там само, стор. 239—240.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нього слова, а в сфері чисто життєвих стосунків. Створивши собі певний ідеал життя, письменник, ця гага avis серед свого оточення, все ж таки організував те життя по своєму образу і подобію і, завдаючи йому ударів, де в чому безперечно підіймав його до тих своїх ідеалів.

XIII.

А й воно для його не жалувало своїх ударів, не скупилося на прикрості, розчарування, недогоди. Про службові стосунки нема чого говорити,—це само собою ясно. Але й тихе родинне щастя, до якого апелював письменник од канцелярської дійсности, доля небавом скаламутила, тяжку наславши слабість на дружину. Довелося вислати її на курування до чужого міста (в Харків) і знов мучитися в самотині, про майбутнє своєї родини загадуючись. Замкнутий і одлюдкуватий, письменник ще дужче замкнувся в собі і тільки на папері звірявся з своїми думками. До цього часу—кінець 1894 року—належить ще одна спроба у Мирного щоденника і на його записах лежить ота печатка туги, самотности, журби за родину, що ними був перенятий тоді автор. Це крик болю й розпачу, оті сторінки останнього щоденника, вилив найінтимніших думок серед тяжкого дожидання звісток про близьку людину. Зважаючи на яскраво інтимний характер записів, наведу з щоденника лиш тії уривки, що малюють настрій та духовий стан автора під час тяжкого спитку від долі.

> ... За які тяжкі гріхи наложена оця покута на мене?—читаємо під 14 листопада (у Мирного—грудня) 1894 р.—Нікому я не жадав лихого ні-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

коли, усім мені бажалося тільки добро зробити... За що ж на мене оця кара тяжка? Хіба за-для того, що я люблю свою дружину, як свою душу—щоб не любив її так палко; щоб пам'ятав, що життя чоловіче—дим, котрий розжене й легеньке повітря, і щоб через те не втрачував свого серця на любову до ненадежного діла?!.. Як би ж, Господи, вона була мені тільки одно—дружина, а то вона ж і мати моїх двох невеличких хлопчиків!..

1 грудня (у Мирного—студня). От скільки днів пройшло, як я не балакав сам з собою. Їздив по губернії, їздив у Харків; вернувся—робота дихати не давала. Через те й не балакав...

2 грудня... Ну й життя завдалося—ворогу моєму не пожадаю! Ох, підкрепи мене, Господи! допоможи скоріше пережити оцю лиху хуртовину, бо вже не знайду моченьки терпіти, сили мої починають мене кидати...

10 грудня... Я вже не дбаю про своє щастя,—коли яка крихотка спаде й на мою долю—помолюся Тобі і всею душею моєю подякую,—а щастя моїй дітворі, Господи Правди, пошли!

17 грудня... З веселими звістками, веселіші почалися і гадки. Муза моя, що під час щастя мого так нерозбудно спала, прокинулася і, ще вчора наговоривши Леонидові[1] теплих привітів, сьогодні завела уже й мені пісню. Охриплим від горя голосом почала, а скінчила вірою в щастя... (Далі—вірш присвячений дружині)[2].

---

[1] Доктор Іонин, близький приятель П. Мирного; мова тут про віршовану посвяту, надписану на примірникові «Хіба ревуть воли», що подарував автор Іонинові.

[2] Оригінал у Полт. Держ. Музеї серед паперів Мирного.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Звичайно, такий безпросвітній настрій — це був тільки епізод у житті Мирного, хоча й добре він характеризує його почування як чоловіка та батька родини. Родина, як і служба, теж вимагала для себе жертв, брала чималу частку духової його істоти і все менше лишалось часу і сили на письменство. Так поміж службою та родиною збігали довгі-довгі десятиліття в житті нашого письменника, лиш зрідка за тих глухих часів підживлюючись епізодами літературного та громадського характеру. Знаний і шанований у Полтаві, але занадто скромний, щоб виступати на людях, Мирний волів тиху роботу, неохоче взагалі виходячи на публічну арену, хіба присилуваний до того зовнішніми обставинами. До таких епізодів належить, напр., перша вистава в Полтаві трупою М. Садовського драми його «Лимерівна», «произведения,—як прозоро зазначала місцева газета,—местного автора, скрывшего свое имя под псевдонимом Панаса Мирного». «Начались шумные вызовы артистки и автора, который долго не показывался. Наконец, чуть не в десятый раз поднялся занавес и окруженный артистами предстал перед публикой автор пьесы, почти всем известный в Полтаве А. Я. Р—ко. Овации по адресу артистов и симпатичного автора удвоились, когда г-жа Заньковецкая, с глубоким поклоном, поднесла г. Р—ко подарок от артистов, которые тут же, окружив виновника шумных восторгов, апплодировали вместе с публикой. Картина,—додає наївно рецензент,—была невиданная в Полтаве и очень трогательная»[1]. Не така «зворушлива», зате безперечно більші наслідки мала участь Мирного в житті укра-

[1] «Полт. Губ. Вѣдомости», 1892 р. ч. 30 (25 квітня)

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

їнської громади в Полтаві та деякі прилюдні виступи, як напр., справа з пам'ятником Котляревському. Обраний у засіданні Полтавської міської думи до Комісії «для составления проекта памятника... и указания соответствующего для постановки его места в г. Полтаве»[1], Мирний разом з иншими членами Комісії українцями мусів стятися жорстоким боєм з Полтавською обивательщиною, що бажала запхнути пам'ятника Котляревському кудись у непомітний закуток. Пам'яткою цих змагань у Комісії лишився сатиричний вірш Мирного під заголовком «Жалібна супліка на той світ Іванові Петровичу сину Котляревському од двадцяти двох гласних»[2], що довго ходив у рукописах по Полтаві. Озивався з гострими віршами Мирний не раз і з приводу инших «злоб дня», що хвилювали Полтаву і Полтавщину, виступав з привітаннями на ювілеях українських діячів і т. и. Останній такий прилюдний виступ Мирного був на святкуванні 150-их роковин народження Котляревського в 1919 році[3]. Але щедрий на привітання по чужих ювілеях та персональних святах, Мирний з звичайною своєю ригористичністю ставився до себе й за довгий час літературної роботи ні разу не погодився на святкування власного ювілею: Панаса Мирного згадано тільки в зв'язку з службовим ювілеєм Афанасія Рудченка в 1913 році і тоді ж таки вперше виразно виявлено і його псевдонім. «В заключение,— писав тоді спеціяльний орган чиновників, зазначивши службові заслуги ювілята,—не лишне считаем

[1] Повідомлення Полт. Міського голови з 5 травня 1897 р., № 3639—в Полт. Держ. Музеї.
[2] Полт. Держ. Музей, серед паперів Мирного.
[3] Див. газету «Рідне Слово», 1919, ч. 30.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

отметить, что пятидесятилетие служебной деятельности А. Я. совпало с пятидесятилетием его литературной деятельности. Уважаемый юбиляр — талантливый украинский писатель «Панас Мирный» (псевдоним), автор не сходящей с репертуара украинской сцены известной драмы «Лимерівна», популярного романа «Пропаща сила» («Хіба ревуть воли, як ясла повні?») и др. прекрасных произведений в области драмы, беллетристики и поэзии»[1].

А втім оцінка його, як знавця української мови, прийшла була ще попереду, і то з такого боку, звідки її ніхто мабуть і не сподівався б. 18-го грудня 1907 р. помічник начальника Полтавського жандармського управління через управителя казенної палати раптом викликає офіціяльно «чиновника Рудченка в качестве г. эксперта-переводчика с малорусского языка на русский». У своїй відповіді на цей виклик управитель, зазначивши, що в «числе служащих во вверенной мне Казенной палате с фамилией Рудченко имеется один чиновник, занимающий должность Начальника 1-го Отделения палаты, Статский Советник Афанасий Рудченко»—делікатно дає зрозуміти загонистому жандармові, що вимагання його суперечить законові. «Так как,—писав управитель 21 грудня, — на основании ст. 1028 Общ. Учрежд. Губерн. изд. 1892 г., Управляющим Казенной палатой могут быть командируемы подчиненные ему Начальники Отделений лишь по делам относящимся до части казенной, между тем Вы просите о командировании в Вашу канцелярию г. Рудченка не в качестве эксперта по финансовым

[1] Н. К[орсунський] — Юбилей А. Я. Рудченка. «Спутник чиновника» (Київ), 1913 р., № 30, стор. 38; порівн. «Полтавскій Голосъ», 1913 р., ч. 1868 29. X).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вопросам, а в качестве эксперта-переводчика с малорусского языка на русский, то я затрудняюсь дать такое поручение Начальнику Отделения, как таковому, ибо оно не опиралось бы на закон и не входило бы в круг его служебного дела». В кінці своєї відповіді управитель радить синємундирному слідчому, «в случае, если бы Ваше Высокоблагородие признали все же необходимым иметь экспертом именно Статского Советника Рудченка», викликати його як приватну людину, «в чем никаких препятствий, конечно, с моей стороны не будет». Жандармський ротмистр мусів послухати цієї поради і двічі (1907 і 1908 рр.) викликає Панаса Мирного за експерта, застерігши, що «согласно 328 ст. У. У. С. явка г. Рудченко, как эксперта, является обязательной» [1].

Ця справа, очевидно, прикра і осоружна для Мирного, була не єдиним у його житті епізодом, де замішалася синємундирна юстиція. Трохи згодом знялась нова справа, яка далеко полишила за собою невинне «дѣло» з настирливим викликанням Мирного до жандармської канцелярії за експерта-знавця української мови.

Було це р. 1915-го, в самий розпал світової війни, під час виразного її перелому, коли царське військо, заплямоване грабунками й насильством, знущанням з української та єврейської людности, враз викинуто з Галичини. Жандармерія, придавши до свого місцевого досвіду ще й здобутий на галицькому ґрунті та підсилившись забраним у Галичині матеріялом, ретельніше заходилась розшукувати спеціяльно українську крамолу. І ось 1 вересня

[1] «Дѣло о службѣ... А. Рудченка» в Полт. Держ. Музеї, стор. 121—125.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1915 р. Кременчуцький жандарм подає Кобеляцькому справникові цілий реєстр людей, яких наказує розшукати і «в случае обнаружения кого-либо из них... мне спешно сообщить». У тому реєстрові, поміж українцями-емігрантами та галичанами (В. Винниченко, В. Дорошенко, Д. Донцов, М. Залізняк, Шухевичі, Ів. Джиджора, Вол. Левинський, Л. Ганкевич та ин.) на восьмому місці стоїть—«Рудчан (Мирный)». Кобеляцький справник розіслав 8 вересня копію з цього наказу «исполнительным чиновникам Кобелякской полиции для исполнения». Але певне оце розшукування торішнього снігу не дало ніяких наслідків, бо 13 листопаду жандарм поновляє своє вимагання, перехрестивши «Рудчана-Мирного» вже в «Ругана-Мирного». 20 листопаду знов новий папірець, що торкається спеціяльно «Рудчана-Ругана-Мирного». «По полученным сведениям,—писав цього разу Кременчуцький жандарм,—упомянутый в отношении моем от 13 ноября с. г. за № 2234, видный деятель украинского движения Рудган, коего по фамилии агентура называет Рудченко, литературный псевдоним «Панас Мирный» или «Мырный», находится в настоящее время где то в Полтавской губернии и живет на нелегальном положении. Сообщая об изложенном, прошу распоряжения Вашего о розыске во вверенном Вам районе вышеназванного лица и о последующем прошу меня уведомить». Повітовий справник, певна річ, і цього папірця розіслав «исполнительным чиновникам», вимагаючи ретельного розшуку Рудченка, відомого під літературним псевдонімом Мирний [1]...

Жандармерія та «исполнительные чиновники» в

[1] Справа між паперами Мирного в Полт. Держ. Музеї. Див. у додатках.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

цій справі перевершили, можна сказати, самих себе. Саме по тому, як Микола II адресував «Нашему Действительному Статскому Советнику Афанасию Рудченко» свою подяку за «отлично-усердную службу и особые труды»—його посіпаки, перехрестивши означеного «действительного статского советника» послідовно в Рудчана, Ругана і Рудгана, готують йому заліза. І в той час, як Панас Мирний тихо й спокійно, акуратно, як завжди, ходив собі що-дня з Кобищан до казенної палати в Полтаві, за ним ганяються по Полтавщині «исполнительные чиновники» як за нелегальним... Картина надзвичайно цікава і, здається, єдина навіть серед багатющої скарбниці жандармських дурощів та курйозів!.. Мимоволі навертається питання: що було б, коли б Мирному на той саме час довелося прибути, як бувало не раз, до Кобеляк на ревізію місцевого казначейства? Чи пізнали б «исполнительные чиновники» в «превосходительном ревизоре», «действительном статском советнике А. Я. Рудченке»—того самого нелегального Ругана, що його звелено «сыскав представить»? І що вони робили б, коли б таке зухвале підозріння закралося в їх покірне перед чинами серце?.. Цікаві питання... Про них мовчать наші документи. Зате на повну міру викривають вони безглуздя системи, якої безневинною жертвою був безперечно і письменник Панас Мирний...

Переказана тут подія трапилася вже наскінчу самої системи. Незабаром вона мусіла приплатитися за безупинний гніт, за систематичне нехтування усіх потреб життя, за своєкористливе панування чиновництва та заможніх класів. Лютнева революція 1917 р. скінчила з самодержавієм. Починалося нове життя.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Для Мирного воно прийшло занадто пізно. Чоловікові вже сьомий десяток добігав, життя все було вже позаду. Братися до роботи з юнацьким запалом, з перспективами побачити й наслідки роботи— про це вже й гадки не могло бути. До того ж останні роки принесли П. Мирному чимало особистого горя: двоє синів його головами наложили у війні, родинне життя було зруйноване, розбите. А в вічі вже світили голодні злидні.

Проте бадьоро, радісно стрів Мирний оновлення українського життя, заманіфестувавши отой радісний настрій віршем «До волі», надрукованим 1917 р. Стало перед ним питання і про долю свого літературного надбання, що вже не стрівало зовнішніх, щоб з'явитися в світ, перепон. З усіх боків обертаються до Мирного за дозволом друкувати його твори і приватні видавці, і видавничі організації. «Видавнича Спілка», «Сіяч», Подільська Народня Управа, «Криниця», «Час», Яків Оренштайн, «Л.-Н. Вістник»—на перебій удаються з пропозиціями про повне видання його творів, і поки з цим доходила до кінця справа, Мирний друкує у «Л.-Н. Вістнику» свою й Біликову повість «За водою», розпочинає друком і третю частину «Повії». Роботи з тим, щоб довести до пуття свій величезний літературний запас, спало на автора занадто багато і занадто несподівано. А тут чорною хмарою насунулися ще й матеріяльні злидні. Шалений темп життя і загальний розлад у йому та надмірна дорожнеча спричинилися до того, що видавці, поспішаючись друкувати, не дуже квапилися з оплатою літературної праці, і старий письменник опинився перед елементарними питаннями існування. Пропонуючи свої праці до «Л.-Н. Вістника», вже в листі з 2 січня

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1918 р. Мирний згадує про примару голоду, що звисає над ним: коли не буде авансу — «тоді ще з голодом доведеться знатися»[1]. Скарги на голодну нужду знаходимо і в инших матеріялах. «Моє становище,—читаємо, напр., в одному з листів до Н. Романович-Ткаченкової,—з того часу ще більше погіршало, так що приходиться гукати: «Ой пробі, рятуйте!..» Приходиться мені дуже скрутно»[2]. Але це був голос вопіющого в пустині. Полтава тоді, в умовах громадянської війни, була вже здебільшого одрізана од инших центрів українського життя, та матеріяльно і всюди було не краще: старий Нечуй-Левицький і в Київі так само голодував і так само конав занедбаний, забутий. Підмоги не було і кожен був покинутий на власні сили, хоч може не кожному доводилося так важко, як старому і фізично виснаженому письменникові. Не довго довелось П. Мирному боротися з життям. Старі літа, голодування, надмірна праця, виснаження взяли своє і в середу рано 28 січня 1920 року Мирного не стало.

Иншого часу смерть такого письменника, як Мирний, викликала б загальне розворушення по цілій Україні,—згадаймо, напр., похорони О. Кониського, Б. Грінченка, М. Лисенка, М. Коцюбинського, Л. Українки, що сталися величними маніфестаціями на користь справі, якій вони за життя служили. Тоді й цього не могло бути. Смерть Мирного за тодішніх обставин не знайшла одголосу, про неї по-за Полтавою навіть не знали, бо до Київа, напр., сумна звістка дійшла тільки через 2—3 місяці... Сама

[1] Брульйон листа в Полт. Держ. Музеї.

[2] Лист з 11 вересня 1919 р.—Порівн. також лист з 25 квітня того ж таки року та ин.,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тільки Полтава справила своєму незрадливому громадянинові зворушливе прощання з світом та тепло озвалися місцеві газети—«Боротьбист» і «Известия Полт. Губ. Виконкому». «Був чималий мороз 30 січня, як тисячі народу проводили в останню дорогу славного полтавця,—писав згодом самовидець.—В морозному повітрі лилися жалібні співи українського національного хору. Труну під червоною китайкою і під прапорами везли, по стародавньому звичаю, на санях двома парами волів. Поховали поруч із сином»[1].

Минають за роками роки. Життя увійшло вже в свої береги, знов набули свою неминущу ціну культурні вартості. І час вже не самій Полтаві озватися, час виявити світові й зробити підсумки тим із них, що вийшли з-під пера одного з найбільших художників-майстрів слова—Панаса Мирного.

---

[1] Коваленко Гр.—Панас Мирний, стор. 16. Порівн. «Боротьбист» 1920, ч. 30; «Известия»..., ч. 22 (29 січня).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

II. ШЛЯХИ ТВОРЧОСТИ.

I.

Історію та провідні своєї творчости думки, шляхи свого розвитку розгорнув перед нами сам Мирний, взагалі до програмових заяв схильчивий, охочий до виразного окреслення та формулування своїх завдань. Напереді своїх творів, «замісць передмови», він поставив нарис «В дорогу!», а в йому дав образ свого розвитку, своєї, як письменника, еволюції.

«Ти до мене приходила вранці і ввечері, сестро-Співухо!.. Молодий та палкий тоді був я. Все мені кидалось в вічі, западало на думку: і твоє личко свіже та красне, і твоє вбрання пишне та рясне». І слухаючи своєї Співухи, складав запальний юнак «якісь божевільні пісні про любощі, про долю та волю, про безкраї заміри й надії». Та минули, пройшли молоді літа, а з ними вистудились-прохололи й гарячії мрії. І вже иншою стала перед письменником його сестра-Співуха. «В простій старенькій спідниці, згорблена-зморщена, як та бабуся, ти підступаєш до мене... Личенько зсушене, мов та оцвівшая квітка; голос—наче листя сухе шелестить в-осени, опадаючи тихо додолу». І замісць божевільних пісень та захмарних думок иншого дізнав тепер він од неї. «Як у чистій та тихій воді одбиваються

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гори й долини, так в твоїх очах мені видніється світ увесь... Бачу я заздрість нелюдську людей, хижість та муки голодного брата, безпомощні сльози вдови, плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пропащих надій, лихої долі заміри...» З-за хмар спустився поет на землю, подивився пильно круг себе, усе видивився, усього дізнав і в його умудреній з пережитого досвіду голові новий складається замір: «Коли ж так, моя втіхо-порадо,—обертається він до своєї Музи,—коли час для пісень тих минувся, не мороч голови нічиєї! Краще розказуй ти людям просто й правдиво про буденне життя мого краю... Помагайбі,—в дорогу!»[1]

Иншими трохи словами, але те ж саме по суті розповів Мирний у листі-привітанні до свого товариша й «учителя дорогого», Ів. Нечуя-Левицького. Згадує Мирний і тут свою молодість, свої шукання чесного життя та правдивої в йому стежки, свої поривання до чогось незнаного й молоду безпорадність, розчарування, самотність. «І от у ті часи молодого смутку та часом гіркої туги,—сповідається він перед товаришем-учителем,—довелось мені якось дві невеличких книжечки добути. То були твої «Рибалка Панас Круть» та «Дві московки»... Наче хто бризнув цілючою водою на моє серце і занімив болячі виразки, що в йому жили! Наче ясне сонце, роздерши чорні хмари, випрснуло на волю і залило увесь світ своїм яскравим сяєвом, освічуючи непримітну серед людського життя стежечку і вказуючи мені на неї, як на шлях, яким треба простувати,

[1] Мирний П.—Книжка перша творів, стор. 3—8.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

щоб найти і за-для себе втіху і корисну роботу. І я пішов по тому шляху...»[1]

Отже вдумливе спостереження життя, ота гірка наука од власного досвіду, що розбив юнацьку романтику—з одного боку, та приклад і заохота від тодішнього українського письменства, насамперед в особі старшого товариша його, Ів. Нечуя-Левицького[2], з другого—ось що напрямило Мирного на його шлях письменника-повістяра. І він цим шляхом пішов свідомо, твердо й не збочуючи; виробив собі, певне не без впливу од старшого брата, Білика, та його літературного товариства, свій особливий на письменство погляд, свій—коли хочете—канон, і його додержував непорушно. «Літературне діло,—писав р. 1881-го Мирний до одного з товаришів-письменників,—наше перше діло. Хто б що не робив на користь народові—все те буде носити на собі сліди всесвітнього поступу та розвою,—звісно, не без того, щоб туди й свого чого не налипло,—одно тільки літературно-наукове діло носитиме на собі чисто народні ознаки»[3]. Це, сказати б, декларативна вимога того канону. А ось і практична: «Дуже рад,—

---

[1] Привітання І. С. Левицькому з 35-літнім ювілеєм. Брульйон у Полт. Держ. Музеї.

[2] Деякі сторінки з перших творів Мирного в-очевидьки навіяні зразками Левицького. Порівн., наприклад, враження Петра Телепня по дорозі до рідного села («Лихі люди», стор. 49—50) з враженнями Марусі Музиківни з «Запорожців» Левицького («Повісті», Київ, 1874, стор. 370—371): не тільки форми запиту, але й самі запитання не раз буквально збігаються («А де ж людське?»—в обох письменників).

[3] Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук» кн. V, стор. 65.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

одписує Мирний до того ж таки кореспондента незабаром по першому листі, одібравши прихильну оцінку «Повії»,—що моя праця прийшлася до смаку, а ще більше буду радіти, коли нею послужу на користь нам рідного діла. Правду кажучи, об сьому я найбільше усього і думаю й дбаю: годі нам бавитися сякими-такими казочками та приповісточками, та плачем-співом, хоч і щирим, та бездужним, пора нам поглянути ясними очима на нашу роботу, пора додати їй, окрім любови, і освітнього погляду, і посидючої праці, щоб не сміялись побочні люди, щоб не сказали: оце і вони з своїм писком та в пшеничний ряд! На мою думку тільки дотепною і достойною роботою ми можемо заткнути ненажерливі роти наших ворогів, ми засліпимо їх неситі очі, а тим самим нашу справу поставимо вище, ніж вона досі стояла»[1]. Досить тільки пригадати собі Біликові критичні статті в «Правді», щоб побачити близький зв'язок між ними та наведеним допіру практичним постулятом з літературного канону вже раннього Мирного. Натурально, що канон той виробився в залежності від літературних поглядів свого часу, переважно в російському тодішньому їх витолковуванні. Мирний читав багато й пильно, і вбирав у себе дух літературних настроїв свого часу. На своїм місці я, за щоденником самого Мирного-юнака, наводив деякі факти з його літературних захоплень. До них треба додати з особливим може притиском впливи російського реалістичного романа, що в 60—70 роках дійшов був високої міри свого розвитку і завершення досяг у творах Тургенева, Л. Толстого, Достоєвського, Гончарова, Щедрина та инш.

[1] Там само, стор. 68—69.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Не дурно сам Мирний у цитованому допіру листі посилається на «Семейство (sic!) Головлевых», згадуючи про задуману тоді серію образків із життя під заголовком «Як живеться, так і ведеться»[1]. Пильна робота над собою, сувора самокритика та гострі вимоги до своїх творів допомогли нашому дебютантові засвоїти літературну техніку, в якій він і стає першорядним майстром—навіть на деяку кількосній стороні своєї творчости шкоду.

Почав Мирний, як знаємо, пробувати себе в письменстві дуже молодим, ще не вийшовши з юнацького віку. Вже в щоденникові з 1865 р. стріваємо звістки про власні «поспів'я», навіть деякі записи їх: як звичайно, починає хлопець з віршів, силкується «виливати мову», бувши, видимо, під великим впливом Шевченка та взагалі української 60-х років літератури, що віршованому письменству віддавала того часу занадто навіть збільшену увагу. Віршем виступає він р. 1872-го й на ниву письменства і довго потім не кидає віршування, хоч друкує з того рідко й неохоче. Але того ж 1872 р. у Львівській «Правді» надруковано анонімно і перше оповідання Мирного, що потім багато разів передруковувалося та й по сей день лишається одним з найкращих зразків української художньої прози. Це широко відоме —«Лихий попутав».

Зміст звичайний, можна сказати навіть ординарний: історія зведеної дівчини, її наївного першого кохання та гіркої розплати за мить п'янючої втіхи. Скільки письменників спинялося на таких історіях і до і після Мирного, скільки нещасним покриткам одведено місця спеціяльно в українському письмен-

[1] Там само, стор. 69.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стві! Та й сам Мирний опісля розгорнув свою тему і дав цілий роман з широкою історією занепаду дівочої душі, заплювання чистого життя. Тут маємо лиш початок. Отже це перше оповідання Мирного з таким ніби банальним змістом, з його наслідуваною манерою і живцем запозиченими стилістичними та фразеологічними зворотами[1], все ж і досі зворушує читача, виявляючи всі прикмети Мирного-художника, що потім так красовито розгорнулися, але в зародку криються вже тут, у молодечому його оповіданні.

«Мені тоді вісімнадцятий пішов. Молода, здорова—я на норов була весела-жартовлива. Без мене й улиця—не улиця і вечорниці—не вечорниці...»[2] Так починає Мирний. Так починала звичайно Марко Вовчок свої нехитрі малюнки-мережанки, та й хто тільки не починав після потужно-інтимної манери Марка Вовчка! І Федькович, і Кониський, і Левицький, згодом навіть Франко, не лічучи десятка менших на хист і на зріст письменників... Ота інтимна манера ховатися авторові за оповідача, його мовою, його складом виливати здебільшого журливі пригоди життя—така проста і разом з тим така одповідальна—заполонила була на довго українське письменство і давала готовий зразок молодим письменникам. Тільки що не кожен з них мав силу на той зразок органічно наставитись і з ним упоратись, не кожен здужав, говорячи од першої особи, так індивідуалізувати свого «оповідача», щоб він вирізнявся

[1] Шевченківські звороти: «Ранішнє сонце так любо світило, не пекло, а гріло», «Пішов, похилився», «Жду того ранку, як бога», «Господиня, мов сова, лизе в очі», і т. д.

[2] Цитую з «Книжки першої творів», стор. 11 і далі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

з юрби подібних до його непомітних осіб; не кожен вибивався з-під небезпеки шаблону й банальности. Мирний цю небезпеку подужав і з честю з неї вийшов. У позичені рямці доложив він чимало свого, що винесло автора з-поміж десятка нині забутих і не перечитуваних вже письменників; риси самостійности яскраво поблискують навіть серед навіяного чужими творами оповідання.

Варка Луценкова, що нагадує собою десятки инших безталанних дівчат-покриток у нашому письменстві, поставлена все ж у нові умови городянсько-міщанського побуту. Сирота, з веселою гнучкою вдачею, з рішучістю у вчинках, вона не знесла сирітського поневіряння та пекла в чужій родині під рукою злюки-дядини, і йде на службу до міста. «А й справді—чого я тут дурно скнію-пропадаю?—закльовується думка.—Отже Мотря Чубівна служила у місті, заробила худобу та тепереньки вже й своїх діток гойдає, а я все чужих тішу, на чужих роблю». Служба трапилась добра: хоч робота й важка, але хазяйка людина проста, не вередлива, не чіплялася даремно до наймички, не в'їдалася, як дядина. Людиною почула себе Варка і мимоволі зринало порівнання: «Що́, як би мене взять та уп'ять повернути до дядини—чи годила б я їй і тепереньки, як тоді? чи мовчала б на її докори? Ні, не годила б і не мовчала! Бо поки не знаєш добра у світі, то й лихо добром стає, а як погуляєш хоч раз на своїй волі, то тоді вже ніяким калачем не заманиш у неволю». Обжилася, обула́ся Варка у місті, спізнала людей, нових подруг завела, обізвалося й молоде серце в невідомому, ще безособовому, тріпотінні. «І чого воно любо так стає на душі, легко на серці, як побачиш з-під снігу зелену травицю? Так, неначе мати

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

або батько тебе привітають... Припала б, здається, до того зеленого листочка, пригортала б до серця, сміялася б і плакала — так любо!» Незабаром найшовся й в і н —хороший, бравий парубок. Випадкова знайомість, перші несміливі жарти, розпізнавання, а там душні літні ночі і звичайна доля дівоча: «обнімала-пригортала його і сльозами молила-просила: голубе мій сивий! не губи мене бідну сиротину, не зведи з ума дурну, нерозумну дівчину!.. У мене ж ні батька, ні неньки, одна тільки ти порада всегосвітня!.. Не насмійся ж надо мною молодою!.. А він припадав до мойого лоня та втішав: — Не бійся, Варочко, не бійсь, голубочко! На що мені тебе з ума зводити, коли я мушу тебе за себе взяти, з тобою свою долю й недолю зв'язати!.. І я вірила йому,—вірила, поки...» Хороший, милий показався звичайним дурисвітом, розбещеним волоцюгою, що незабаром найогиднішим способом почав своє кохання використовувати. Тут і кінець короткому романові Варчиному. Але лишилися наслідки—зневір'я, розпач і незабаром живий нагад про перебуту пригоду, знов пекло у дядининій хаті, тяжка робота з малою дитиною, докори, сварки, вибивання очей «байстрям», «проклятущим вилупчям», і як фінал—страта в гарячковому пароксизмі нещасної дитини.

Цілий рік я казенний хліб їла,—кінчає своє оповідання весела Варка Луценкова,—а потім ще у манастир завдали. Там я півроку поробила та й знову на волі.

Гуменя того манастиря, де я була, казала: зробила ти гріх тяжкий, як би рідного батька або матір на той світ звела. То тебе, каже, лихий попутав, то він на все зле й навів і буде тебе аж

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

до сорока літ усе стерегти. Гляди! Молись, одмолюйся, од його тільки молитвою й одіб'єшся, а більше нічим. І дасть тобі Господь добра усякого, доживеш ти вік у спокої.

Ось уже мені й за сорок минуло, а все служу, на людей роблю... А що заробила? Що на мені, те й за мною.

І молюся, та видно моя молитва така, або ж Господь її не приймає.

Так стрілися—чернеча мораль, з її абстрактним поясненням («лихий попутав») та абстрактними ж і потішаннями-обіцянками («дасть тобі Господь добра усякого...»), і життєва правда з її дійсними фактами—«все служу, на людей роблю... а що заробила?» І треба сказати, що зумів Мирний цю життєву правду на повну широчінь розгорнути і показати яскраво та правдиво і підвалини її, й наслідки.

Добра господиня трапилася Варці Луценковій—що й казати, не нарікає на неї наймичка. Але от уже зустріч з хорошим, добре одягненим парубком викликає в наївної дівчини перші запити з вічної сфери людської боротьби: «Наче господарський син, а служить! Дивно мені»,—робить зненацька відкриття для себе Варка.

— І багато вас у хазяїна?

— Троє нас робить.

— А діла багато?

— Та є. Його мають за першого кравця, то діла багато.

Он воно як!—подумала я.—Скільки то нашого брата тепер є! Один у шевця, другий у кравця, той у столяра, а той у другому місці... і всі служать.

— І хазяїн же робить?—питаю його.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

— На що б він і держав нас, як би сам робив!

— Так він, значить, вашими руками жар загрібає?

— А ти думаєш!.. Вони всі такі!

Мені так його шкода стало... Оттакий хороший, бравий,—та й у наймах вік коротає!.. Щось своє, щось рідне почула я в йому; може і в його, як у мене ні роду, ні приплоду, та ніхто не пригорне, не привітає... Жалко його стало.

І побачила незабаром Варка Луценкова, що й її добра господиня—все ж таки господиня, що їм важко знайти спільну мову й одну про обох правду, що є ніби дві правди—господарська і наймитська, які далеко розійшлись одна від одної.

Пішов він шляхом, а я у хату. Ухожу, а господиня дивиться на мене та й каже:—Еге, довго ж ти, дівко, з нашими парубками гуляєш! Уже б давно пора учиняти, а тебе все немає.

Докір той гірше ножа мені у серце вгородився...

Отже я стерпіла, змовчала; тільки думаю собі: усі ви однакові, бачу! усім вам зависно, коли наймичка одну годину прогуляє... прокляті!.. прокляті!.. сльози так і душать мене.

А господиня побачила, що я мовчу, не обзиваюся до неї, та знову мені:

— Не думай, Варко, що я тобі це з серця кажу, я так, жартую. Тільки бережися, дочко. Ти ще не знаєш наших халамидників, які вони. Він з тобою і день, і ніч буде стояти, поки з ума не зведе, а там і кине. Ти не бий на те, що вони у такому красному ходять, а не стоять вони слова доброго!

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Це вона мене так умовляє, а я стою біля діжі, учиняю та думаю:—у-у, чортова господарська натура! їй заздро, коли наймит або наймичка надіне не буденне, а празникове. Увесь світ зажерли б, прокляті, та ще б мало!

Розсердилася я тоді на свою господиню. Уперше побачила, яка вона зла: що як багатий та так ходить, то й добре, а як бідний наймит у празниковій одежі, то вже й чорт зна-що.

Надаремно, звичайно, узлилася так Варка на господиню: та зовсім не була така вже лиха, а просто звичайна собі людина і що-до застороги проти «наших халамидників», то мала, як Варка сама потім гірким досвідом дізнала, навіть повну рацію. Але якраз і заслуга Мирного в тому, що він бере події не в особистій площині, а в соціяльній, під особисто-інтимну драму наймички-сироти Варки закладає соціяльні підвалини і з неминучістю фатума допроваджує її до логічного і психологічно оправданого кінця. Тут уперше може з такою послідовною ясністю й виразністю поставило українське письменство проблему наймитського самопочуття та спіткання селянського і міщанського світоглядів, і в цьому було те нове, що сказав першим своїм оповіданням Мирний.

Але й з чисто літературного боку становить перший твір молодого автора помітну подію. Вже тут виявився у йому майстер на широкі полотна, на яких яскравими штрихами малює він окремі деталі, до ладу добираючи їх одну до однієї. Багато тут сяйва, світу, що мигтить-переливається красовитими малюнками. Влучно схоплено психологічні нюанси в настроях і вчинках, як згаданий допіру злам у стосунках з господинею, або перехід на т и з Васи-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лем аж тоді, як Варка дізналася, що й він так само наймит. Композиція оповідання ясна, наче виточена; частини добрано й укладено пропорціонально замикаючись кожна своєрідними немов рефренами, що дають висновок-синтез з попереднього й самі стають за підвалину до дальшого. Дія розгортається легко, просто, натурально, без жадної вимушеності й надуманости. Так само легко, натурально плине й діялог, не запиняючи дії, а навпаки допомагаючи їй. Цим, а також умілою композицією, Мирний одразу перевершив свого старшого товариша й навчителя Нечуя-Левицького, який ніколи не міг дати собі ради з розв'язкою своїх оповіданнів, а діялогами часто тільки замотував дію й надавав їй млявого ходу. Треба додати ще, що показав себе тут Мирний і за дуже доброго стиліста, що відразу опанував фразу, зумів надати їй гнучкости й ріжноманітности, прикрасити усіма засобами чисто-народньої мови. Просто не віриться, читаючи «Лихий попутав», що це писав дебютант у письменстві, а не досвідчений, визнаний майстер. Самий стиль, що ним із старших письменників найбільш Мирний наближається либонь до Стороженка, вже тоді пішов далі за досягнення таких заслужених попередників, як Квітка чи навіть Куліш. Особливістю стилю, що лишилась на завжди оригінальною окрасою мови у Мирного, було вміння користуватися з синонімічних виразів («без хати-оселі», «без притулку-пристановища», «я на норов була весела-жартовлива» і т. д.), що надають стилістиці в цього письменника міцного й оригінального гарту. Отже, взявши все це на увагу, не здивуємось пізнішому признанню Франка, що, згадавши про Мирного, писав: «Сей останній

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

(крім Шевченка і М. Вовчка) зробив на мене найсильніше враження своїм оповіданням «Лихий попутав»[1]. Художник почув художника...

II.

Так одбувся дебют нового письменника, вже зазначеними прикметами не аби-яку заповідаючи літературну силу в авторові. Твори, що пішли слідом по першому оповіданню, ті надії справдили повною мірою і вже в 70-х роках, навіть не надрукувавши багато, став Мирний у передній лаві серед українських тогочасних письменників.

Другим твором Мирного, що викликав, як знаємо, заохоту вже й від редакції «Правди», були нариси—«Подоріжжя од Полтави до Гадячого», теж анонімно надруковані в «Правді» 1874 р. Це безпретенсійні малюнки з подорожі, але знов же з певною тенденцією—правдиво одбити в собі життя нашого народу серед його буденних обставин. «Я—невідомий, та ще й жіночого роду, бо я—душа,—так починає своє «Слівце до Редакції» Мирний.—А це велика заручка для мене: невідомій душі можна брехати скільки схоче, не соромлячись; можна й гірку правду казати, не боячись нічого: звісно, як невідомій, та ще й душі». А проте, згадавши в жартовливій формі про «дозорчого» з його палицею й п'яним духом, себ-то про невільничий, на темноті опертий лад у Росії, ота «невідома душа» пише далі про свої нариси: «Не дбаючи про те, я наказала вам у своїм «Подоріжжі» багато гіркого... Краще гірка правда, чим солодка кривда!.. Коли не страшна вона,

[1] Франко Ів.—Відривок з листу до М. Драгоманова. «В поті чола». Львів, 1890, стор. VIII.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

то надрукуйте»[1]. В пів-белетристичній формі оповідає далі Мирний свої враження з подорожі, спиняючись на портретах візників, переказуючи колоритно свої з ними розмови, даючи характеристику громадським шарам людности на Україні, городянам і селянам (типи «халамидника» і «боски»). Особливо вразило Мирного почуте од візника оповідання про розбишаку Гнидку, що потім, як знаємо, дало сюжет на один з найвизначніших творів Мирного, написаний спільно з Біликом. Маючи згодом ще вернутися до цього епізоду в зв'язку з романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», завважу тут, що подорожні нариси Мирного мають вигляд принагідних нотаток, записаних як матеріял для дальших творів. І власне епізод з Гнидкою, що розгорнувся потім у широку картину життя на Україні, ніби цю думку підпирає.

Того ж самого року і в тій ж таки «Правді» з'явився, теж анонімно, новий твір П. Мирного— повість «П'яниця», прегарний психологічний етюд з цікавими побутовими подробицями з життя дрібного чиновництва та міщанства, близько знайомими авторові з його власного життя і безперечно автобіографічним елементом перевитими. Іван Микитович Ливадний, син маленького чиновника, і для себе мав тільки одну дорогу в житті—вийти на такого самого чиновника, як батько, зробити своєчас-

[1] «Подоріжє од Полтави до Гадячого», «Правда», 1874, стор. 438—439. Надруковане це «Подоріжжя» надзвичайно недбало, поперекручувано, з силою помилок, за якими часом і тями не добратися. Взагалі Мирному на коректу не щастило: і женевські видання, і надруковане в збірниках «Рада», і навіть останні публікації в «Л.-Н. Вістнику» аж кишать помилками, що псують авторові зміст і мову.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

но свою немудру кар'єру, в свій час оженитися, наплодити нових чиновників та тим і скінчити своє біологічне призначення. Але була в Ливадного охота і до науки, до розумового життя, задумується він над законами світознання, силкується знайти одповідь на одвічні питання життя, шукає нарешті естетичних утіх. Серед мертвоти канцелярського побуту хапається він за скрипку і в ній одводить душу. «Добувши скрипку, Іван Микитович потонув у хвилі голосів. Опріч скрипки, не мав він одради, не було у його втіхи. На службу бігав за-для того, що служба давала йому хліб, списував там, скільки зміг, паперу, почуваючи в скрипі пера заводи струни. З служби біг, яко мога, звертаючи кожному з шляху, біг попід-тинню, як злодій, мерщій на кватирю; там чи перехопив чого, чи ні—зараз за скрипку... Тоді все на світі мерло за-для нього, він і сам не пам'ятав про себе... Хвилі голосів підхоплювали його душу, як легенький човен хвилі синього моря, і несли не знать куди, не знать на що... Він нісся за ними, як дух, у безкраї простори тонів, він з ними плакав і сміявся, сумував і радів... То було божевільне поривання наболілої душі, нерозгадане почування повного серця, котре він не знав як збути і переливав у голоси плакучих мелодій»[1]. Виявивсь талант у чоловіка, і канцелярська дійсність не забарилася цей талант використати собі на втіху. Усяке дрібніше й більше начальство почало запрохувати Івана Микитовича на свої невибагливі балі та бенькети, за ним упадали панночки, бажаючи догодити тихому скрипникові, що так уміло «лоскотав танцю-

[1] Цитую з останнього видання—«Книжка перша творів», стор. 76 і далі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ристу жилочку». Кінчалося проте звичайно одним: після несамовитих танців—

— Годі! годі!—кричав, переводячи духа, господарь,—музико! годі, перестань! Іди—пий!

Іван Микитович переставав грати.

— Іди—пий!—кричить знову господарь.

— Я ж не п'ю...—несміло гугнявив Іван Микитович.

— Погань! ще й воно комизиться! Пий, коли велять!

— Їй-богу, я нічого не п'ю,—присягався Іван Микитович.

Господарь не слухав і, наливши чарку, давав пити.

— Пий, бісеня!—гукав він на його.

— Вони ж, папо, нічого не п'ють. На віщо ви силуєте?—казала котра-небудь з дочок батькові.

— Не п'ють! силуєте! — передражнював її батько.—Ну, не хоч пити, то ось що з'їж!—казав батько, підсовуючи під ніс Івану Микитовичу дулю.

Звісно, регіт зривався в хаті від такої дотепної подяки, потім засоромлений Іван Микитович знов брався до скрипки, молоді танцювали, а старі слухали, одважували тяженькі компліменти та розважали себе мудрими міркуваннями од практики: «Талан!.. талан!.. без талану нічого не подієш... А й то правда, що з сього талану? Пограєш-пограєш, а їсти все-таки нічого!.. Я сам учився замолоду грати, та спасибі батькові—як побив на мені скрипку, то я й кинув. Бо щó б з мене було? Чи мав би я те, що тепер маю?.. Шкода!.. Учитися грати тільки великим дукам, від нічого робити, а не нам. Нам треба ка пері грати: перо наша скрипка, наш хліб, а то

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

все—дурниця! Наплюй та й годі... Я добре знаю, що коли б і цей йорж покинув свою скрипку та почав краще служби пильнувати—ого, при його талані далеко б пішов, а то так і пропаде, так і слизне, як руде мишеня. Це ще гра, поки молодий та не обридло, а там, як побаче, що багато води утекло, почне пити... Знаємо ми цих скрипачів... Що скрипач та швець—перший пієць». І напророкував старий практик, хоч не скрипка сталася тому причиною, а те саме, що й Варці Луценковій розбило життя. Тільки що Ливадному випала тут пасивна роля, в тому трикутному романі.

Стояв він на кватирі у міщанки Барабашихи, що погуляла здорово замолоду та й на старість не кидала гультяйських звичок. Окрасою Барабашишиної оселі була її дочка Наталя, весела жартовлива дівчина. Кватирант-чиновник і дівчина-міщанка—звичайна зав'язка для драми, але тут вона зачиналася з иншого боку. «З Іваном Микитовичем вона держала себе просто, як дівчина з парубком: жартувала з ним, гралася. Дивуючись, який він боязкий та несмілий, вона перша зачіпала його; задивляючись на його сумну постать, болізне обличчя, вона хотіла розгадати й розігнати той сум». З одного боку виросла симпатія, з другого гаряче кохання—підстави для тихого, спокійного життя. Але приїхав до Івана Микитовича брат, веселий шибай-голова, і за кілька день мрія тихої будучности розвіялась для Івана Микитовича, як дим. Наталя дала перевагу веселому над сумним, сама зійшла на материну стежку і розбила життя щирому до неї юнакові. «Іван Микитович почав пити. На службі терпіли його, терпіли та й прогнали. Приїздили батько, мати, щоб узяти додому, та він не схотів, а коли до його пристали,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

то він в одну ніч зник кудись, взявши з собою одну тільки скрипку. Про його й чутка запала». Вигулькнув він потім далеко, в чужому місті, в ролі попихача-блазня, аж поки й загинув серед п'яної оргії.

«П'яницею» поширив Мирний круг своїх художніх спостережень, зачепив новий світ людських стосунків, дав оригінальні картини незачепленого доти в нашому письменстві побуту. Образ Ливадного, цієї звичайної людини, обдарованої й хистом і тугою за кращим життям, але пасивної й непридатної до боротьби з супротивним лихом, змальовано вдало, психологічно правдиво, з художньою простотою, з глибоким побутовим підґрунтям. Так само яскраво й рельєфно показано Наталю, цю «дурненьку, простеньку, але з теплим серцем, з палкою душею дівчину». Їй Мирний кінець-кінцем надав трагічних до певної міри рис од свідомости заподіяного лиха, що його самохіть покутує героїня. Вона «так само, як і мати, розпилася, розволочилася, перепродувала овощами та солоною рибою. Лучалися їй женихи, та не хотіла ні за кого виходити і все де далі старіла, осовувалася та нікчемніла... А проте кожного свята й неділі подавала в церкві на частку за раба божого Івана».

Слухняність і запобігання та плазування перед вищими, нерозбірливість у засобах, гонитва за втіхами, нахабство—ось умови успіху серед тих обставин; людей без цих допомічних прикмет скидають вони у темну прірву нидіння, роблять з них п'яниць, покидьків, посміховища, «колишніх людей». Іван Микитович не мав ні гострих пазурів, ні гнучкої спини. Його зброя—мрійний настрій, мистецтво, слово, переконання,—нікчемна і безсила в тому середовищі, де лиш міцні зуби та гострі пазурі щось

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

важать. «Є на світі люди,—писав він у листі до ворога-брата, хоч так того листа й кинув киснути в горілці,—що дивляться на життя, як на черідку святок, гулянок: як би найкраще нарядитися, хороше погуляти, в смак поїсти, добре виспатись... Їм ніколи й на думку не зійде людське лихо, сльози, нужда та безталання,—вони обминають все те, не примічаючи, що на тих сльозах, нужді та горі будують своє щастя... Що їм до того, що другий плаче—аби я сміявся! Що до того, що він через мене нарікає на свою долю—аби мені було добре!.. Здається, немає нічого на світі такого, що б викликало їх жаль, зачіпало серце; немає нічого, чому б вони молилися, на що б покладали свою віру... І таким людям завжди везе, завжди удача. Замолоду гуляють, на старість багатіють, каються, спокутують гріхи свої, купують у церкви дзвони, правлять молебні, панахиди. Сторонні кажуть про них: От людина, от добряща! Замолоду погуляла, на старість покаялася!.. А ті безталанні, що віддали їм своє добро? Ті—або з голоду пухнуть, або під землею тліють, зариті як-небудь, не оплакані, а облаяні... Не вміли на сьому світі жити—така ж їм і честь!»

Оцю антитезу поміж двома таборами, двома породами людей—тріумфаторів у житті і подоланих та скинутих у прірву безнадії—ставить Мирний, як бачимо, вже в перших своїх творах. Одні вибиваються вгору, другі йдуть донизу. Пасивні між цими гинуть одразу. Активніші борсаються, пробують пливти проти води і—теж гинуть. Власне до цієї тези можна звести всеньку життєву філософію Мирного, усі його твори подають більш або менш промовисті ілюстрації до цього загального біологічного закону. До причин такого стану ми ще вернемося, а тепер

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

підемо далі по ілюстрації, задокументовані у нашого автора.

Досі він брав ці ілюстрації з сфери цілком особистої («Лихий попутав») або близького до неї громадського примітиву («П'яниця»). Але вже найближчим своїм твором, повістю «Лихі люди», Мирний значно розсовує свої ілюстраційні рямці і вводить нас у середину громадського механізму в його державних прóявах. Показується, що й цей складний механізм в основах своїх цілком підлягає виведеному з перших творів Мирного соціологічному законові. Перед нами розгортається паралельна історія чотирьох обранців, розуміючи це як типових екземплярів з-поміж громади, товаришів з різними вдачами та нахилами, з різко окресленою індивідуальністю— і різною долею, різним кінцем; проходить вона, починаючи з шкільних років і кінчаючи годиною, що вибила й визначила їм остаточний присуд. Попенко—злодійкуватий хлопець у школі, ледар, ласун і ненажера, що думає тільки про свій шлунок і вміє за всяку ціну його задовольнити,—сяк-так, то скоком то боком, вибився в люди і довгою рясою прикрив своє несите черево. Шестірний—чепурний, охайний, з зеленими очима й гострими білими зубами, акуратний і вічно-товкущий, підлиза до начальства і донощик для товаришів—високо пішов угору, скінчив аристократичну школу правовідів і дія застає його товаришем прокурора. Жук—бовдуруватий, самозаглиблений юнак, що не дбав ні про які шкільні приписи, добував тільки знання й освіти—вилетів з школи, пішов «у народ», працює між робітниками. Телепень—делікатний, слабовитий, дістається до університету й робиться письменником. Усіх їх, але в неоднакових ролях, доля звела до

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

«темного непривітного дому», що був «господою німоти, мороку, душної й тихої смерти» — перших двох, як стовпів і підпору держави, останніх—як «лихих людей» та тюремних пожильців. І це вже одне глибоку борозну проводить між ними.

Дія одбувається в тюрмі, де сидять Телепень і Жук. За що? А за те, що не задовольнялися огидною буденщиною, дбали не про свій шлунок та ласий шматок тільки для себе, що доглянули, скільки лиха розпаношилося навкруги, і на боротьбу з тим лихом стали,—за те, що дивились у прийдешнє. «Там тільки, у туманному просторі грядущого, горить-сяє святе сонечко! До його, до того кращого стану, де не чутно сліз та горя, де не видно нужди та недостачі, де воля усміхається своїм теплим сміхом—до того тільки й назброїлися оці молоді сили. Кожен тільки тим і живе і дише, кожному воно сниться і ввижається. А тут? перед очима? Це треба розвіяти, як пил, змести—як нечистоту: вирвати з корінням—як жалкý кропиву»[1]. Ці настрої зродили були у нас, як знаємо, сміливий і широкий революційний рух, що кинувся на боротьбу з політичним та соціяльним ладом, вигідним для ситих, для владущих, для їх прибічників. Петро Телепень працював пером письменника. «Гарячим словом, як гострим ножем, він вирізував-обчеркував тяжкі визерунки нужди; в страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі затії. Перед очима він ставив живих людей, з живими муками, з своїми невеличкими надіями: тільки хату теплу, працю повсякчасну, безнуждне життя — і того не-

[1] Цитую з першого видання: «Лихі льуде». Повість. З виданьнва «Громада». Женева, 1877, стор. 54—55 і далі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

має... І стогнали перед очима люди, розливаючи свої живі сльози...» Ригористичний, нетерплячий Жук не може дожидатися, поки прийде колись там ясна будучина. Активна вдача кличе його до роботи зараз—і він кидається в самий вир революційної боротьби.

— Хіба золото має серце?.. Та хіба метал проймеш словом? О, Петре! Ой голубе мій! Не тут би тобі жити; не з цими скаменілими душами...

— Коли вода камінь пробиває, а то б живе слово не вразило душі,—одказав Петро.

— А через скільки літ ти повернеш людські голови на цей шлях?—спитав Жук.—Дай боже, щоб через вік спізнали тебе люди і почали так думати, як і ти думаєш!.. Візьми великих учителів,—глянь на самого Христа... А я, Петре, тепер живу... сьогодні живу—і сьогодні немає мені їсти, і ніхто мені не дасть хліба сьогодні... Що ж мені з того, що́ через вік буде, коли я сам з голоду здихаю?..

— Не можна ж усього зразу узяти.

— Брехня!—скрикнув Жук.—Не можна усього—бери частину!.. Я довго, Петре, думав над цим і додумався ось до чого: не можна просьбою—бери силою! Бийся, борись—а бери!

Різними шляхами, один одного доповнюючи й підтримуючи, йшли два товариші до спільної мети. І доля їхня була однакова: замордовано їх спільними руками їхніх таки ж товаришів, Попенків та Шестірних, несвідомістю темних сторожів, пасивністю громади, на отарний дух тільки й багатої. Телепень серед нападу гарячки повісився в тюрмі, а Жук своєї долі дожидає, розважаючи себе тільки

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

піснею: «А в тюрмі—одно тужила, одно голосила сумна Жукова пісня».

Повість про «Лихих людей», цю першу у нас ластівку щиро революційної літератури, і побудовано по-новому, оригінально. Автор не дає суцільного оповідання, не веде його нитку, послідовно розгортаючи події й окреслюючи дієвих людей. Ба він і сам заховався за постать одного з них і показує дію й постаті крізь недуже маріння Петра Телепня, що б'ється в гарячці серед вогких, холодних стін тюремної «одиночки». Такий спосіб не всюди може щасливо одбився на розвитку повісти, на її сюжетній та композиційній стороні. Власне сюжет і одійшов тут цілком на другий план, висуваючи натомісць психологію дієвих людей, їхній душевний стан, настрої та почування. Так само замісць однолітого, струнκого розгортання дії маємо лиш низку картин, що починаються і вриваються ніби випадково, слухаючись єдино хоробливої фантазії недужого Телепня, не скованну ніякими вимогами певної сюжетности. Цим автор без міри утруднив собі завдання—дати образ «лихих людей» та їхньої боротьби за колектив з заступниками хижацького ладу, егоїстичної моралі та на них заснованої державности. Проте, не вважаючи на ці труднощі, психологічно герої Мирного безперечно йому вдалися. Кожен з них, вже з картин дитячого віку, виступає окреслено й рельєфно, з властивими йому характерними рисами, до яких протягом оповідання лишається тільки докидати нових штрихів, нових деталів. З другого боку уривчастий спосіб оповідання дає можливість авторові не зв'язувати себе певними рямцями й розгортати побічні картини, без видимого зв'язку з сюжетом, але для зарису основ-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

них настроїв безперечно дуже помічних, до них допасованих, з сильними ліричними одбігами, з рефлексами, що б'ють в одну точку—того протесту, якого повно розлито по всьому творові. Ось, наприклад, картина бою, навіяного певне вражінням з російсько-турецької війни, що саме тоді глибоко зачепила й уразила була радикальні круги в Росії. «Що це?.. Війна? війна?.. За яке добро так зчепилися люди?.. За які вигóди кинулась одна на одну така сила людей, мов собаки за шматок кістки? Хто б'ється? Кого б'ють?.. Не помирились царі за царства, вельможі за панства, пани за підпанства—і давай мірятись силою: хто більше загубить безвинних людей, хто розіллє більше людської неповинної крови... Немає серця—немає й жалю! Що їм до того, що в тій і в другій стороні, по хуторах, по селах, по городах, снують, мов тіні, старі батьки, матері, молоді жінки, малі діти—ламають руки, плачуть, зідхають?! В того нема сина, в того—чоловіка, батька... Серце омліває, ноги підгинаються, а уста шепчуть—молитви й прокльони, прокльони й молитви...» Але ця ніби одірвана од сюжету картина служить за прелюдію й пояснення до дальшої, безперечно вже тісно з сюжетом зв'язаної, авторові для його завдання потрібної,—домальовує її й оправдує:

> Петро зідхнув, ліг навзнак, притих мов скаменів. І сниться-несниться, чує він і бачить: на краю великого міста сидять три його товариші у кривобокій хатині... Погляд у них сумний; лице сухе, заросле; сами зодягнені убого,—тільки одні очі й додають краси—виблискують, як зірки зімньої ночі... Не ведуть вони розмови—веселої, довгої, гарячої, як колись давно: тільки коли-не-коли

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вирветься, мов з-під землі, з грудей якесь одрубне слово: «не можна так!.. то не життя!.. це гірше каторги»!.. Вирветься, роздасться по хаті—і затихне... Здається: ці люди усе вже перебалакали, до всього дійшли, на все поєдналися... Посумувавши так утрьох, піднявся спершу один, потім другий, третій—вийшли з хати мовчки. На перехресті стали. Глянули в вічі один одному; мовчки один одному подали руки—і розійшлись в різні сторони... Петро ще дужче притих, затаїв у собі спертий дух, наче дослухався до чогось... «Це не життя! ні! Яке наше життя?.. що це за життя?»—доноситься до його людський гук, як рев лютого моря... Почули той гук високі палати, розкішні будинки—і затіпались з страху... Летить погоня за погонею з одного краю моря до другого; шукає бунтовиків, що сполохнули зомлілі людські душі... Куди ховатися? На віщо ховатися? З чим ховатися?.. Похватали, як шуліка курчат... Неприступні мури, чорні кам'яниці приняли «бродяг» у свій захист... Чорне страховище, як крук, закрутилося над їх головами... Де вони тепер? Куди їх заділи?.. Ніхто не скаже. Пропали паростки, та не пропав корінь. Настане час—виростуть нові паростки, виростуть—і уразять.

І малює гарячкова уява вже й наслідки від роботи тих паростків: розкішні сади, поля родючі, веселі будинки, а кругом їх і люди веселі:

Чиї ж то сади розкішні? Чиє то поле родюче? Чиї будинки веселі?.. Чиї? А чиє сонце? чия земля? Хіба воно не для всіх нарівно світить і гріє? Хіба вона не для всіх родить? Хіба не кожному треба заховатись од холоду, од лихої негоди?

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Способом контрастів, ставлячи поруч себе картини супротилежного змісту, малює Мирний генезу, розвиток та зріст своїх «лихих людей». І хто скаже, що не цим діялектичним шляхом ішов і розвиток революційної думки, що не насильство дужих та владущих викохало й виростило ті нові паростки, яких роботою до решти підкопано і насильство, і владу!.. Імпресіоністична манера, що дуже й дуже опередила свій час і дивом дивним відродилася аж десятки років опісля («Конь бледный», Роппшина)—як не можна краще пасує до цього твору молодого письменника. Великі думи та мрії свого покоління, ще не зформовані гаразд, перші несміливі спроби діла і тяжку за ті думи і теє діло покуту—Мирний показав правдиво і сильно. Його повість розпочинає собою цикл політичних у нашому письменстві мотивів.

«Лихі люди» були немов переломовим етапом у творчості Мирного. Він тут уперше випробував себе на широких малюнках життя, він усвідомив собі завдання художника-письменника, він знайшов той живчик, що керує боротьбою в світі серед людей. І тепер прийшла вже для його черга на широкі полотна.

III.

Середину 70-х років присвятив Мирний праці саме над таким широким полотном, капітальним утвором—романом «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», праці довгій, тяжкій, ускладненій до того ж, як знаємо, співробітництвом другої особи, брата-товариша.

Ми вже знаємо, як складався, як формувався й виростав цей роман, що на довго б забезпечив

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

славу Мирному, коли б навіть нічого більш не вийшло було з-під його пера. Знаємо і міру участи в його твóрінні спільника Панасового Білика. Можливо навіть, що саме цьому останньому й завдячує роман те, що не лишився він, як багато инших накиданих і півоброблених утворів, у шухлядці в автора, а побачив світ небавом по своєму закінченні. Тепер час поглянути, щó це за твір і яке його місце серед літературного надбання Мирного та й взагалі у нашому письменстві.

Сюжет романа взяв Мирний із життя. Вже згадано було попереду, що в своєму «Подоріжжі од Полтави до Гадячого» письменник докладно розповів, як він натрапив на подію, яка стала зав'язкою романа, що в остаточному завершенні прибрав назву «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Їхати тоді довелося Мирному через село, де жив розбишака Гнидка, і про його чимало цікавого почув письменник од балакучого візника. «Гнидка,—писав тоді Мирний,—це трохи чи не на всю Полтавщину звісний розбишака, років два назад як засуджений на каторжну роботу. Гнидка дуже цікавий суб'єкт як задля етнографа, так і психолога»,—одразу ж ставить він проблему і зараз же береться її деталізувати, щоб висвітлити цю загадкову з першого погляду постать.

> Як такий мирний пахарський побит з його поетичним почуттям, з [його] людяністю, викинув з себе такого злющого зарізяку, котрому нічого [не стоїть] проткнути ножем горло маленькій дитині, коли воно, прокинувшись, начало у колисці кричати; котрого організаторські сили були такі, що зумів за невеликий час згромадити цілу ватагу усякого люду і за півроку вирізати з нею до

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

двадцяти душ в Зіньківському, Полтавському, Миргородському, ще либонь й у Переяславському повітах? Питання, на котре повинен одповісти нам етнограф. Які почуття водили руками цього розбишаки, коли він мив їх у гарячій людській крові, так щиро кохаючи свою молоду жінку? Хай скаже нам психолог[1].

І поставивши так питання, Мирний сам зараз же й пробує його коли не цілком розв'язати, то хоч шлях позначити до розв'язання.

На мій погляд,—каже він,—Гнидка—безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту—пригніченого усяким панством, зубоженого жидовою—де все стало і стоїть нерухомо на однім місці, [і] стояло, поки зачало гнити у самому корні. Де одно зогнива, там починає инше заражатись, і при вонючій духоті, яку розносить усе гниле, тяжке стає життя нарожденному, гірке воловодіння з цвіллю. І от починає воно боротьбу за своє місце, за своє право на життя; почина розшукувати шляху. Де ж ти знайдеш його без освіти, де ти знайдеш його у тому непроглядному мороці, який сповива усе й усіх? А тут устає таке питання: не я задавлю—мене задавлять!.. І кидається чоловік, як звірина, на все, купається у крові людській і знаходить в тім свою утіху, пораду для свого серця. Коли що кохає, то кохає усею силою своєї мочі (як Гнидка жінку); що зненавидить—як вітер змете з свого шляху й дивує людей своїми божевільними вчинками.

---

[1] «Подоріжє»...,—«Правда», 1874, стор. 505. Нагадую, що цитуючи з «Правди», доводиться подекуди реставрувати текст, перекручений, що й не пізнати, лихою коректою. Реставровані місця беру в прості [...] дужки.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

І справді Гнидка здивував собою всю Полтавщину, сполохнув тихе пахарське життя од кореня до самої верховини; ймення його начало переходити од села до села, од міста до міста, а переходячи почало нарощувати собі таку славу, якої Гнидці може й не снилося. Так, одні розказують, що Гнидка ще змалечку, як підпасичем був, привчав себе до цього ремества. Пійма, бувало, ягня, обдере живцем з його шкуру та й почне батіжком підганяти... Другі—що як з своєї матері знущався: поставить на гарячу сковороду та й пече, щоб нікому нічого не розказувала... Треті—як свою жінку кохав, що при їй тільки й зміг розказати свої перешкоди: розказує, а сам рясно-рясно плаче[1].

Як бачимо, вже в цьому первісному подорожньому записові маємо всі елементи, з яких опісля склався герой романа Чіпка. Мало того, тут зараз же натяк нув Мирний і на можливість певного абстрагування од дійсного образу, поетичної ідеалізації життєвої правди в інтересах правди художньої. Записавши оті перекази про Гнидку, Мирний од себе додає: «Так народна фантазія почина обвивати хоч грізним, а все ж поетичним, словом свого лютого ворога. І хто знає, хто поручиться, що років через 20—30 Гнидка-розбишака не займе рядом місця з яким-небудь Гаркушею, Засориним і иншими розбишаками після-гайдамацької пори, котрі уславилися по всій Україні, яко боронителі убогих і безталанних од заздрости й пригніту багатих і щасливих?» І власне сам Мирний і почав оцю роботу опоетизування загадкової до певної міри постати, він

[1] Там само, стор. 505—506.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

же дає і соціологічне для неї тлумачення, та сам став і за того психолога, до якого апелює в допіру наведених словах.

Велике враження зробило на Мирного візникове про Гнидку оповідання. «Далі я вже не пам'ятаю,— пише він,—що ми балакали з машталіром; знаю тільки, що цілу дорогу балакали, але все те Гнидка собою затер, зарівняв у моїй пам'яті, тільки сам зостався, як здоровенний іржавий цвях, забитий у білу гладеньку стіну мого спомину; ломив він мою голову і поривав думку розгадати його чудовну появу»[1]. «Неначе цвях, у серце вбитий» і носив його автор, аж поки почав він складатись та й вилився у той образ, що в закінченому вигляді стоїть перед нами в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»

В останній своїй, друкованій, редакції роман подає широку картину життя на Україні в добу зараз по знесенні кріпацтва. Але це був тільки останній на той час етап довгої еволюції, наслідок затяжного історичного процесу, і щоб цей вислід пережитого зрозуміти, треба було показати його не одірваним од попереднього, а в щільному з ним зв'язку, як одно з кілець неперерваного ланцюга. І події в романі Мирного й Білика справді приходять не на готові наслідки, а розгортаються в своїй динаміці, ілюстровані художньою історією села Пісків, що стало за місце дії для романа. Перші часи займанщини, осідання запорожців хуторами, повільне розростання хліборобського життя... Було це за тих часів, коли потроху рушились на Україні основи давнього життя. «Кругом усе старе лицарство роз-

[1] Там само, стор. 547.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тавало. Не стало рівности, не стало братства. Козацька старшина, що колись, вибираючи, на її голови грудцям кидали, щоб не зазнавалася, позадирала тепер голови вгору, а прості козачі до самої землі понагинала. Дряпіжники, сутяжники, всякі військові товариші, розкинули свої тенети і, як зайців, ловили в них просту темноту... Не стало вже й гетьмана. Та й на віщо він тоді, кому він тоді здався?! Кругом Україну облягло панство, позалазило в саме серце і, як те гайвороння, шматувало її полумертвий труп... Зажурились наші левенці, та вже було запізно! Та сама земля, котру вони довгими списами скородили, своїми кістками засівали, обороняючись од лютих ворогів, стала для них ворогом, од котрого приходилось тікати... Піднявся струс, бігання... З одного місця переходили люди на друге, шукаючи волі, бажаючи панів здихатись, не чужих, а своїх уже кревних панів! Од панів тікали в козаки, давали військовим дряпіжкам басаринки, щоб записати в «компут козачий»; а козаки не врядигоди шукали ласки в панів, бігали од козацької старшини, просилися «під протекцію»... А пан і старшина—як брати рідні! Ворон ворону ока не виклює. А часто—сам пан, сам і старшина... Хто сам собі ворог?»[1] От під цю пору осадили запорожці село Піски, культура плуга і хліборобської праці потрохи витісняла бурлацькі звички старих запорожців, але разом нівечила і той широкий розмах, буяння сили, товариські почуття, що ними сильний був та принадний отой давній уклад. Навіть найбільш непримиренні з запорозького кодла,

[1] Цитую з двотомового видання «Книгоспілки», під ред. Б. Якубського, Київ 1925, т. І, стор. 99—100.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

як старий Мирон, хоч і бришкали ще проти нових порядків, почали потроху осідати, зрозумівши, що нове якесь життя в'яжеться, на щось незнане досі кладеться. «Нічого вже тепер дожидати,—каже Мирон,—годі! Не так уже поцвіло все, хліборобським ледарством припало... Не козакувати ні нам, ні дітям нашим... Не треба нас... Минулося козаче царство, настало хліборобське господарство» (І. 104). Почав складатися осілий хліборобський уклад, витворилася вже в другому коліні специфічна хліборобська психологія з її залежністю від землі, від роботи коло поля, від сезонів хліборобської праці. Син осадчого Мирона, Іван, «ще дитиною напрямований по хліборобській дорозі, так її й держався. Орав поле, сіяв, косив, жав, молотив, складав зерно—те на посів, те на поживу, те на продаж або в горлаті ями—на голодні роки» (І. 146). Зима, весна, літо, осінь—одно по одному приходять і одходять у роботі все на те саме хліборобське господарство, крутяться раз заведеним ладом. «Так і зима мине, на весну красне сонце загріє... І знову в поле та в поле... Знову торішня робота... Знову торішні клопоти... Та так не один, не два роки: так ціле життя, цілий вік. Робиш, щоб було їсти, їси, щоб здужав робити. Отака-то весела хліборобська доля!»—немов іронічно характеризує той побут автор, але зараз же зовсім серйозно додає: «Отже хто до неї призвичаївсь, тому вона здається веселою й красною... Наші хутори, села, а часом і повітові городи, обложившись родючими полями та ланами, другої долі не знають. А проте—живуть цілі довгі-предовгі віки, копаються в ситній землі, мов поприростали до неї... Яка земля, такі й люди. Вона сита—й вони ситі, вона голодна—й вони роти пороззявляли... Селянин без поля—старець без

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає... Поле— мов воздух: нічим би дихати, якби зоставався без його! Важка хліборобська праця, а ще важче тому, хто її не знає або не вподобає. Тим до неї ще змалечку привчають селяни дітей, щоб вона здавалась ні нудною, ні тяжкою. Діти на селі—поміч. Аби зіп'ялось на ноги—зараз у поле: хай змалку привикає до свого побиту!» (І. 147—148). На цій селянсько-хліборобській психології, на цій непорушній залежності від землі й засновано роман «Хіба ревуть воли...», та, додамо, й мало не всі інші твори нашого письменника, і це треба запам'ятати, щоб їх до ладу оцінити.

Тим часом не все сприяло гармонізуванню цієї хліборобської долі з її основою, з землею. Земля бо притягала до себе не самих працьовників, знайшлися й охочі, сами нетружені, їхню працю тільки споживати. Кріпацтво, історично нехай і неминуче, як один із способів первісної організації праці, зробилось одразу ж твердинею найгіршої експлуатації й поневолення; воно зразу ж посіло оту «хліборобську долю» й повело її манівцями під'яремної праці, насильства, розкладу. Як типове на Україні село, не минули долі тієї й наші Піски: «Життя круто повернуло своїм важким колесом та й закрутило Піски... в неволю» (І. 106—107). На голову пісчанам звалився раптом один із тих інтернаціональних авантюристів, що при кінці XVIII в. кинулись на родючі степи українські, миттю розшарпали їх і загорнули під себе й, озброєні допомогою феодальної держави, підбили разом і вільну людність та всилували її працювати на себе. Усяково борсались проти цього пісчане: одні записувалися в козаки,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

інші ставили елементарний фізичний опір, ще інші «налягали на ноги», шукаючи ще не підбитих під панську руку просторів,—проте нічого не вдіяли: «Генеральський приказ, з нагайкою в руках, зробив до ладу своє діло. Він розім'яв грубу, звірячу натуру; оббілував її, як овечку; причесав, пригладив; натворив цілу ватагу двірні; а з завзятих степовиків поробив покірних волів, котрі здовж і поперек переорювали тепер уже панське нив'я та засівали зерном, на прибуток панській кишені» (І. 124). Так витворилася, сівши зверху, ще одна частина людности, та верхня плівка, що, витягуючи всі соки з землі, натомість їй нічого не давала, вміла порядкувати тільки з нагайкою в руках і гайнувала та промивала очі здобутому чужими руками добру по столицях та за кордоном. Надзвичайно вимовно, в живих мистецьких картинах, змальованих майстерною рукою, проходить цей процес у романі. Пан і держава, що спочатку ніби навіть фрондували одно проти одного, нарешті помирились на одному ділі—поневоленні народу й заложили міцну між собою спілку. Вершечка свого ця обопільна допомога панства і держави досягла за царювання Миколи І, цього першого, як він любив сам говорити, панапоміщика в імперії. «З половини двадцятих по шостидесяті роки,—читаємо в романі Мирного й Білика,—був у нас золотий вік панського панування. Пани не тільки панували над хуторами і селами, над родовими й не родовими маєтностями; не тільки переорювали широкі й довгі лани селянами та хуторянами, иноді їх міняючи на довгоногих хортів,—панський дух вітав скрізь і всюди: і в городі, і в повіті, і в губернії. З панів вибирали комісарів; потім того з них перероблювали капітан-справників, а да-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лі—просто справників; панський виборний був суддя й підсудки... А головою цілого повіту бував теж таки виборний дворянами маршал, пізніше—предводитель дворянства... Сказано: як є, цілий повітовий уряд, окрім казначея (скарбника), окружного, почмейстера, стряпчого («царева ока!») та станових—був панський виборний... Лахва була!» (І. 143).

От серед цієї, мовляв, «лахви», серед цього мікрокосму, що в мініятюрі давав образ цілої кріпацької держави—і розпочинається дія нашого романа.

IV.

Чіпка, герой його, важку школу життя пройшов із самого малечку. Плід випадкового зв'язку поміж утікачем-заволокою, що не витерпів був розлуки з рідним краєм і хоч на короткий час приблукався до його, та тихою, плохою жінкою Мотрею—Чіпка вже своїм народженням скаламутив був звичаї й погляди патріярхального хліборобського побуту. Багато заходу, клопоту і сліз матері з бабою коштувало навіть те, щоб «такого виродка в хрест увести». А далі пішли «злидні невилазні», колот од матері, що вічно в роботі, глузування од товаришів, сільських дітей, що добре знають, хто «чесного роду», й ніяких що-до цього сумнівів не прощають.

— Виродок іде!—кричить, забачивши здалека Чіпку, білоголовий, шершавенький хлопчик.

— Запорток! — підхопить другий.—Ходім до його.

Побіжать, оступлять кругом. То це ззаду хтонебудь і скубне Чіпку за чорне волосся. Окрутнеться Чіпка, насупить брови, скривиться, тільки очима світить... Злі Чіпчині очі, та не добрі й

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

діти, що довели до того. Погано й гостро дивиться на них Чіпка. А ті—за боки беруться зо сміху...

— Чіпко! де ти взявся?—смикнувши Чіпку за полу, питає хто з хлопців.

Мовчить Чіпка,—сопе.

— Ти з яйця вилупився?!—знову другий.

Усі зареготались. Чіпка похнюпить голову, потупить в землю очі, копирсає нігтем під нігтем.

— Ні, мене бабуся в городі піймала... в бур'яні,—одмовляє понуро та все копирсає під нігтем.

Регіт—аж вигін розлягається.

— Так ти, Чіпко, з бур'яну взявся?

— Ні....

— А де ж твій батько, коли ти не з бур'яну?

— Не знаю.

— То-то й є... ти байстрюк!..

— Брешеш!—зиркнув, як той вовк, Чіпка.

— А хто ж ти?

— Я... Чіпка.

— Ти Чепіга, а не Чіпка!—крикне хтось з середини і вскубне Чіпку.

— Чого ти скубешся?—з плачем вимовляє Чіпка.—Постій, я бабусі скажу, вона тобі дасть!

— Боюсь я твоєї бабусі,—куди ж пак!—одказує хлопець, та й знову вскубне.

За ним другий, третій. Повертається Чіпка на всі боки в крузі, як ведмідь на цепу, а хлопці регочуться та за чуприну смичуть—аж поки не розплачеться Чіпка. Тоді візьмуть та й проженуть його геть.

Іде Чіпка додому,—іде та й плаче.

— Чого ти, Чіпко, плачеш?—стріва Оришка.

Чіпка жалується, плаче... Бере його Оришка за руку, поведе в хату, почне умовляти.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

— Не ходи туди, сину! Не ходи, моя дитино! Бач, які то лихі діти: б'ють тебе, малого, зобіжають... Не ходи! (І. 30—31).

Легко було старому казати—не ходи, та що ж робити малому, що інстинктово шукає собі товариства, горнеться до таких, як само, але зустрічає самі образи, глум, насміхи з того, що—не зрозуміле—найболячіше вгородилося в серце... Не диво, що «якесь невеселе, вовчкувате, тихе» воно вдалося (І. 29). Не диво, що ті казки, ота народня фантастика, буйна та вимовна, що ними потішала онука стара Оришка, «при самотньому житті, осторонь од товариства, пластом ложилися на дитячий розум, гонили в голові думку за думкою, гадку за гадкою... Глибоко западали вони в його гаряче серце, а в душі підіймали хвилю горою—з самого споду до верху... Як рій той, гули в дитячій голівоньці; як заверюха, крутились, вихорились... Од билинки перелітали до птиці; од птиці до скотини; од скотини до чоловіка—поки не засягли всього світа! І здавався він йому увесь живим, балакучим. І скот, і травиця, і навіть каміння—все те мало свій говір, свою мову, тільки вимовляло якось инакше... А колись усе те було—люди, і все балакало однією мовою... А тепер—ніяк і довідатись, що то за розмова! А через віщо? Через людей... Все то винні люди! То вони так наробили. Вони і в травиці, і в пташки, і в худоби—одібрали людську мову! Вони людей своїх рідних—повернули в усе те... І за людей жалкував Чіпка на людей. Здавалися вони йому лихими, недобрими... І прокидалася невеличка злість у його невеличкому серці, росла, виростала—і сторонився він людей далі та й далі» (І. 33). Зерно посіяно. Пер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ший ступінь мізантропії вже є, вже міцно закоренився в хлоп'ячому серці.

Отак зростав Чіпка—у голоді та в холоді, у злиднях та недостачах. І без товариства веселого, безжурного—самотою, одлюдьком. «Забереться було в бур'ян, нарве квіток, назбира кузьок та й грається нишком. А до людей, до дітвори—ні! Чіпка,—каже Мирний,—мав добру пам'ять: з неї ніколи не виходила думка, що він «виродок», він ніколи не забував бабиної ради. Собі на лихо, рядом з добрими думками, в малому серці ворушилось щось недобре, невпокійне... Розбужене, воно не давало йому забутися, ніколи не прощало нікого, коли бачило яку помилку... І росло лихо в його серці—й виростало до гарячої відплати, котра не зна ні впину, ні заборони... Не було тоді нічого, перед чим би він оступився; яка б страховина перед ним не вставала—не злякати їй його відважного духу, упертої думки, палкого серця... Такому нема в світі нічого такого, чого б він злякався. Ні бог, ні люди не страшні йому... Бог страшний злому, а Чіпка дума, що він добрий, а лихі люди його дратують» (І. 39—40).

Так під впливом загального відчуження та бабусиних оповіданнів складалася вдача Чіпчина. Далі ті впливи ширяться й міцнішають. Спроби наймитування, служба за підпасича, дід Улас і перша від бабиної смерти загадка буття, що поставила Чіпці страшну загальну загадку, якої він не міг розгадати: «Де ж тоді правда», коли кінець усьому, і доброму й лихому, однаковий? Вразливий хлопець не витримав цього іспиту, нервова пропасниця посіла його, та вже й потім він «ніколи не втратив свого сумного погляду, понурого виду» (І. 56). А тут

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

уперше почув він і правдиву історію свого батька, жертви кріпацького ладу, до того ж на власні очі побачив долю й діда Уласа, що його вже по скасуванні кріпацтва потягли до панського двору обслужувати ту виплакану волю... І нові думки посіли Чіпчину голову: «Ой боже наш, боже! Ти—всесвітній царю, ти все бачиш, все знаєш... ти один наглядаєш над землею і маєш волю над нею... Чому ж ти не скараєш злого—хай не карає доброго?! Чому ти не вдариш на злочинця своїм гнівом праведним? Ні... ти мовчиш... мовчиш, як глупа ніч... До тебе не доходить плач наш... наші сльози... Їх заступили од тебе вороги наші... Ти не скараєш їх? Ні?» (І. 63—64). Отже—нема правди на світі... А коли так, то—логічний висновок:

— Ні! Недобре зробив батько,—глухо якось, з протягом, почав Чіпка.—Ні... негаразд! Чому він їх не вирізав, не випалив?

— Кого, сину?

— Панів! — одказує твердо Чіпка (І. 63).

Так привело життя Чіпку до думки, що він, Чіпка, має виправити нелад у світозданні, що він може і повинен карати й мститися, коли иншого немає месника, який би взяв за чуба гороїжливу кривду та посадив на покуті потоптану й зневажену та заплювану правду.

Поки що—була це лиш думка... Чіпка вже сам хазяїн. Чіпка стрівається з «польовою царівною»,—з Галею. Чіпці всміхається доля, кохання... «Після того він аж мов прояснився трохи: з лиця спала давня туга, очима не виглядав смуток: став він веселіший, привітніший; иноді можна було й пісню почути від його... Щастя його манить до себе, пестить,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

голубить доброю надією; світ йому любо всміхається, дивиться на його Чіпка не злим оком, прислухається чутким серцем; хочеться йому увесь мир обняти, втерти йому сльози, втихомирити горе» (I. 75—76). І—раптом життя знов ударило по Чіпці, обернулося лихим своїм боком: прийшов якийсь пройдисвіт, поворожив де треба—і в Чіпки одібрали землю. Ми вже знаємо, що таке хлібороб без землі, і Чіпка зараз же звідав це на собі самому. «Що я без землі?—вертілося в його похнюпленій голові.—Людський попихач... наймит... Без землі—нема волі!... Земля тебе годує... земля хазяїном робить... А без землі—все пропало... і моя надія пропала» (II. 13). Доходячи своєї правди за ту землю, переконався Чіпка, що добра нігде нема—ні в громаді, ні в суді, ні серед рівних, ні серед вищих, ні серед близьких, ні серед далеких. І разом почув він лекцію практичної філософії од одного такого ж, як і сам, бідолахи: «А ти шукаєш правди?... Тільки й правди, коли повна пляшка, а коли порожня, то й брехня» (II. 25). І кинувся шукати Чіпка правди в пляшці на дні.

Засіли кругом столу коло Чіпчиної горілки; п'ють собі, патякають, люльки цмолять. Найбільше там було дворових.

Випущені на волю, як птиця, без оселі, без землі, без притулку, вони шукали собі оселі по шинках, щоб швидше скоротати ті два тяжкі роки, котрі вони повинні були одробити. Ще по панських дворах вони позвикали в горілці киснути, її п'яним хмелем підсолоджувати своє гірке життя: не покинути ж було своєї втіхи тепер! І вони мерщій кидали панські двори та ходили від шинку до шинку. Коли не було за що ви-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пити, піджидали, може хто піднесе чарку-другу. Шинкове пані-братство завжди знайдеться. Поприходили вони тепер. Чіпка не обминув і їх чаркою.

Як підпили вже, то той заспівав з п'яних очей, той бідкався, куди його пристати, як з паном розв'яжеться... А Чіпка не дослухається. В одній сорочці, розхристаний—одно кружає та кружає, кричить, батькує, по столу кулаком гамселить, як навіжений...

— Що це воно за знак, Чіпко?—питає його Кабанець, коли Чіпка знемігся трохи.—Ти ж, мов, до цього дива не тее?..

— Не вживав?.. Ні!.. А тепер буду...

— Чого ж це так?

— Бо ніде немає правди... немає добра... й земля пропала! Ну, й гуляй!

— Та де ж твоя земля ділася?

— Де?.. взяли... одняли гаспидські п'явки... пропала!.. А земля пропала—все пропало.

— Так, так,—підхопили двораки,—без землі що?.. Без землі життя нема!

— Риба без води, а чоловік без землі гине,— увернув Кулик по-письменному.

— Еге ж, еге... А коли так, пий, поки п'ється, гуляй, поки гуляється! Без землі... все по-боку! На що воно? На віщо тепер корова, кобила, вівці?.. Га? На віщо? Гуляй, душа без кунтуша!— Та бух по столу кулаком...

— Дядьку Якове! Ніхто не зна... о-ох! ніхто не зна... Прокляті! П'ятдесят рублів хотіли за землю... Не в землі сила, не в землі вона була... Ні!.. Земля—що?.. Земля!.. Хліб родить, як коло неї походиш; хазяїном робить... Сказано: земля!

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

А без землі—все пропало,—все!—Чіпка придавив на останньому слові, повів грізно по хаті очима, заскреготав зубами, положив на стіл руки, схилив на них голову та й притих.

І далі, розмова з матір'ю після шинку:

— Ет, толкуй... Немає тепер у мене нічого, а ні-ні!.. Що тепер я?.. Людський попихач, наймит?.. Пропало, все пропало! І добро, і душа пропала... бо немає правди на світі... немає між людьми... Тепер моє щастя—ось-ось було, та... вплило!—Чіпка розвів руками й задумався...—А все люди, все люди... Вони в мене й батька одняли, людоїди, вони мене ще змалку ненавиділи: з іграшок прогонили, ішли повз хату, одхрищувались... Я малим був, а все бачив... За чортеня щитали... Я чорт... е-е... Я чорт... над чортами чорт!.. А баба вчила мене людей прощати, а дід любити... Дурні! дурні! не стояли вони слова доброго... їх мучити... му... мур...

Та пуць на землю... Та й захарчав...

У цьому п'яному верзінні Чіпка вперше зформулював свій поширений висновок про обсяг неправди та про боротьбу за правду. Замісць соціяльного («панів») маємо вже цілком мізантропічний («людей») уклад. Усі вони «неправдою своєю» (II. 63), як Чіпка в розмові з Христею висловився, йому остогидли. «Хочете знати,—питає він Христю,—чим люди винні в моїм безголов'ї? Усім винні! Од самого малого непримітного до самого великого найбільшого... Ви тільки погляньте: як вони між собою живуть? Чи так, як люди, як бог приказав жити?.. Еге ж! Вони б мали й один одного в ложці води втопити, з лиця землі змести!» А на питання тве-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

резого практика й статечного хазяїна Грицька: «Ну, що тобі до того, Чіпко? скажи мені бога ради... Адже тобі від того ні знобить, ні гріє»,—палко відповідає: «Як не знобить? А правда де? Де та правда, по котрій нам велено жити, де вона ділася? Хто її вкрав у нас?.. Куди вона забігла? га?» (II. 64—65). Чіпка не здатен жити, «як усі живуть», кожну думку він силкується в діло перетворити— отже за словесною дискусією про правду та людей мусіли піти і вчинки відповідні.

Товаришування під п'яну руч з «волоцюгами усього світу», переводня всього свого добра, образа й зневага матері—то тільки перші кроки на цьому практичному шляху Чіпчиної «боротьби за правду». Прийшов край своєму добру, товариство вимагало гульні, горілки. І тут уперше набігає спокуслива думка — йти до пана «гуртом с в о г о одбирати». Вагається спершу Чіпка: «Устала перед ним ціла панська облава на правду. А справді, дума Чіпка... Он вони що роблять!... То їм і можна? Чому ж нам не можна?.. Гидко тільки... Злодюга, скажуть. Господи! де ж твоя правда?» (II. 84). Врешті зважився. Не подумав тільки, що за полюванням на панське добро у панській коморі доведеться з своїм же таки братом стрінутися. Напоровся Чіпка на сторожа, звертати з дороги було вже пізно та й не звик він—і кинув несподівану перешкоду «харчати під коморою—ледве живого»...

Власне на цьому кінець Чіпці, як психологічній проблемі, яку завдав Мирному Гнидка. Вона вже дійшла свого логічного завершення, і всі дальші вагання Чіпчині, його переміна під впливом Галі, його спроби вийти на громадську роботу й розчарування та поворот на ту саму стежку аж до остан-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нього ступеня по ній та розпачливого питання Галі: «Так оце та правда?!»—не вносять чогось нового до попереднього образу Чіпки. Вчинок під коморою мало чим різниться від того кривавого акту, що ним закінчив Чіпка свою кар'єру, цілу родину—і старих, і малих—вирізавши. Тут ріжниця в числі, а не в самій речі. І ми вже тепер од фактичного перебігу подій можемо перейти до аналізу героя в романі Мирного, тільки дещо докидаючи з його дальшої характеристики.

V.

Задумано Чіпку як протестанта проти сучасного укладу громадського, проти тих нестерпних умов, у які він закував людину, особливо талановиту, визначну, активну, з нахилом свою активність нести на люди, а не ховатися з нею в своєму куточку на своїм господарстві, серед своєї родини. Останнє не для Чіпки. Це робить зразковий господар і «чесна середина» Грицько—і він задоволений, йому нема з чим боротися, нема проти чого протестувати. Инакший Чіпка. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»—запитує автор:—хіба бувають прòяви протесту, незадоволення, боротьби, коли зовнішні умови не дають до них притоки, їх не підживлюють? коли вони дозволяють кращим, що-до енергії й активности, людям прикладати ці свої прикмети до живого діла? Ні,—відповідає він і розповідає історію свого Чіпки, як знаємо—не вигаданого, а живцем аж до маленьких часом дрібниць узятого з тієї самої живої дійсности, проти якої він становить собою такий разючий протест.

Вже уперше стрінувшись з образом, що вразив

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

його до глибини душі, і підходячи до його, як до психологічної проблеми, Мирний пояснив його правдиво і дотепно, в зв'язку з усеньким тогочасним укладом життя. «На мій погляд,—писав він,—Гнидка—безталанна дитина свого віку, скалічений виводок свого побиту... де все стало і стоїть нерухомо на своїм місці, [і] стояло, поки зачало гнити у самому корні». І це гниття, не тільки в його останній стадії, а і в його процесі—показав Мирний майстерно. Життя од його верхів аж до самого низу справді обернулося в якесь стояче болото, де йде сама дрібна метушня й запекла боротьба за маленькі життєві вигоди, за шмат гнилої ковбаси, де бракує навіть тіні якоїсь ширшої ідеї, якогось глибшого розуміння. Верхи наскрізь пройшли своєкорисливістю, дрібною гонитвою за кращим становищем, полохливістю перед дійсним життям; низи — обгорнені темрявою безпросвітньою, позбавлені розуміння своїх істотніх потреб та справжніх засобів на їх оборону. Зв'язок між верхами й низами—тільки одворотний: у тій експлуатації, що її усіма способами практикують верхи над низами і що її найвиразнішою було формою кріпацтво з його однаково і на гноблених і на гнобителів поширеною деморалізацією, однаковим рабством, однаковим упідленням. Що мала робити тут людина талановита, активна, з певним мірилом особистої й соціяльної справедливости?—запитує ніби автор. І відповідає — нічого. Гірш, ніж нічого. Бо искра протесту роздмухується потроху в безособову помсту всім і кожному, а мірило справедливости трухлявіє й ламається в цій гнилизні життя, само загниває й обертається у найбільш несправедливий прòяв самовільної розправи з тими, хто випадково під руку трапиться. Тра-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пився пан—добре, трапивсь богові духа винний сторож—також добре, трапилася родина багатого козака з старими й малими—і те не зле, усіх під ніж... «Скрізь неправда... скрізь,—шепотів він.—Куди не глянь, де не кинь—усюди кривда та й кривда!.. Коли б можна, ввесь би цей світ виполонив, а виростив новий... Тоді б може й правда настала!» (II. 270). Та дарма: адже і новий світ виростив би Чіпка «по своєму образу й подобію», а вони ж у його—кістка й мастка старого. Иншого наш протестант та захисник правди органічно собі уявити не може. І тому він, обороняючи правду, робить те ж самісіньке, що й ті, од кого обороняє, орієнтується на них, тим самим заялозеним аргументом—«треба їсти, треба й одягатися»—своє «право» підбиває. Найкраще може виявився Чіпка з його внутрішнім роздвоєнням та органічною недолужністю в розмові з Галею, коли та благала його зійти із згубного шляху.

— Кинь ти життя таке!—скрикнула та аж поблідла.

— Яке?

— Чуже добро грабувати, людей убивати!

— Галочко! Ніхто на світі не скаже, щоб я кого вбив... Хіба обороняючись, руки не вдержав...

Засовалась Галя на місці; очі знову засвітили хижо; лице затіпалось.

— Проклятий!.. Каторжний!—загукала вона на всю хату.—Обороняючись?.. від кого обороняючись? Лізеш у чужу хату красти, та хочеш, щоб хазяїн не ловив тебе?.. Злодюго!

— А вони? вони хіба кращі? Нажилися з нашої праці та й панують... А тут... хата ва-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

литься, мати стара; сам копи не заробиш уденъ. Треба їсти, треба й одягатися... Як же його жити, Галю?.. Та хіба ми крадемо? Ми своє одбираємо... Пан наробив нами, жид надурив з нас... А нам хіба з голоду пропадати? серед шляху погибати? (П. 181—182).

Звісно—ні... Але як же мизерно збіднилась оця бунтовлива «правда»! Бо ж коли так, то нема чого й своє розбишацтво ставити під покривало якоїсь абстрактної правди, нема чого софістичними викрутами та боязкими одмаганнями виправдувати своє власне нікчемство, свою нездатність знайти справжні шляхи для протесту.

Два завдання поставлено в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Одне соціологічне—картина загального розкладу й гнилизни, що викликає проти себе протест; і друге психологічне—самого протестанта образ. І коли перше виконано, можна сказати, блискуче, широким розмахом і сильною майстерною рукою, то з другим не так щасливо вийшло: автор не знайшов відповідних фарб і спинився з своїм образом на півдорозі. Чіпка, добре задуманий і читко заґрунтований на полотні до події, що перевернула його життя—далі виступає вже якоюсь тінню, блідне і все далі одходить од живого образу. Може це тому, що автор мимоволі захопився ще одним, стороннім, завданням і збочив од головного,—схотів дати не тільки художній образ та пояснення його з живої дійсности, а й до певної міри оправдання того образу. З малювання зійшов він на апологію. Зрозуміти в цьому автора ми можемо. З його була дитина свого часу, а ми ж знаємо, що час отой був часом ідеалізації Разиних та Пугачових, часом, коли буяла «нечаївщина» з її принципіяльним

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

аморалізмом, а радикальна молодь соціології вчилася з «Гайдамаччини» Мордовця й пробувала гайдамацький дух пропагувати серед народу. Культ дужої, сильної особи бунтівника—часто навіть без уваги, на що ту силу повернено, чи має той бунт якісь творчі завдання—рішуче панував серед сучасників Мирного. І образом Чіпки, з видимими ознаками ідеалізації, він оддав данину часові. А як оправдати насильство навіть вигуками про правду не можливо, то в психології Чіпки пройшла розколина. Особливо ця розколина позначилася в центральному що-до психології Чіпчиної розділі сна Чіпки («Сон у руку»): замість розв'язати психологічний вузол, він попросту його заплутує до такої міри, що ввесь образ тріснув по цілому. Одна половина його не приходиться до другої, їх не стулити докупи. Чимало надуманого навмисне, книжного, «од літератури» навіяного в йому проявилося. І це вийшло на шкоду і безпосередньому завданню автора, і художній правдивості цілого романа, не кажучи вже про психологічну в постаті головного героя сплутаність.

Бо й справді: не ревуть воли, як ясла повні—це автор показав з невблаганною правдою. Але чи тільки так «ревти» можна, як Чіпка? Сам роман на це дає негативну відповідь. Не кажучи вже про Грицька Супруненка, бо то ж «чесна середина», егоїстичний до корінців волосся «хазяїн» і його навмисне виставлено як антитезу Чіпці—але от уже Галя або Христя, а її ж автор, як сам признається, «заставил говорить за себя»[1]: приймаючи всю правду Чіпчиних слів, вони рішуче проти його діл. З другого

[1] Марковський М. — Як утворивсь роман..., стор. 116.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

боку Чіпчине товариство—ота троїста спілка з Пацюка, Лушні й Матні, отой старий рубака Максим з Явдохою, москаль Сидір і ин.—вони ж крадуть, грабують, ріжуть, не морочучи собі голови абстрактними питаннями про правду, а за-ради цілком конкретної мети: ласо попоїсти, до несхочу випити, в смак поспати, добре походити. Вони теж «ревуть» по Чіпчиному, хоча власне ні проти кого й ні проти чого не протестують, бо й сами до загальної гнилизни ще й своєї власної тільки й докидають. Яку ж за таких обставин і серед такого товариства вагу має протест Чіпчин, і чи не краще було б його образа не ускладняти отією двоїстістю, розполовиненням: або показати справжнього розбишаку без інтелігентської рефлексії, без ідеалізації, без трагічних поз та самоаналізу; або ж инших методів протесту для його добрати. Правда, в останньому разі не було б мабуть і романа «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Зате дужчий, рельєфніший і довідніший був би роман «Пропаща сила»: це був би не просто другий варіянт заголовку «за-для цензури», а глибокий висновок із загальної картини та місця, що в ній займає герой романа.

Не тільки з психологією головного героя не пощастило до краю Мирному. Поруч художньо зачеркнутих і чудово змальованих постатів, трапляються у його й ледве позначені, не домальовані, не введені в рямці загального задуму. Такий особливо, поруч Чіпки, образ Галі, що, як знаємо, і самого Мирного цілком не задовольняв. Прекрасно розпочатий чисто конкретними штрихами як «польова царівна», повний поезії й життєвої правди, він так само розмазується й береться тінню, скоро автор починає нас ближче до його підводити. Справді—

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

як у такого виборного подружжя, як Максим-розбишака з повією Явдохою, могла проявитись дочкою така запашна квітка, як Галя? Чому вона збереглась у розбишацькій атмосфері, як це могло, та чи й могло взагалі статися—річ абсолютно незрозуміла. Автор навіть не пробує цю психологічну загадку поставити, не то розв'язати, і цим при кінці романа сам затушковує той прекрасний образ, що виступив був так вдало і привабно на перших його сторінках. Можливо, що це, як і інші огріхи, залежить од самого шляху, яким повстав був роман—довгого процесу обробки, великих переробок, нарешті, співробітництва двох авторів, не завжди перетопленого органічно в одну цілість,—але факт не всюди додержаної архітектоніки в образах і в самій структурі романа лишається фактом.

Довгі відбіги від головної теми, кілька паралельних романів (історія Максима, Грицько і Христя, то-що), перетяження історичними екскурсами й випадковими подробицями, а через те деяка розтягліть усього твору—все це вийшло на шкоду художньому розвиткові дії. Трапляються й просто недогляди фактичного характеру. Не вважаючи на те, що в плані романа при його остаточній редакції складена була навіть особлива хронологічна таблиця[1], все ж не всюди до неї пригнано й припасовано подробиці. Напр., дату, коли взято в москалі Максима, зазначено точно: «Тоді саме в столиці велике діло скоїлось. Старий цар умер, а зосталося два брати. Старшому ж не можна було чомусь царством правити, осівся на предківському столі менший. Отже це не обійшлося мирно. Тоді саме царська гвар-

[1] Там само, стор. 98—99.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дія з масонами забунтувала» (І. 155). Отже—ясно: грудневий виступ, 1825 рік. І Максим, узятий для нової гвардії, по дорозі до столиці, бачить на одній великій річці «багато... пароходів» (!), яких тоді, 1825 р., ще зовсім не було; якось непомітно минає його служба і доходить до 1848 р., коли довелося Максимові йти на замирення «бунтівливого венгра». Одбувши венгерську кампанію, зовсім наче молодим, хоч бралось тоді Максимові, очевидьки, вже під 50 років та ще гіркої тодішньої служби в москалях, скоряє він Явдошине серце карими очима та чорним усом; прожили вони в шлюбі «щось років з десяток» (І. 192), отже найменше до 1858 р., а тоді (!) почалася «Кримська війна з турками» (І. 193) і тоді ж народилась і Галя, яку проте роман під час скасування кріпацтва, себто 1861 р. застає вже дорослою дівчиною!.. Безперечно, вся оця немудра плутанина, що її легко було двома-трьома помахами пера усунути, сталася тільки через те, що Мирному все «это надоело до омерзения» і, завваживши сам «неряшливость в отделке, неумение в постановках, в связывании одного факта с другим»[1]—він просто одмахнувся, щоб не переробляти вже наново. Це одбилося, звичайно, на структурі романа нерівністю, нерівномірністю в обробці різних частин. Поруч чудових, майстерно написаних сторінок, повних художнього смаку й тонких психологічних рисок, трапляються мляві, мертві, ніби писані для одбутку повинности, на замовлення. Праця двох авторів, треба це признати, з художнього погляду не стопилася в одне органічне ціле й не зазнала тієї останньої редакції, що згладила б усі нерівності і

[1] Там само, стор. 114 і 115.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

звела їх до однієї мірки у вищому синтезі. Це, видимо, дуже добре розуміли й сами автори. Погляд Мирного я допіру наводив, а от що писав і Білик: «По народности, я думаю, наш роман выше Нечуя. Но зато по отделке—далеко нам. О рамках—я не говорю. Мы не сравнились с узким мирком семейной жизни» [1].

Проте роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?»—явище дуже визначне, можна сказати—надзвичайне в українському письменстві. Таким він лишається і по сей день. Широта поодиноких картин і всього життя, докупи зведеного, глибина зачерку, майстерна рука в деталях, ціла галерея живих, художньо схоплених і яскраво інтерпретованих типів, яких иншому кому стало б на декілька романів, нарешті строгий стиль і прекрасна мова—все це винесло роман на височінь нескороминущого літературного з'явища, а нашій літературі дало письменника-повістяра, якого до того часу в ній ще не бувало. Нечуєві-Левицькому, що був тоді єдиним у нас визначним представником художньої прози, став під пару вартий його товариш, де в чому вже й тоді дужчий за свого товариша-вчителя. Дальша літературна діяльність Мирного згадані його позитивні риси розгортає ще ширше.

VI.

До того ж часу—співробітництва Мирного з Біликом та їх спільній праці належить повість «За водою», вже на початку 80-х років скінчена, дарма що надрукована аж по революції 1917 року. На жаль, ми не маємо що-до цієї повісти такого рясно-

[1] Там само, стор. 153.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

го матеріялу, як до попереднього твору, і тому неможливо тепер означити, що кому з братів-спільників належить. Знаємо тільки, що Білик повість цю, називаючи її «За рака», уважав за свою, а Мирний писав якось-то, що в цій повісті «не багато мого є» і що «Білик додав більше праці до неї, чим я»[1]. Серед рукописів Мирного, що зберігаються в Полт. Держ. Музеї, є оповідання під заголовком «Злодій» («Раки»), в якому використано епізод, що ліг в основу й повісти «За водою», але без того широкого громадського тла, що розгорнуто в повісті. Отже можна думати, що до первісного сюжету Мирного Білик додав чимало свого матеріялу і що кінець-кінцем повість пройшла спільну редакцію обох братів, поки набрала остаточної форми. Таким чином «За водою» треба вважати тільки частинно за твір Мирного: він дав сюжет і, мовляв би то, «авторизував» ті додатки, що поробив Білик.

«За водою», як і «Хіба ревуть воли...», теж має деякі риси співробітництва двох авторів, не злютованого органічно, не перетопленого в горнилі однієї творчости. В основі її лежить, як згадано, дрібний випадок анекдотичного характеру — як панський наймит добував крадькома для хворого сина рака з чужого ставу і сам наложив за це головою,—повість спершу так і звалася—«За рака». Але в дальшому обробленні первісний сюжет так рясно обріс иншими деталями, стільки прийняв у себе важнішого матеріялу, що й сам одійшов цілком на задній план і

[1] Лист до С. Єфремова з 4 березня 1901 р.; порівн. лист до редакції «Л.-Н. Вістника» з 26. IV. 1919, — останній у Полт. Держ. Музеї. Див. Лютий І.—До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків. «Україна», 1924, кн. IV.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

в останній редакції займає тільки епізодичне місце, мало з головним її змістом навіть і зв'язане. Зате на перший план, і то дуже виразно, виступає загальна картина народнього життя зараз по скасуванні кріпацтва: «гола воля», безпритульність для бувших двораків, їхні конвульсивні заходи, щоб якось учепитись за життя і вдержатись на поверхні, здирство, тіснота, експлуатація економічно дужчих елементів, тікання спролетаризованого селянства до міста й нові злидні та нова експлуатація спролетаризованих шарів—таку картину розгортає повість. «Воля, мов Красноярка (річка) гору, роз'єднала пана з селянами. Подарував сирітські наділи та й поживайте на здоровля!.. А з чого його? як його? Податки заплати, мирське оддай, на волость внеси, землю найми... ще й воду купи!... «Вода, каже пан, моя—по закону моя, бо обидва береги мої! Коли вам треба водопій—женіть худобу до болота: там я вам воду дарую. А тут—щоб і духу товару не було!»... Хто не послуха—штрап!.. Господи! хто ж таки з дідів-прадідів чув, щоб за воду гроші брали? Води ж ніхто ні сіє, ні оре... вода—божа та людська... А тепер і за неї плати! «Шукайте, каже пан, собі вільної води. Може вам бог поможе найти—от як волю поміг»[1]. Ще гірше, ніж селянам-хліборобам, прийшлося колишнім дворакам: «У тих хоч невеличкі оселі: є хоч де боком улізти, заховатись од лихої години у своїй хаті... Дворовим—нічого нема! Ні хатки, ні паніматки. Вибули два срочні роки—та й на всі чотирі боки! Куди хоч іди, що хоч роби: хоч—під греблю, хоч—на шибеницю» (стор. 13). В та-

[1] Цитую з «Л.-Н. Вістника», 1918, кн. VII—VIII, стор. 12—13 і далі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

кому саме стані опинився і Хведір Нужда, вічний наймит, що головою наложив у панському ставку «за рака», потрібного на ліки хворому синові; і Грицько Коваль, що «служив він і по панах, служив і по жидах, і по купцях», винісши звідусюди однеоднісіньке переконання, що «всюди погано» (ст. 32). Завів був Грицько свою кузню на селі, та й ту на весні вода через нову Лейбину греблю пойняла.

Так мене, кумо, коло серця смокче, так смокче! У-у-у!—загув Грицько і, заскреготавши зубами, зо-зла посварився кулаком у ту сторону, де панський будинок та гребля.—Вони мене, Уляно... вони мене довели до цього!.. Прокляті!.. каторжні!.. Бога у них в животі немає... Ну, що я тепер? коваль? А кузні що-весни нема... А їсти мені й весною однаково хочеться, як і зимою. Пан підвів... Жид обдурив... всю громаду обдурив! Наплюєш мені, кумо, тоді серед оцієї лисої голови,— показує на лисину,—коли чортів жидюга не одурив!..

— Та Господь з ними, Грицьку!—перебиває його Уляна, знаючи, що аби Грицько завів про кузню—вже лайки не переслухаєш.—За те він їм і оддячить...

— Він? Чому ж він їм досі не оддячив? Вже б же можна сторицею... А він мовчить... Видно, і бог той панський та жидівський, а не наш (стор. 38—39).

Заправився добре цей сільський нігіліст у своїй класовій зненависті, та не знаючи, де її діти й на кому зігнати—став за коновода в місті під час єврейського погрому. «Не знать відкіля і як стала прокидатись чутка: жидів велено бить!... І де взялась ота чутка—Господь його знає... Сказано: як з

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

неба впала» (кн. X—XI, стор. 11). Досить було якої-такої зачіпки, на яку не треба довго чекати в щоденному житті, щоб упала вона, чутка тая, на підготований попередніми злиднями та глухим невдоволенням ґрунт і страшним полум'ям спалахнула. Почалося з шинку. Далі пішло гуготіти по всьому місті.

Саме вечоріло. Сонце сідало за хмару чéрвоно-чéрвоно, поставивши три високі стовпи вгору... Всі жидівські лавки були позапірані,—тільки три лавки у панському ряду й торгували. То лавки хрещених купців: Синицина, Тетері й Веретенникова. На дверях стояли молоді прикажчики—покурювали папироси. Сам Тетеря сидів на стільці і розмовляв, розлігшись, з «смішним паном», котрий йому про віщось так розказував, так розказував...

Грицько перше всіх кинувся у красний ряд.

— Господи, благослови!—сказав він, ужаривши пудовою гирею по замку. Искри посипались; дужка одскочила; замок упав додолу...

Грицько ногою штовхнув у двері, ускочив у темну лавку і давай викидати на двір, що ні попадалось під руку... Ось летить кусок чорного сукна... Далі полетів кусок синього, червоного... Хлопці хватають червоне сукно, розбігаються у сторони... Сукно розвертається все далі та далі... Підбігає третій парубок, виймає складанець з кишені, чиркає те сукно, де попало... Шматок перервали надвоє... Кожну половину рвуть на шматки... Кожен шматок деруть вздовж і впоперед... Ось те саме зробили з дорогим чорним оксамитом... Он деруть на довгі стьожки голубий сáет... Малі хлопці прийнялись за хустки:

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

оце вхопить, передере надвоє та й кине од себе геть... А Грицько—одно подає, одно подає!... Лавка вичищена до ниточки...

— Рушай далі!—гукає Грицько, вийшовши з дверей.

Хлопці рушили. Знову об замок гупнула пудова гиря; знову замок покотився додолу...

— Полізай ще ти, хлопче!—порядкує Грицько.

Крайній біля Грицька парубок одчиняє двері, входить у лавку з хутрами... Ось незабаром полетіли з лавки на площу і шиті шуби, і нешиті хутра... Були там скотові, вовчі, ведмежі, лисячі, заячі, білячі, тхорячі... Ось вилітають, як сірі гуси, великі шапки; ось чисто жидівська шапка—рижа, висока: таку тільки рабин носить...

Все те хлопці підхоплюють, рвуть на шматки, топчуть ногами; деякі понадівали хутра вóлосом вверх... Он ведмідь танцює козачка; ось-де вовк волочить по землі свою шкуру; там руда лисиця повихрює на всі боки хвостом... Глум, сміх, регіт... Незабаром і лавка з хутрами—готова! (Кн. X—XI, стор. 20—21).

Далі черга на лавку з посудом, потім на залізну, бакалійний ряд... «Мов та п'яна перезва ганяє по городу... А за нею людей—аж землі важко! Не тільки прості—повиходили пани й панії з панночками—подивитись хоч раз на віку на те диво»... Так прилюдно, на очах у байдужого, розцікавленого тільки незвичайним видовиськом натовпу, одбувається безглузде нищення та руйнування, викликане темнотою, безпорадністю, невмінням знайти собі захист, угадати справжнього ворога,—звідси й ота нерозумна помста аби-кому, удар не по конях, а по

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

оглоблях. Цей опис погрому, навіяний хвилею погромного руху, що прокотився був на початку 80-х років,—скільки мені відомо, єдиний у художній літературі та ще зроблений такою майстерною рукою—має просто таки документальне значіння, як голос свідка-художника про причини, процес і наслідки тієї шаленої, несамовитої хвилі. І просто як фатум якийсь бренить оцей діялог на тюремному дворі, що ним кінчається повість:

— І ти тут, Грицьку?
— А тут...
— За віщо?
— За жидівські перини...
— Хіба що?.. Може й у вас?
— Та було трохи... для закону!
— Погано, Грицьку! Закон за це по головці не погладить...
— Ех, пане-пане! Хто нас і коли по головці гладив? (Кн. X—XI, стор. 27).

Хіба ревуть воли, як ясла повні, і хіба можуть вони свій протест чим-небудь иншим виявити, опріч того ревіння з болю та розпачу—ось яке питання ставить і ця повість двох визначних художників, у деяких частинах написана так само з великою силою, громадським патосом та глибоким зазиранням у глиб життя. Такі сторінки в ній, як наведена тут скорочено сцена погрому або святкування Купайла на селі, безперечно, викупають хиби в структурі повісті, нерозміряність її частин, і назавжди лишаться класичними і не перейденими в описовому нашому письменстві. І лиш уявити можна, яке враження викликала б вона, з'явившись у свій час, слідом за подіями, коли й тепер тих описів не можна

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

читати спокійно, не переживаючи душею з героями борсання, занепаду та конвульсійних, але марних заходів не піти «за водою».

VII.

Ні один із творів Мирного не збудив такого інтересу, як «Повія». Ні один не викликав стільки розмов, оцінок і навіть претензій до автора, як «Повія» ж таки. І ні один не лишився так мало відомим читацькій громаді, як та ж таки «Повія». Тут Мирний дійшов вершини свого літературного таланту, як і своїх досягненнів, розгорнувсь на повну широчінь своєї письменницької індивідуальности. Вже першими своїми, опублікованими ще в 80-х роках частинами, знаменитий роман збудив був, як знаємо, десятки літ тому глибоке зацікавлення в українського читача, та так і досі не задовольнив його до краю. Всі попередні праці Мирного були немов підготовчою роботою до цієї величної епопеї з селянського життя на Україні—сумного без краю, під'їденого лихом давнім і сьогочасним, як зформулював свої спостереження сам Мирний опісля, роз'ятреного і внутрішніми болячками, й паразитарними наростами на нашому народньому організмі. Село і місто, що й попереду вже стикалися не дуже приязно між собою в творах Мирного — згадаймо Варку Луценкову, Івана Ливадного й инших героїв з перших творів Мирного — тепер смертним боєм стинаються і виходять обоє подолані, знищені, прибиті до низу. І не диво. Роман Мирного—саме життя, а всеньке життя за його часів вело до одного: до руїни матеріяльної й психічної, висилення, виснаження й занепаду. Страшний образ самодержав

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ного режиму, ані словечком про його не згадуючи, подає «Повія». Автор переводить свою героїню через усеньке пекло роботи, знущання, одурювання і просто насильства і на селі і в місті, щоб кинути на дно громадської ями, поміж отих «босок», яких долею зацікавився був ще в своїх побіжних юнацьких спостереженнях[1]. І отой шлях, що ним проходить чесна, талановита селянська дівчина до свого логічного кінця, являє дійсно якусь подорож по пеклу, з якої й Дантові старому не встид було б і собі трохи фарб та подій зачерпнути. І головна річ—усе це твориться так просто, так непомітно чіпляється кільцем за кільце, такими лагідними етапами переходить, що й не завважить людина, як ступає на слизьку стежку, з якої нема возвороту, на похилу дошку, якою невстримно котиться вниз — усе вниз і вниз до самісінького споду.

На таку похилу дошку ступила Христя, майбутня повія, «боска», нижче за яку ні фізично, ні морально не спадає жадна з живих істот на світі. Сам автор розгорнув виразисто ідею і план свого роману в цитованому вже листі до М. Старицького з 15 грудня 1881 р. «Головна ідея моєї праці,—писав ще тоді він,—виставити пролетаріятку і проститутку сьогочасну, її побут в селі (І частина), в місті (друга), на слизькому шляху (третя) і попід-тинню (четверта). Гуртом усю працю я назвав «Повія». Цією назвою народ охрестив без пристановища тиняючих людей, а найбільше усього проституток. Вона ж взагалі обіймає і всі частини назвиська, через те я і зостановився на сьому слові, хоч може

[1] Див. «Подоріжє з Полтави до Гадячого»,—«Правда», 1874, стор. 464—465.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

слово декому здасться і недоладнім. Кожну частину маю надію виготувати так, щоб всяка мала свою самостійність або цільність. Коли у селі (І ч.) давить Притиківну свій дука Грицько, то у городі (друга) не легше пригнітить городянський крамар Загнибіда. Дякуючи йому, вона улазить у таку напасть, котра згоне її матір з світу. А без матері, що її принаджує до села? Кругла сирота, служити вона стане—у кого? У городі і служити краще, і робота легша. Притиківна наймається у городі до пана (третя частина). Инший побит, вищі звичаї міські захоплюють її зовсім, з тілом і душею, і Притиківна, закохавши панича, ступає на слизький шлях. Раз ступивши на хистку кладку, вона не здержиться і мчиться далі—сторч головою. Про се розкаже 4-та частина — попід-тинню. Спершу вона співачка у городському садку, потім содержанка колись знайомого їй крамаря, тепер члена губ. зем. управи. Життя б у розкошах, та раз—член сам жонатий чоловік, а вдруге і старий. На лиху годину вона знову стрівається з паничем, теж жонатим. Старий ревнивий підслухав їх розмову—і Притиківна знов на улиці. Поти молода, вона ще не подається своїй недолі і вється, де попало, з ким попало, поки догулюється до шпиталю, а там і до безносся. Далі уже нікуди йти,—під темний вечір і москалі одкидаються, а служба в жида і на харч не стає. Зимою вона плентається в село—там не без добрих людей,—та й замерзає під своєю колись хатою, а тепер жидівським шинком»[1]. Цей план, за

[1] Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Істор.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. V, стор. 67—68.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дрібними чи другорядними винятками, й розроблено в романі, тій жахливій історії людини, що мало не з перших днів після свого народження ступила на слизький шлях, на ту хистку похилу кладку.

Поставили її там злидні, цілі покоління злиднів, що невиводне панували над мільйонами людей,—таких само звичайних, як і Христя, як її батько Пилип, як мати її Пріська,—й цупко держали в своїх лапах. Мирний, звичайно, і тут починає історію одного життя од кріпацтва, цього іржавого цвяха, на якому зависло і всеньке дальше життя. Сирота Пріська і наймит Пилип, поєднавшись, робили не покладаючи рук, робили в кріпацтві, робили у наймах, робили на своєму хлібі, як вийшла ота голодна «гола воля». Невеликі мрії у їх були. «Тяжко та гірко жилося нам,—думала тая Пріська не раз,—може дітям краще буде?—І вона гонобила надію у серці: дасть же бог—знайдеться добрий чоловік її дитині, приймемо зятя у хату. Пилип уже старий став, і вона нікчемна,—хай пристає у прийми, хай молоді на счах у старих учаться хазяїнувати: оддамо їм усе»[1]. Та й Христя не багато собі бажала: «Трошки б більше достатків, ніж є, та одежинку б празникову: а то і на будень, і на свято та все одна! Чоботи нові б, сережки срібні—такі, як вона бачила у Марини, що у місті служе, коли та навідувалася додому. Добре б було і перстінь до серег мати, теж срібний і по руці, а не такий, як у Горпини—і срібний, та здоровий, як каблучка: щоб надіти, прийшлося прядивом підмотати» (стор. 123—124). Невеличкі її бажання, невибагливі, та й з них, коли вона натякнула батькові, «сміється гірко Пилип, думаючи більше про

[1] Цитую з альманаха «Рада», вид. М. Старицького, ч. І, Київ, 1883, стор. 126.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

подушне, за котре вже не раз натякав Грицько Супруненко, ніж про доньчине бажання» (стор. 112). Усім цим манісіньким бажанням малих людей край поклала нагла смерть Пилипова: вертався в лютий мороз та заверюху з міста та й замерз у дорозі, і подушного не заплативши, і дочці не доручивши немудрих дарунків, і не надивившись, як вона колись там хазяйнуватиме «на очах у старих» з вимріяною дружиною. Лишилася Пріська з Христею сами в нетопленій хаті, на цьому холодному світі. «І почне Пріська молитися богові, почне перед ним своє лихо викладати... Та марно вона у хаті ламає руки, здіймає очі до неба: там, на холодному чистому шатрові, тільки зорі грають своїм невеличким світом. Байдуже їм, що робиться на землі; тихо, мов потухаючі искорки, лягає той світ на мерзлу груду, відбиває сизим сяйвом на невеличких пилиночках снігу; здається—вони граються своїм світом... А небо—глухе, як пустиня, німе та холодне, як камінь—шатром розіслалося по-над землею, морозом скувало її, давить—неначе хоче задавити... Хто ж її там почує?... Хіба люди у селі? Та й село упокоїлось: не світиться нігде, собака не гавкне,—все заснуло мертвим сном. Людські оселі наче могили чорніють серед снігу... Німі та мовчазні, вони не кажуть, що у їх заводиться. Чи щасна доля доглядає сон їх житців, чи гірке лихо перевертає їх з місця на місце... Вони припали до землі від страшного холоду і тільки з димарів виходе пара, даючи ознаку, що там, у середині їх, ще не прочахло тепло, ще тліє людське життя» (стор. 126—127). Не прочахло, тліє... але серед такої безпорадности, покинутости, що раз-поз-раз випихає кого-небудь з тих житців на слизьку похилу стежку.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

От так випхнуло воно й Христю.

Випхнуло не без боротьби, не без змагання. Почалося через пиху дукарську: як сміла ота Христя вподобатися Хведорові, синові Грицька Супруненка, що все село держав у своїх руках? Перейшло на землю—звичайну на селі підойму до всіх стосунків. Одборонено Пріську на цьому пункті—знайшовся инший і вже Христя таки в городі, в службі, куди її силоміць завдано за позичені ніби батькові гроші. Вперше стало перед молодою дівчиною життєве роздоріжжя. «За нею — плач та горе материне; перед нею—невідома наймитська доля... Яка вона: чи добра, чи лиха?—Де вже добра? Хіба від добра кида людина рідну сторону і йде між чужі люди на їх робити, їм служити?» («Рада», ч. II, стор. 42). І страшно-страшно стало Христі, що вперше ступила на цю наймитську стежку. «Місто здалося їй хижим звірем, що, притаївшись у ямі, роззявив свого кривавого рота з білими гострими зубами, наміряючись кинутись на неї» (II. 50). І перші її враження цілком це виправдали. Чужі, непривітні люди, незнайомий незрозумілий побут і звичаї, тяжка робота та ще з докорами й знущанням, хижі на її красу зазіхання... І де не ступить вона, дається їй в знаки те, що вона з села, що вона «деревина не обтесана», наймичка безправна; де не повернеться, всюди впадає в око ота нерівність між людьми, що поділила їх на гнобителів і гноблених, обранців долі та її гірких послугачів. Усе це одразу прибило, пригнітило, пригніпило до-долу її голову. Хоч як сутужно було на селі, але там були все ж і свої люди, товариство, подруги, хвилини веселої розваги, забуття од злиднів. А тут... «Життя уперше повертало до неї своїм суворим боком; вона упер-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ше почула на собі його важке ярмо... Ні, немає щастя й талану бідним на сьому світі,—і не буде ніколи!—рішила вона» (II. 53). І якесь важке колесо перейшло-переїхало по душі безжурної колись Христі і лишило там свій слід на-віки.

Мирний надзвичайно широку розгортає і надзвичайно яскравими фарбами змальовує картину того міського, маломіщанського—крамарського й писарського—життя, яке так уразило «не обтесану» селючку, в якому вона по-первах не могла ні ладу, ні тями добрати, не бачила в йому ні розуму, ні змісту. Життя Загнибіди, хижака-крамаря, з його зажерливістю, крутійством, порожнечею, самими шлунковими інтересами, з таким же й товариством навкруги—повинно було добру науку дати недосвідченій селючці про той широкий світ, що постелився перед нею в місті. Науку ту показували і стосунки Загнибіди до неї, і п'яне бенькетування міщанського кола, і забійство, що учинив Загнибіда над своєю тихою жінкою. «І що там, у тому городі доброго?—такий був у неї висновок з усього набаченого і пережитого за перші місяці.—Достатків більше? достатки кращі? У кого ж ті достатки, то й добре, а як бідному—то всюди погано. Та часом і при достатках лихо: як нема долі, немає талану, то й достатки не впокоять. Он хазяйка: і багата, а нудиться серед свого багатства» (II. 84). Инша річ на селі. Коли Христя вирвалася припадком з міста, їй «наче хто камінь зняв з душі: зразу стало і вільно, і легко... Сонце, піднімаючись угору, привітно сяє-гріє; вітерок легенький дише; жайворінки, в'ючись над дорогою, щебечуть; там, у темному лісочку, кують зозулі... Красно так усюди, просторо, вільно!.. Христине серце не б'ється мов, а стиха токоче; очі

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

бігають з ниви на ниву, з одного лану на другий, з синього лугу на темні яри, з яру на зеленії бурти... Якісь тихі та радісні почування проходять нею, колишуть... Ой та й гарно ж тут як! боже, гарно! токоче її зраділе серце» (II. 84). Село охопило її знов, «знайоме та рідне вітало її любим привітом, чарувало несподіваним чаром» (II. 92).

Але й місто вже встигло закинути їй свою гадючку в серце і витягало по неї свою, мовляв потім Коцюбинський, руку залізну. Роздивившись, побачила Христя, що й село їй вже не таке, вразило її в йому те, чого вона перше не помічала, вік свій там проживши. «Тісною і смутною здається їй своя хата; рідне село наче принижчало, помиршавіло; життя його спустіло; наче пожежа пройшла і спустошила саме найкращі місця. Вона радніша кинути його зараз і полетіти назад у місто» (II. 93). А коли, до того ж, рідне село стрінуло й привітало Христю новими напастями, наклепом, знущанням, тюрмою й смертю матері, то неясний потяг виростає у рішуче завзяття й постанову.

— Як же ти, Христе, думаєш? — питалася Одарка на другий день після похорон [матері].— У своїй хаті житимеш, чи може б у нас оселилася? Разом би робили і годувалися.

— Спасибі вам, Одарко. Не зостануся я ні за що тута. Далося мені це село у знаки,—провались воно крізь сиру землю, окрома божого дому та людей добрих! Піду шукати десь кращого місця.

— Хоч кращого, а хоч гіршого, аби—иншого!— не то сама собі, не то Христі одказала глухо Одарка.

Христя гірко-гірко заплакала... (II. 122).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

І знов Христя в місті,—тільки вже не з примусу, а своєю волею, хоч і загнана все ж недолею й тим становищем, що давно вже зформуловано словами: світ широкий, та нема де дітись... Напитала службу, стала. І почалася для неї звичайна доля наймичок у місті: удень робота без упину, вночі короткий, наче вкрадений, спочинок. А тут врода хороша, молоде серце обзивається. А кругом зальотники шепочуть улесливі речі, а давні наймички-подруги, що вже обулися в місті, приклад і привід дають. Знайшовся один тут таки ж, під одним дахом, з дверима просто до пекарні—панич молодий та вродливий, службовець і місцевий Дон-Жуан з канцелярських. Упала йому одразу в око Христина врода, і впала в око Христі його врода і його залицяння. Ударило воно хмелем у голову бідній селючці. «Не легеньку думку завдало життя Христі—думай! Не розгадану загадку ставить перед нею—розгадуй! І до сього часу воно не жалувало її, повертalося то тим, то другим непривітним боком,—та то все доходило з-окола, щипало за серце з краю; а тепер десь несподівано з самої середини взялося, десь там на дні замкнулося, з самої глибини виринає, полохає її спокій тихий, бунтує її думки крилаті... Не дивно, що вони її облягли, немов вороги тяжкі, насунули; не дивно, що Христя—як упне очі у щонебудь, то там вони в неї й зостануться. Чи сидить, чи стоїть вона, то, здається, наче прибита гвіздком до того місця — й не поворухнеться»[1]. Справжня ще дитина в житті, без тями його страш-

[1] Мирний П.—Повія. Частина третя. Сторч головою. «Л.-Н. Вістник», 1919, кн. VII—IX, стор. 13—14 і далі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ної драговини, без розуміння, що то за сила в соціяльних перегорожах, Христя не послухалася голосу інстинктової остороги, не подолала здумати тих думок, розгадати тую загадку, що підсунуло їй життя. І молода логіка по-своєму її розв'язала, не загадавшись над її глибиною. Заснуло перше вражіння од події, що перевернула її дівоче життя, і Христя вже «зовсім... себе чує і покійною, і щасливою. Життя до неї усміхається, манить до себе якимсь невідомим чаром, тягне несподіваними надіями. Все, що її давило та смуток будило,—зникло; все пройшло-минулося; ніхто нічого не добачив, ніхто нічого не дознався: то тільки розполохані думки її страхали! А жаркі поцілунки на її обличчі, гарячі обійми гріють її серце, тихим щастям підкидається воно у її груді. Їй так стало весело, що вона б заспівала, як [би] нікого не було дома. Та вона таки й не видержала. Картоплі у хаті не стало, треба було побігти до погреба. Як-раз на той час вона налучилася у кухню і мерщій сама похопилася... Ще тюпаючи до погреба, вона завела пісню, а як опинилася у його темній самотині, то так розпустила свій голос—аж луна знялася. Високо та тонко він дзвоне об боки та стелю глухої ями і, не маючи простору, щоб розійтися, все дужчає та міцнішає. Аж відляски йдуть, аж оселя гуде та гогоче. а вона співає. Пісня мов сама ллється з душі, голос не знає натуги й утоми—рівний, тонкий та високий» (VII—IX, стор. 16). Молоде життя брало своє, завертало голову, одвертало сумніви. І кинулась Христя «сторч головою» в його... І пройшла всі етапи — од першої зради й мук розбитого серця, сорому та зневір'я через одчай, бажання задурити себе, закрутити собі голову в п'яному чаді аж до самого

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дна, між «босок». А чи знаєте ви, що таке «бóска»? Долею цих парій у людській подобі, нижче од яких жадне живе створіння не падає, зацікавився був, як згадано, Мирний ще на світанку своєї літературної діяльности—і на поставлене питання відповів жахливим описом у першому своєму з надрукованих півбелетристичному, півпубліцистичному нарисі.

А ось і «боска»,—читаємо в цитованому вже «Подоріжжі од Полтави до Гадячого».—Сидить вона день у свого хазяїна, найбільше жида-шинкаря, і куняє. Пика її сповна, висмоктана, у синяках; очі попіднухали. Сидить вона і теж дожидає, поки сяде сонце; а там—причесалася, прибралася, вмилася, вибілилася й понесла своє грішне тіло на широку вулицю... Стоїть або ходить, не минає стрічнього й поперечнього, співає своїм охриплим голосом спрошні пісні, аж [поки] знайде свого знайомого, якого недоїденого [пранцями] чиновника-шибайголову, котрому все одно, чи жити чи вмерти, або викравшогося з казарми москалика-джиґуна. Ось зійшлися, пішли... Трохи перегодя чуєте плач, крик: «халамиднику, сякий сину! Ой рятуйте!.. Халамиднику! на що ти мій платок береш? Рятуйте!»... Далі гуп тіла на землю, ляскання важкої руки по щоках, плач, лемент, крик—мов ріжуть кого... І все те несеться по сонних улицях городу і не викликає нікого на поміч. Всі добре знають, хто то і що то... Трапляється часом, що й тихо обходиться це. Тоді боска, як тінь яка, швидко крадеться темними вулицями за город, до самого крайнього шинку... несе свій убогий заробіток. Тут уже й подруги зійшлися, і вони принесли свої заробітки. Ось суне Іван або Грицько, й вони несуть—

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хто дзиґарок, хто уздечку, шальку з вівсом... Пішли співи, танці, вихиляси, викрутаси, лайка однакова що між чоловіками, що між жінками. І тільки перед світом усе те тікає у свої нори, у свої берлоги. Люди ночі, вони бояться дня, як сови, і чим дужче тікають од ясного світу. Буває часом, зморена боска або халамидник не зможе добратися до свого кубла, і вранці ви бачите—як колоди порозкидані у захистку під тином або ж під деревиною у бур'яні, лежать сонні люди,— то вони. Йдуть люди на базар—минають, не дивляться, не плюють і не сміються... З усяким таке буває!» [1].

Так, з усяким... У «Повії» ту ж таки відповідь дає Мирний живим образом—парії, нижче од якої не падає ніяке живе створіння. З слідами страшної хвороби на виду, в несказанних лахах, у рогожці замість хустки, щоб закрити своє скалічене обличчя, Христя продається просто на вулиці, пропонує себе всякому п'яниці й щаслива, коли поталанить заробити цим скілька дрібняків, щоб закропити душу, що все ж їсти-пити просить... Живе у шинкаря серед невимовного знущання, аж поки її виганяють з-під лавки, обливши на додаток водою, на лютий мороз. Незабаром приходить кінець і просто фізичного животіння.

VIII.

Але попереду переводить автор свою героїню численними шляхами морального занепаду, зводить її з усякими людьми, що експлуатують її красу й

[1] «Правда», 1874, стор. 464—465. Взяті в прості дужки слова реставровано.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

молодість, показує борсання в тих тісних лещатах, якими здушило її життя. Цьому присвячено четверту, недруковану частину романа («По всіх-усюдах»), що її Мирний мав розбити на дві частини[1], та так і не встиг, полишивши цілком обробленим лиш початок (І розділ), а решту—в дуже трудному для читання, поперекреслюваному вздовж і впоперек, але все ж остаточно не обробленому і не виправленому, може навіть не перечитаному, брульйоні.

Ненадрукований кінець третьої частини розповідає закінчення Христиного роману з повітовим левом і Дон-Жуаном, урядовцем Проценком. Кінець звичайний: після ваганнів і хитаннів Христя однієї ночі опинилася в Проценковій кімнаті, звідки вийшла п'яною від кохання, але й прибитою від тієї перспективи, що чорною безоднею раптом зійнула перед нею. «Вона бачила, що життя її витикає на той самий шлях, по якому пішла Марина», її односельчанка й подруга, що вже почала була переходити від одного коханця до другого. Заплющуючи очі на цю чорну безодню, Христя поки що тішиться своїм першим коханням, мало не молиться на гожого коханця, а він—світовим звичаєм—дурить її перспективами подружнього життя, не беручи їх сам поважно. Розв'язка приходить швидко. Хазяйка, сама закохана в Проценкові, викриває щасливу суперницю, ловить її на гарячому вчинку—огидна сцена диких ревнощів двох жінок не одного соціяльного стану,—і Христя на вулиці. Цим закінчується третя частина роману, що має заголовок «Сторч головою».

---

[1] Див. примітку авторову до третьої частини «Повії».—«Л.-Н. Вістник», 1918 р., кн. І, стор. 22.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Минає по тому п'ять років — і Христя виринає в губерніяльному місті, в літньому кафешантані «архвянкою», шансонетною співачкою, й притягає на себе очі всіх ласих до такого «краму» людців, а серед них і старих своїх знайомих—Проценка, Колісника й инших, що вже поробились діячами «в губерніяльнім масштабі». В окремому кабінеті з Колісником Христя признається, хто вона, а разом прогортає і те, що лежить їй на душі, труїть її веселе на людський погляд існування.

— Хто тільки їх не дурить?

— Кого?—спитав він.

— Людей. Ти дуриш мене, той того, той другого. Хто кого зможе і зуміє обдурити—зараз і обдурить. А кому-кому достається—нашому братові найгірше.

— Та й ваш брат часом як піймає у свої ручки, то вимотає всі кишки.

— Є такі, є. Тільки хіба вони такими родились? То ж ви сами їх такими поробили. Коли обдурите, коли викинете чоловіка на шлях і голого і босого—що йому робити? Прохати милостині—стидно, красти—гріх.

— А робити?—спитався Колісник.

— Робити? А коли ви очі чоловікові зав'язали так, що йому не тільки робота—світ не милий.

— Не вір.

— Не вір? Як ти не повіриш, коли серце рветься та б'ється за ним, коли кожне слово його щирою правдою здається?

— Казаному кінця немає.

— То то й лихо, що казаному нема кінця. А коли б що ти сказав, то й свято—тоді б і не так

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

важко людям було жити. А то отак як проманіжите ви нашого брата не раз та не два—не то чужому, свому не повіре. Що найкращого має у собі, і те заховає на самий спід. Та тоді вже і пішла на всі чотири сторони крутитись. Ти думаєш—добро нас жене на таке життя? Солодко мені вертіться перед тим, на кого б я удруге і плюнути не схотіла, не то дивитись? А другий ще, заливши очі, і вередувати почне: гола йому покажися... Поневолі і собі заллєш очі і тоді вже наче збожеволієш. Ох! коли б ти знав, як часто нам буває гірко! Коли б у той час була під боком глибока річка—так би і кинулася в її холодну та темну воду. Що ми? Хіба ми люди? Обличчя носимо людське та й годі, а душу і серце в хмелі потопили, в калюці невилазній затоптали... Знаєш, що? Ти кажеш—купив Веселий Кут. Візьми мене до себе. Візьми мене у його. Як батька тебе буду почитати, як до бога буду молитися. Може я, там поживши, до чого і привикну. Візьми!—і схопивши його товсту червону руку, вона приклала до палких уст і жарко почала цілувати.

Як бачимо, це вже не та наївна, проста селючка, не та «деревина не обтесана», що тремтіла і паленіла під стороннім поглядом, не знала, на яку ступити в чужому їй місті. П'ятирічний «стаж» уже відбився на ній. Але, як побачимо згодом, у головному вона лишилася давньою Христею і навіть спадаючи поволі все нижче та нижче на дно, заховує огиду до його й інстинктовий потяг до чистого життя й порядности. Її благання до Колісника—витягти її з багна, взявши на село до себе, було виявом тієї огиди, цього інстинкту самозабезпечення перед останнім щаблем занепаду. І Мирний перево-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дить Христю й через ці етапи. Коли Колісник, захоплений її красою, вволив її волю, взяв до себе, вона перестає вже помічати ввесь той бруд, що таки лишився при ній і з Колісником, і втішає себе мріями про майбутнє, тоне в них цілком і безоглядно, і в думках не покладаючи, які то ще несподіванки готує їй життя навіть там, куди вона так усією істотою рветься. Думки про Веселий Кут, поблизу рідної Мар'янівки, її цілком заполонили. «Там, на тім просторі, серед польового чистого повітря, вона погуляла б, як пташка вільна, під привітною тінню зеленого гаю спочила, набиралася сили на нову гулянку. А Мар'янівка? Рідна хаточка, де вона виростала... що з нею сталось? А подруги, з якими вона ділила і радість, і горе—де вони поділися?.. У Христі дух захоплювало в грудях, коли вона про те згадувала... Все, боже, перенесу, перетерплю, тільки перенеси мене у той рай що-найскоріше!— молилась Христя, і встаючи і лягаючи». І перші її враження в Веселому Куті були такі, ніби вона справді вдруге народилася, увесь бруд життя залишивши разом з курними вулицями набридлого, осоружного міста. Ще їдучи туди, вона пережила це почуття оновлення. «Яка була щаслива Христя, уздрівши після скількох літ безкраї поля, перепи-сані вподовж і вшир довгими ланами, невеличкі кучеряві гаї, села, все однакові села, такі схожі з її Мар'янівкою, що вона за кожним разом все допитувалась, чи це не вона». Це була остання в житті «ставка» Христина.

Але «рай» незабаром змилив усі надії нещасної дівчини. В раю, хоч який гарний він був з'окола, вона побачила пекло. Її коханець Колісник притиснув селян по саме нікуди, віддавши їх на пота-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лу кількома глитаям, і коли він подарував їй—«на твої примхи»—видурені у селян гроші, «вона почула, мов хто підійшов до неї, щоб задавити, і з усієї сили ухопив за горло... Дух захопило у грудях, темні кружала заходили перед очима». Веселий Кут зблизька показався зовсім не таким веселим, як здаля... Лишалась ще Мар'янівка. Христя не пізнана їде туди до церкви, стрівається з давно знайомими людьми, з подругами, з ворогом Грицьком Супруном, з тихим Хведором—як панночка, як вище створіння, що робить честь своїми одвідинами. І спершу «все те давнє, що вона кинула у селі, тепер вернулось до неї і так вітало, пестило. Правдиве і рідне, воно робило їй цю хвилину щасливою». І знов одну, тільки одну, хвилину. Зараз прийшло порівнання її життя з життям колишньої подруги, у якої в хаті вона опинилась, збудило думи про себе, про гидку залежність од Колісника, про повну безвиглядність її існування... «Їй так хотілося тихого та рівного життя, хоч такого, як от Горпина живе. Бувають і в неї гіркі часи, тяжкі хвилини,— от і сьогодні прийшов свекір, збив бучу, уколов, потовк не раз її так боляче. А проте її ніхто не лишить того, що вона має. Вона знає сем'ю свою, свого Хведора, і люди знають, що вона Хведорова жінка. А я? Сьогодні панянка, а завтра... може б ніхто не став і балакать з нею, як би дізнався, хто вона». «В Христиній хаті жид шинкує, в душі християни»—ось який висновок дали їй нові враження села. «Немає мені притулку на всьому світі. Все чуже і я чужа. Як та безпарна птиця ношуся від деревини до деревини, від гільки до гільки, де б забачити чуже гніздо і пересидіти в йому ніч темну... Хіба це життя, Одарко?—з розпачем запитує

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

подругу Христя,—хіба такого життя мені бажалось?»

Життя ще грізніше повернулось до неї, коли вона покинула звичні вже міські вулиці й торкнулася землі. Не нову силу, як Антеєві, дала їй та рідна земля, а ще гостріше поставила перед неї гіркі запити існування. Повернулась вона з гостини в Мар'янівці—і «ще ніколи Христі не було так, як сьогодні. Випадки цілого дня і перекази вечера становили її в такі постанови, в яких вона досі ніколи не була або ніколи не звідувала. Життя, справжнє життя, заглядало їй у вічі своїм суворим поглядом, будило такі думки, котрі ніколи не западали в її голову, здіймало такі питання, котрих вона досі ніколи не чула. Одинока, по всім світі одинока, вона тепер повинна розібратися серед своїх важких думок, повинна рішити, що вона серед цього бурливого моря, куди їй напрямити свій легкий човен по кипучих хвилях життя? Важкі то питання! І з могучим розумом людям часом не під силу, а то їй безпомічній і одній! Не даром сунуться її безсилі руки з столу на коліна, клониться і пада голова на високі груди, бліда неміч укриває рожеве личко, закриваються ясні очі. А думки підхопили на свої легкі крила і мчать, мчать ген у різні сторони, то ткнуть її у пройшлу бувальщину, освічуючи иншим світом: то́ вона була гірка та непривітна, а тепер здається ще непривітнішою, бо винуватить сама себе Христя у таких випадках, в яких вона не почувала себе винуватою; то зостановляться на теперішньому часі—і здається він їй такий обридлий та безодрадний; то знову кинуть у будущину, шукають місця для себе. Нема їй місця теплого, немає кутка нагрітого! Повія... повія... Як вітер віється по

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

полях, як птиця носиться по вітру, так вона по білому світу...»

Ні позад себе, ні кругом себе, ні попереду—не вздріла Христя й ясного промінчика, коли оглянула своє життя. Ні минуле, ні теперішнє, ні прийдуще не лишають їй жадних надій на щось краще. Самотність і повна кругом безнадійність—ось чим обдарував її поворот до рідних ланів. Її останню в житті «ставку» побито найбезжальнішим способом. Зруйновано до решти цю останню надію... Од цього місця, де згорів до щенту її останній вимріяний притулок, лишилося їй тікати назад до міста, що так само не кинуло їй і просвітку якоїсь надії... Але що ж робити безпарій птиці, як не носитися «від деревини до деревини, від гільки до гільки, де б забачити чуже гніздо і пересидіти в йому ніч темну?..» Морально це вже був найостанніший щабель занепаду, і коли б навіть не пригода з Колісником, що позбавила Христю захисту і в чужому гнізді, все одно їй нічого не лишилося б, як тільки пуститись берега, котитись похилою слизькою кладкою до низу, до кінця. І кінець прийшов хутко. «Якийсь сказ найшов на неї, якась несамовита хвиля підхопила її й кудись мчала... Вона не намагалася здержатися... Хай несе!» Донесла — до шпиталю, звідки Христя вийшла вже «боскою», напоневірялася по міських вулицях, аж поки опинилася зовсім без покрівлі над головою. Блукає вона містом темної морозної ночі. «Крізь намерзлі вікна ледве-ледве проблищиться світ, доноситься тихий гомін, гра, співи... Добре їм, тепло там... І тобі колись було і добре, і тепло, і тебе вітали, поти випили й виссали все, що було доброго—красу, вроду, немилосердно стоптали і вигнали на улицю пропадать. Різучий

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жаль на саму себе, на немилосердних людей розбирав її все більше та більше. Де далі вона теряла міру... Скільки раз, проходячи поз ясно освічені будинки, намірялася кинутись і побити великі вікна. Хай знають, як на вулиці людині пропадати! Та подивиться-подивиться—і знову одійде». Місто рішуче безжальною рукою одштовхує непотрібну вже йому боску від себе. Лишається село: там десь у туманній перспективі мріється воно тепер вже лагідними споминами, ніби близькими людьми, рідною, її власною хатою,—власною тепер, коли їй кутка вже ніде не лишилось. Туди ж у Мар'янівку, пробі в Мар'янівку!.. Коли перше гнала її в своє село надія, що там якось одміниться її життя, на щось краще, постійне поверне, то тепер тільки фізична безпритульність, що дурить її ще раз, манить просто вже бажанням фізичного упокою. Але й на селі вона так само непотрібна, і воно б мусіло одштовхнути її. Передсмертне маріння під своєю колись хатою—хороше, втішне,—стало отже єдиною нагородою за мучене життя. Це іронія письменника, що розгорнув перед нами глибінь дійсних мук і може поставити проти них хіба ілюзорну втіху в передсмертному сні. Дійсність далі йде своїм ходом, нічого не змінилося. От стоїть на варті коло змерзлого тіла Христиного старий і глухий Кирило, той самий Кирило, що зазнав її був за кращих часів, і глухо бубонить сам до себе, дивлячись, як везуть до міста пшеницю—крівавицю селянську:

> У город!.. Все у город, все у город! Ту ненажерливу прірву нічим не загатиш: скільки не давай, усе мало, все переведе. Он бач, що зробив город—указав він на Христю—що за дівка була: і здорова, і красива. А запопала у город—висмок-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тав все з неї, що можна було висмоктати, та й викинув назад у село змерзати».

Цією епітафією зв'язує Мирний особисту долю своєї героїні з загальним станом села за тих часів, яких правдивим літописцем став він у своїх творах. Постать Христі робиться немов універсальним образом, символом цілого селянського життя, що билося в несходимих суперечностях, тікало від своїх злиднів—на ще гірші і верталося знов на старе гноїще лиш на те, щоб остаточно впевнитися про «гірку селянську долю»:—«б'ешся-б'ешся, а городська комерція все переведе», «незабаром твоя комерція цілком нас проглине з душами». Як знаємо, Мирний на меті мав показати долю пролетаріятки, одніеї одиниці з-поміж людської громади, але сягнув він безперечно далі, ніж замірявся, бо показав життя цілої громади за певного переступного часу. Так і тут—гірка епітафія над одиницею в кінцевій сцені романа обертається в епітафію над цілим станом, до якого та одиниця належала. І йому нічого доброго та епітафія не пророкує.

IX.

Довго й пильно підготовляє Мирний цей неминучий кінець; старанно добирає рисочку до рисочки, щоб мотивувати поводження Христине і її долю провести рівно, як нитка в руках у вмілої прялі, до її останнього етапу. Соціяльних обставин ми вже торкнулися були, показуючи причини, що вигнали Христю з села. Але автор на них самих не спинився. Переводячи героїню по всіх етапах призначених їй митарств, він розгортає перед нами в особах людей, що з ними вона стикалася, широку кар-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тину загального життя на Україні часів занепаду. І сільські дуки-багатії, і міські міщани-крамарі, духовенство і дворянство, інтелігенти і службовці, різночинці й землевласники, земці й адміністратори— всі знайшли виразистий одбивок у повісті Мирного, усіх їх притяг автор, як агентів, як співучасників і винуватців за гірку долю малої непомітної Христі. І автор зручно в'яже усіх їх одним ланцюгом спільної відповідальности. Індивідуальну долю Христі зумів він поєднати з загальними причинами, і коли дворянський маршалок громить на земських зборах «безносу боску», то це не пересада: в глибині душі він не може не почувати тих ниток, що його, пишного та величного пана, зв'язують з останньою повією. Соціяльне тло розгорнув Мирний широко і всебічно, вмілою рукою майстра широких полотен. Але на самому тлі і на широких картинах соціяльного життя він не обмежується. Він бере справу й з иншого боку, заходить з другого краю і саму психологію Христину показує такою, що тягла її все ж до того самого берега. Соціяльні умови лиш ґрунт, і не всі, звісно, дівчата серед них робляться «босками». Треба було і в індивідуальній сфері показати щось таке, що гнало цю дівчину на фатальну стежку. І в «Повії» поруч широкої картини громадського ладу ми знайдемо і глибоке психологічне прозирання.

Вже на перших сторінках повісти ми стрінемо одну рисочку, яка кидає світло на не зовсім звичайну вдачу Христі. При замерзлому батькові знайдено приладдя немудрого сільського дівчачого туалету—стьожки́, сережки невеличкі з хрестиками на привісках, чобітки маленькі. І коли мати вертається додому після своїх хресних походеньок по сіль-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ських глитаях, що завзялися її скрутити, Христя, підкреслює автор, «веселенько стріла її»:

— Куди це ви, матусю, ходили, що так довго барилися? Жду, жду—не діждуся вас!

Стара, важко дишучи і не обзиваючись до дочки, опустилася на піл.

— А ви й не примічаєте, що я в нових чоботях?—щебече та.—Дивіться—як-раз прийшлися при нозі, мов на заказ шиті... Таких і по всьому селу других не знайдеш: і юхтові, і не шкапові. Дивіться-бо!

Пріська зирнула; досада ущипнула її за серце («Рада», ч. I, стор. 134).

Та й не саму Пріську: он-де й критика нагримала була добре на автора за цю сцену. Де ж пак, як писав один з критиків—«громом ударила їх нагла смерть батька; дома — велике горе матері, а вона, сімнадцятилітня дівчина, радіє і прибирається в придбані для неї нові шкапові (sic!) чоботи!»[1]. Висновок—штучно, ненатурально... Я дозволю собі иншу думку висловити, ніж суворий критик Мирного: навпаки, це надзвичайно тонко підхоплена психологічна рисочка, що враз ставить перед нами індивідуальну вдачу Христину, поясняє дальше її поводження, дає ключа взагалі до зрозуміння її психіки. Коли вмирає хто з близьких — годиться плакати. І Христя цей «закон» виконала і не тільки для годиться, а щиро, від серця. «До самого смерку голосили дочка й мати. Забули і про обід, забули про все на світі... Дочка, забившись у куток на

[1] Стешенко Ів.—Панас Мирний, співець «лиха давнього й сьогочасного». «Л.-Н. Вістник», 1914, кн. VII—VIII, стор. 79.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

полу, божевільно устромила очі у сірі шибки—і на їх білуватому полю малює думка батька... її батька, низенького, натоптуваного, з круглим лицем, рудими вусами, карими добрими очима... І от тепер його немає... Де він? Чи чує він наше бідкання за ним, чи бачe наші сльози?» (І. 123). Але минувся перший пароксизм горя, щось инше її захопило—і вона так само щиро, захоплено новому почуттю віддається. Христя—це вдача нервова, палка, пристрасна, поривчаста, з різкими переходами від одного настрою до другого, що так само глибоко, хоч може й не на довго, її захоплює; все вона робить поривами і їм віддається, себе не здержуючи. Нездержлива з природи, вона органічно не може силувати свою натуру, удавати инший, ніж її посідає, настрій, холодно розмірковувати причини і наслідки подій, розважати над своїми почуттями, розраховувати ефект того або сього з своїх слів та вчинків. І такою вона проходить через увесь роман, такою лишається на всіх стадіях своєї недовгої «кар'єри», аж до останнього етапу свого життя. Більше навіть—тільки такі безпосередні натури й можуть докотитися до останнього ступеня, бо нема в них тієї здатности, щоб, сказавши—годі, зупинитися, задержатися на якомусь з попередніх щаблів. Це не Марина з того ж таки романа, що може торгувати своїм чуттям і з ясним розмислом кидає людину, з якою зжилася, бо з иншим—«сама хазяйкою буду. Своє господарство, свої корови будуть... слугу заведу» (Л.-Н. Вістник, 1919, кн. V'II—IX, стор. 22). І характерно, що саме оця згадка про иншого з уст подруги найдужче уразила й дошкулила Христю. «Вона не ждала цього від Марини. Як—через місяць та й инший? через тиждень, через день?

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Коли б вона полюбила кого—полюбила б на-віки, а то каже: инший!» (стор. 25). Це й не пасивна Марія, що, опікшись на своєму почуванні, якось осіла, розкисла й одводить душу розмовами та зідханнями. Ще раз кажу—Мирний на перших вже сторінках романа дуже влучну зазначив з удачі Христиної рисочку і консеквентно цю вдачу переводить через увесь роман. Нагадаю тут кілька сценок, якими підкреслює він оригінальну, небуденну вдачу Христину—оту здатність до різких раптових переходів, до захоплення данним настроєм аж до повного самозабуття.

Наближається Різдво, перше Різдво після недавньої батькової смерти. І хоч, як згадано, глибоко пережила ту подію Христя, але в неї аж серце мре за своїм молодим веселим товариством. «Вона куди б побігла, не зчулася там, як і час мине,—так мати не пускає. Ще гаразд, що колядувати обіцяла пустити, а то хіба давно вона казала: чого ти підеш? чи слід туди тобі ходити? Ще он зашпори не одійшли, а тобі співи та жарти в голові... Тупим ножем різали ті недоговорені речі за серце Христю; крадькома, стиха вони нагадували їй про смерть батькову, про їх сирітську долю... Їй учувався докір людський: ото, не вспіла ще батька загребти, а вийшла горланити» («Рада», ч. І. 138—139). І саме через те, як реакція до цього, як забуття гірких докорів—під час колядування розгулялася Христя. «На Христю—як насіло: не було того двору, з якого вона вийшовши, не кривила хазяїв, не сміялася з подруг, не дратувала ломачкою об тин собак» (І. 147). Вона, нервова й запальна, пустотлива, веде перед, заражає своїм настроєм усеньке товариство; до неї прислухаються, роблять, як вона схоче. Або от ще її

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стосунки з Хведором. Хведір гине за нею; їй до його байдуже, хоч і не верне її од його. «Цей Хведір справді кохає її і щиро кохає. Гріх і те сказати, щоб він був і непутящий який. І з себе красивий, і добрий—думалося їй. То була хвилина,—додає автор,—коли і Христі серце обізвалося. Щирий і жалосливий голос Хведорів уразив його» (І. 151). І вона не пручалася, коли Хведір обгорнув її своїм кожухом, коли рука його обвилася круг її стану. Дійшли додому.

— Спасибі тобі, Хведоре,—тихо подякувала вона.—Прощай!—і напрямилася в хвіртку.

— Христе!—обізвав він.

Вона озирнулася. Хведір кинувся.

— Хоч одно слово... Люба моя, мила моя!

Він обхопив її і хотів поцілувати. Христя мотнулася і в одну мить опинилася за хвірткою. Вона сама не знає, чого їй стало смішно-смішно. Роздався тихий регіт.

— Ти смієшся, Христе? смієшся? — питає, тремтячи увесь, Хведір.

— Іди вже собі,—з-за хвіртки сказала Христя.

— Господь з тобою!—промовив Хведір і наче п'яний повернув назад майданом.

У Христі жаль так здавив серце, що аж сльози виступили на очах. Вона вже мала була гукнути на Хведора, щоб вернувся, та не гукнула. Схилившись на ворота, вона дивилась, як не твердою ступою потяг він від неї, криючись у сірих померках ночі... Христя ще постояла, озирнулась навкруги, глянула у небо на зорі... Тихо та ясно виграють вони. Христя важко і глибоко зідхнула і, похнюпившись, повернула до хати (І. 152).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Або ще одна сцена. Грицько Супруненко, програвши на сході справу з Прісчиною землею, сперсердя посилає Хведора,—знав чим дошкулити всім!—з своїми нахвалками та погрозами. Плохий, спантеличений Хведір уволив батькову волю і прийшов у хату до Пріськи.

— Батько прислали,—знову промовив Хведір і знову його голос обірвався.—Батько сердиті прийшли додому. Напали на мене... хотіли бити... а далі—піди, кажуть, до... скажи: я їй цього не забуду!—ледве-ледве вимовив Хведір і сльози закапали з його очей.

Дочка і мати здригнулися... Пройшла хвилина мовчання, наче сон найшов на всіх... Нестямний стук далі їх розбудив. Коли вони прийшли в себе—Хведора вже не було.

Чи сон то справді, чи бувальщина? Дочка і мати здиралися, дивуючись, здіймали плечима і знову здиралися і знову здіймали плечима, поки Христя не розреготалася... Вона сама не знає, чого їй стало так смішно. Дзвінкий її регіт розкочувався по всій хаті.

— Чого ти?—сердито спитала мати.

— Чи не дурний він! Чи не божевільний!—скрикнула Христя і знову залилася (І. 159).

«То був непевний сміх, нестямний регіт: так сміється само лихо або почуття його»,—додає автор. І це непотрібний, зайвий коментарій, тим часом сама сцена справді високо драматична і, головне, художньо правдива. Саме безпричинний, істеричний сміх Христин і підкреслює увесь її драматизм. Нервова вдача її несвідомо перенялася ним і вибухнула раптовою реакцією, незрозумілою для матері, як незрозуміле для неї було й те поривання дочки назад

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

у місто, коли вона прийшла була навідатись додому од Загнибід: нервова вдача Христина прочувала щось лихе і вже заздалегідь подавала звістку.

Власне в повісті не одна повія: на цій стежці стоїть і мрійна Марія, і поміркована Марина. І з цих трьох одна Христя могла «зробити кар'єру» принаймні губерніяльної левиці demi-monde'у. Одначе не зробила—і все через оту саму вдачу, на яку так нарікав небіжчик Стешенко. «Другі гірші за мене,—якось прохопилась вона цікавим признанням,—та в їх усього є. Я тільки одна дурна така, що досі нічого не нажила». І це правда. Імпульсивна, жива, непрактична, вона тільки оддавала себе на поталу, горіла і згоріла, хоч инша на її місці і з її принадами й чарами, яка-небудь Марина, напр., скінчила б життя в добрі та гаразді. Через ту ж таки свою непогамовану вдачу, єдине під впливом імпульсу, зраджує пізніше своє інкогніто в Мар'янівці—крок для неї непотрібний, в її становищі непрактичний і просто небезпечний. Через те ж таки не обдирає, вже боскою бувши, п'яного свого споживача, тим часом як Марина хижо кидається грабувати. Таких прикладів можна було б без кінця добирати, але досить і цих, щоб побачити, як послідовно видержує Мирний вдачу Христину. Психологію її переведено через усі стадії її життя так, що читачеві ясно, чому такий, а не инший кінець її спобіг. Сказаного тут досить, щоб побачити, як правдиво й мотивовано з психологічного боку обставив Мирний свою героїню, як пильно вдивляється він їй у душу, і як обдумано рису за рисою кладе на папір. Можливо, що він не одразу прийшов до такого саме способу. Серед рукописів Мирного є не друковане оповідання «Г а н н у с я, — із записок чиновника», ма-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

буть ще з дуже раннього періоду його творчости. Образ героїні цього оповідання з її нервовими переходами од сліз і смутку до божевільних веселощів, з її непорозумілими вихватками і витівками, з її неординарним поводженням, близьким до істерії—це немов би перший нарис, підготовчий ескіз до далеко глибшої і консеквентно переведеної вдачі Христиної в «Повії». Небуденна, перенятлива, неврівноважена вдача й напровадила Христю саме на той шлях, куди пхали її соціяльні умови народження й середовища.

Але не тільки громадським елементом—отим широким соціяльним тлом, та психологічним—глибоко й вірно змальованою вдачею героїні—цікавий і цінний роман Мирного. Є в йому ще й третій бік, що його конче одзначити мусить історик нашого письменства. Це—надзвичайно правдиво і яскраво змальований побут, що захоплює всі верстви української людности. Перед нами проходить у романі ціла галерея художніх образів, типових постатів,—кожна з притаманною йому індивідуальністю, з власним обличчям, звичками, норовами, з своєю навіть яскраво індивідуалізованою мовою. Типи селян од таких старанно змальованих, як Грицько Супруненко або Карпо, до ледве зачеркнених, а все ж живих постатів з парубоцтва й дівоцтва; міських наймичок, міщанства, як Загнибіди; духовенства, чиновництва, різночинства—наповняють роман і надають йому широкого, ріжноманітного й живого—головно, живого—вигляду. Сила окремих сцен, як колядування або волосного сходу на селі, бенькету в Загнибіди, співів на чиновницькій вечірці, гри на скрипці талановитого п'янички Довбні—прикрашають роман і вже сами по собі являють високо художні твори.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Мирний з надзвичайною щедрістю, сказав би—навіть неекономністю, рясно сипле такими епізодичними сценами й постатями, але в «Повії» вони всі на своєму місці, усі тим чи сим боком доповнюють то загальну картину, то вдачу героїні, усі вони потрібні й допасовані до розвитку дії. Тому то й структурою своєю, принаймні в цілком оброблених частинах, роман стоїть вище за все, що доти появилося було з-під пера Мирного. Коли додати живий, гнучкий, місцями аж блискучий діялог, вріжноманітнений індивідуальними особливостями розмови у кожного з дійових людей, то матимемо повну уяву про цей справді не місцевого масштабу твір. Не диво, що вже на підставі перших частин його такий тямущий і тонкий знавець і ціннтель краси, як небіжчик В. Горленко придав був авторові титул—великого. Він знав, що́ говорить, і говорив це з повною свідомістю...

«Повія»—не закінчена так, як задумав був її автор. Четверта частина—це тільки брульйон, чорні нариси, які, знаючи загальну методу Мирного в праці над своїми творами, повинні були ще багатобагато перейти стадій, поки б останнього дійшли вигляду, дали б викінчену й довершену редакцію. Є недогляди[1], подекуди оповідання затамовується вставними, на перший погляд зайвими сценами, хоча всі вони сходяться, кінець-кінцем, в однім вузлі—на Христі; подекуди недороблено деталів, напр., п'ятилітній провал у житті Христі перед тим, як з'явля-

[1] Одні і ті самі люди чи місця по инакшому звуться на початку і в кінці романа. Оришка—при кінці Хівря, Кравченко—потім Коваленко, діти Одарчині: раз Миколка та Оленка, вдруге Іванко та Марися; маєток Колісників—і Веселий, і Зелений, і Красний Кут і т. ин.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ється вона на шансонетному помості,—це все або чимало з цього певне в останній редакції зникло б і вигладилося б. Але і в такому, як є, вигляді «Повія» великий твір великого, певного себе майстра. Я не знаю автора, що́ б з такою силою й життєвою правдою змалював долю жінки, викинутої з громадської колії на втіху охочим людям, такої вічно самотньої мандрівниці серед людського тлуму, вічно незадоволеної, чужої всім, зацькованої, отверженої «безпарої птиці». Всі письменники, що торкалися цього делікатного сюжету, вдаряли на гуманізм, хотіли спочуття до своїх занедбаних героїнь викликати. Мирний такого собі завдання не ставить. Він просто малює, образ за образом кладе на папір. Але читаючи ці суворо накреслені сцени й образи, ви почуваєте, як мороз у вас сипле по-за спиною, а волосся лізе догори. Страшна правда життя, невблаганна й невідворотна, б'є на вас з цієї історії—і разом скільки такту, чистоти й високої людяности хоча б в останній кульмінаційній напруженням сцені замерзання Христі перед порогом батьківської хати! Христя в останній момент зазнала таки щастя під власною-несвоєю хатою, передсмертне маріння скрасило їй життя—і це, я вже казав, скидається просто на іронію автора над життям. Але це не тільки іронія. Бо що́ було б, коли б Христя пережила ту трагічну ніч і прокинулась, що́ було б з нею, безносою, в рідному селі—й уявити страшно, і над цим автор спускає завісу... Проте, дочитавши «Повію», мимоволі загадаєшся: яка страшна, яка невкрита, нага, невблаганна правда життя! І як легко, з якою широтою й знанням людської душі оповідає автор, як майстерно підготовляє трагічну розв'язку; як послідовно, ступінь по ступеню, роз-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

гортає він і вдачу героїні, і обставини її життя, і її долю за даних обставин неминучу! Спершу самий тільки заголовок—і може бути, без потреби що-до художнього вражіння—на ту неминучість натякає, але в конструкції романа все веде до кінця, тим заголовком провіщаного. Історія одного життя вийшла повна, усіма сторонами і майстерно розроблена, в своїй гармонійній цілості у нас справді досі ще не перейдена. В «Повії» Мирний розгорнувся вже на повню свого великого таланту, зійшов на вершок своєї творчости, з якого сміливо міг дивитися у майбутність, може—у вічність...

X.

На жаль, час, коли творено «Повію», себ-то перша половина 80-х років, був останнім етапом у розвитку не так таланту, як активної творчости Панаса Мирного. Власне усе, що й геть-то пізніше видруковано, писалося попереду або одного часу з «Повією», як і та сила необроблених нарисів, етюдів, невикінчених більших і менших праць, які лишив по собі Мирний, так і не зібравшись дати їм остаточну редакцію, вирізьбити останнім ударом художніх оскардів. 80-ті роки були апогеєм у творчості Мирного і далі він не поступився ні з художнього боку, ні навіть у своїй продукції, хоча врядигоди й виступає перед читачем з новими, проте давніше написаними, творами. Ми ще до цього питання вернемось, бо оглядаючи діяльність цього письменника, не можна поминути того страшного і для нашого письменства фатального провалля в його творчості, а тепер перейдемо по черзі останні його твори, не торкаючись тільки таких випадкових

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і для автора мало характерних анекдотів, як «Лови» та «Дурниця».

Разом з першими частинами «Повії» виходить у світ новий твір Мирного «Як ведеться—так і живеться». Надруковано з його тільки два нариси: «День на пастівнику» та «Батьки». Але, що їх мало бути більше, що це лиш початок цілої низки нарисів, так і не доведених до кінця, на це маємо категоричну від самого автора вказівку. Пропонуючи Старицькому на другу частину «Ради», замість неготової ще тоді дальшої пайки «Повії», дати щось инше, Мирний писав: «У мене є невеличкі образки з життя. Колись малась думка у таких образках подати (як Щедрин у «Семействѣ (sic!) Головлевыхъ») цілу низку народних типів від дідів аж до цього часу, зв'язавши їх до купи однією ідеєю: як з покоління до покоління винародовлювались наші найталановитіші люди і як тільки освіта послідннього часу знову довела внуків до того погляду, що вся робота батьків була одна тяжка помилка, і як вони привернулись до народу. Я не залишив зовсім цієї своєї праці, але на який час все-таки її одкинувся. А проте є, кажу, у мене образків зо два (аркушів на два або й більш друкованих),—може ви ними заткнете дірку, замість другої частини «Повії»?[1]. Вказівка надто важлива, бо приділяє місце

[1] Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. V, стор. 69—70. З наведеною цитатою сталося прикре непорозуміння в літературі. Пишучи «літературну історію роману «Повія», Ів. Ткаченко вифантазував, що оповідання «Як ведеться—так і живеться»—«виникло (!) з роману «Повія»—«з якогось невідомого первісного (!) плану «Повії» («Червоний Шлях», 1926 р., кн. III, стор. 201). Дуже нещаслива витадка.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

цьому творові в системі поглядів самого автора й кидає перспективне світло на його художні заміри. На широкі плани Мирного натякає не тільки заголовок, що обіцяє розгорнути життя героїв на тлі їхнього поводження, але й усенька конструкція твору та несумнівні натяки в змісті його. Один з трьох хлопців, Василь, дуже цікаво й оригінально задумана в Мирного постать, категорично впевняє, що з ним читач ще мав би то стрінутися. Нарис «День на пастівнику» кінчається з цього погляду дуже показово. Хлопці дійшли кінця свого дня на пастівнику, і коли инші лагодяться додому—Василь «одно лежав, одно дивився на Батієвщину», старе, покинуте панське дворище, оповите страшними й романтичними переказами, зв'язане, як побачимо, і з нашими хлопцями.

— Василю! а ти доки будеш лежать? Пора додому!—сказав Грицько.

Василь глибоко зідхнув.

— Ох!.. Хіба вже я не доживу до того...—промовив.

— До чого?—спитав Грицько.

— А Батієвщина моя буде! — аж скрикнув він.

Івась глянув на Василя—задуманий, суворий, аж чорний; а Грицько, жахаючись, промовив:

— Доживай!

І далі:

Ось уже завидніли й їх дворища на краю міста, на Довгоселівці. Василь, забачивши їх, повернувся назад, подивився на Батієвщину... Чор-

---

Автор просто не вміє читати писання Мирного, а тому і всенька його «історія» обернулась на суцільну фантастику й непорозуміння.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ною непроглядною стіною чорніла вона в сірому мороці вечора; ззаду неї горіло й червоніло небо, від чого вона здавалася ще чорніша. Василь прикро подивився, важко й глибоко зідхнув, повернувся і, сердитий, лаючись, почав одрізняти своїх овечат...[1]

Звичайно, не за-ради самого пейзажу Батієвщини дає автор устами Василя такі обіцянки: пейзаж, та й взагалі природа у Мирного, живуть не своїм самостійним життям, а в тісному контакті з людиною. Очевидно, Василь, хлопець вовчкувато-упертий, настирливий, з зародками якоїсь оригінальної допитливости, ще має вийти на здобуття принадної для його Батієвщини. Отже мусимо тільки пожалкувати, що автор обіцянки своєї не додержав і покинув свого Василя невдоволеним перед Батієвщиною, не показавши дальшої його долі.

І ці нариси щільно зв'язані з нервом і корінем усієї літературної традиції Мирного, і вони початок свій беруть все з того самого джерела дії—з кріпацтва. Стріваються в життєвому конфлікті двох верств представники: заможнього козацтва, що не зазнало кріпацького ярма і на волі викохувало своєрідний уклад життя, свою особливу культуру чести, незалежности, господарського культу — та здеморалізованого кріпацького стану в найгіршій його частині—двірських людей. З одного боку—патріярхальний козак Онисько Грицай, з міцною родиною, з другого—Параска, дочка князя Батієва[2] од крі-

[1] Цитую скрізь з «Книжки першої творів», стор. 175, 176 і далі.

[2] Батієв первісно в рукопису звався Ратієв. В. Горленко, схарактеризувавши «День на пастівнику» як «прекрасный психологический этюд», прохав лиш доз-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пачки, і сама по смерті князевій в кріпацтво повернута, здеморалізована спершу розкошами, потім поневіряннем серед розбещеної двірні, переведена через усі спокуси двірського життя. Увійшовши в родину Грицая жінкою його молодшого сина Йосипа, Параска розбиває патріярхальний уклад родини, вносить розбрат, деморалізацію, колот, що обзивається вже і в новому поколінні, серед онуків старого Грицая—хлопців, що ото їхній «день на пастівнику» малює нам Мирний у першому нарисі.

Трьох хлопців, що пасуть товар на пастівнику, змальовано майстерно,—рисами, що мов на долоні показують індивідуальність кожного, своєрідну вдачу, свій світ, такий непохожий на світ його товаришів. Зважливий, ініціятивний, кметливий Грицько, простодушний, довірливий Івась і особливо Василь, понурий, упертий, з своїми потайними думками—кожен виступає як живий, виявивши себе цілком за один отой день на пастівнику. Як рівняти цих хлопців до чотирьох товаришів з «Лихих людей», бачимо великий поступ у автора, власне в його художніх способах: більшу стисліcть, упевнену цілком манеру письма, виразного й образово-конкретного. Між Василем, сином Парасчиним, та його товаришами, синами другого Грицаєнка Якова, точиться уперта боротьба, той самий антагонізм, що ним скаламутила родину чесних з діда-прадіда хліборобів зайшла Параска. Він любить самотність,—«по бур'янах ховатись, як вовцюга, та цілісінький день вилежуватись—йому дай» (стор. 153), як ха-

---

волу змінити, друкуючи, прізвище князя Ратієва, бо є живі Ратієви в Миргороді (Див. лист з 12 серпня 1883 р. в Полт. Музеї). Мирний уволив волю приятеля.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

рактеризує його Грицько. В йому помітно гостру допитливість розуму, бажання дізнатись про те, що звичайно селянських дітей не цікавить. «Його сірі очі блищали, у їх світилась глибока думка, вона скрашала його оливкувате лице з широкими скулами, з ґулястим носом, з широким ротом, його круглу попельнасту голову, його постать широкурозвальнувату, короткошию, мов аж сутулу. І Грицько, й Івась стояли біля його, виглядали такими вродливими; тільки то була врода лиця, краса з-околу, а не та таємна краса задуманої голови, котра віддає від кожного, у кого нарождаються глибокі, розумні думки» (стор. 160). Та разом із запитами не аби-якого розуму позначається у Василя хижа, зажерлива, деспотична вдача, яка особливо прозирає в стосунках до меншої сестри. Коли з Грицька та Івася мають вийти звичайні, середньої вартости люди, то Василь безперечно скромною долею не задовольниться. Вже тепер захоплюють його якісь ширші плани і ота ідея про Батієвщину—не випадкова примха, а щось глибше, що цвяхом-заздрістю засіло в цій вузлуватій голові і напевне себе відповідними вчинками виявить. І можемо ще раз пожалкувати, що Мирний покинув своїх хлопців на самому початку їхнього життя та так і не показав, як вони вийшли на свідомих людей, що мали лагодити «тяжку помилку» своїх батьків.

Коли нарис «Батьки» являє з себе цілу історію однієї селянської родини, то «День на пастівнику» подає один тільки, проте великої художньої цінности, ілюстративний з тієї історії епізод. Хлопці з їх різними вдачами, з їх гулянками, маленькими конфліктами й вигадками, справді цілком живі стають перед нами в змінній низці рухливих кар-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тин. Ось, напр., сценка з дудочками, що поробили собі хлопці, забувши за ними й свою ще недавню гостру сварку.

— А давай всі разом заграємо! — сказав Грицько.

— Давай! давай,—одказали трохи не разом і Василь і Івась і постановились в коло.

— Раз! два! тр-ри-и! Починай! — скрикнув Грицько.

Разом три дудки вскочили в хлоп'ячі роти, роздулися широко щоки, мов хто туди кулаки попідкладав, вип'ялись очі, і три голоси—пискучий, тонкий і товщий—зично пронеслись у вохкому повітрі над озером. То була не мистецька гра майстрів-музик, а певне їй і не зраділи б так хлопці, як своєму незумілому вигравању. Вони нічого не грали, та і не вміли що-небудь грати, а так—дудили, деренчали, той—своє, а той—своє. Отже як їм мило було так дудити, як близько доходило до серця те хрипле деренчання! Очі радісно грали, пальці бігали по дірочках, а щоки одно роздимались, аж червоніли. Івась граючи притупцював, Грицько розхитувавсь на всі боки; на що Василь—завжди непривітний, і той поводжував плечима. Про спірку, про змагання де й споминка ділась,—все те забулось, все те було з кимсь иншим, а не між ними. Вони тепер рідні, брати, більш ніж рідні й брати—вони майстрі одного любого їм діла! (стор. 169—170).

Отакими живими картинами й індивідуалізованими постатями нариси «Як ведеться—так і живеться» займають визначне місце в творчості Мирного, як нове придбання його широкого художнього таланту.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

На тому ж таки кріпацькому ґрунті, з одного боку, та на змалюванні дитячої психології виросло й друге оповідання «Морозенко», переткане справжньою поезією природи, одухотворенням її в зв'язку з людськими почуваннями. Катря — продукт так само кріпацького безладу і самоволі. Сирота, поневіряється в дворі, куштує духопеликів та стусанів, пасе панських индичат, що були їй найближчими на всьому світі істотами. Далі звичайна за кріпацтва доля: підростає дівчина, вирівнюється, кращає, впадає в око панові—і переходить у панські покої панові на тимчасову забавку. Прийшла воля і винесла Катрю з двору на ширший світ. «Заманулося свого хліба, волі... й вона поплила за тією бурливою течією, що, знявшись з дворів, понеслася по всьому широкому краї, вигукуючи та викрикуючи: «Хоч гірше, аби инше! Буде нашим ворогам чужим потом умиватися, нашою кров'ю вприватися!»[1] Катря в місті наймичкує, аж поки знайшовсь у сусідньому дворі такий хороший панич, що і ласкавими речами голубив, і солодкими медяниками годував. «Наїлася Катря тих солодких медяників,— аж тепер нудно, як згадає» (стор. 309), бо по солодких утіхах настала гірка проза: мусіла вертатись Катря на село, до дядини, на тяжку роботу й поневіряння, а незабаром і «Пилипко з'явився на втіху».

Син був справді єдиною втіхою Катриною, вона ним тільки жила й дихала, інстинктом почуваючи, як це нове життя зв'язує її з світом. «Все на світі переживеться й минеться, все замовкне, як і ми сами замовкнемо; все зникне, як тінь та, коли ми

[1] Цитую з «Книжки першої творів», стор. 307.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

очі закрием, одно зостанеться—в о н о, наша частка, що зв'язує мертвого з живим, нагадує живому про померщого, та нитка, що тягнеться без перериву через сотні, тисячі віків. Не дай, Господи, вона перерветься!» (стор. 303). І підкоряючись владному велінню роду, душі не чує мати в єдиному сині, порошинці не дає на його впасти, з злиднями бореться, щоб дитину поставити на ноги. Але злидні все перевертають. Пилипко в лютий мороз викрадається посівати на новий рік, щоб випосівати задля матері хоч малу дещицю, бо вже і його малу головку клопоче питання—що завтра будемо їсти. Хлопець збився в лісі з дороги й замерз, а над його трупом звалилася й мати. Серце не видержало. Проєктована у вічність нитка життя перервалася. «Шкода молодої сили, подавив мороз»,—жалкують над матір'ю й сином люди.

— Та й краще!—одказав Катрин близький сусіда, високий та сухий, наче дошка, чоловік. — Не задавив би мороз, то [б] голод догриз!

— А хлопчик? Яка то була втішна дитина!—знову каже дід.

— Не жалкуйте, діду, малого: раніше вмерло, менше горя знатиме!—знай одно товче Катрин сусіда.

Люди тільки важко зідхнули та перехрестилися (стор. 328).

«Чи не від божевільних річей Катриного сусіди?»—запитує автор, подавши картину, що власне на такі «божевільні» речі й навертає думку. «Не задавив би мороз, то б голод догриз», «раніше вмерло, менше горя знатиме»—це не з одного цього оповідання висновок. Воно врешті підбиває конкретний підсумок усім творам Мирного, бо всюди в його людина

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

здалася на грище тим невблаганним соціяльним силам, що переводять її через ціле пекло поневірянь, злиднів, муки, щоб до одного кінця довести. І коли невблаганна сила стихії той кінець прискорить, то чого тут мають уболівати люди?.. Так, почавшись із сумних подорожніх вражінь та епізодичної історії Варки Луценкової, росте й розгортається песимізм Мирного, досягаючи, як побачимо згодом, космічного обсягу, здобуваючи й відповідного пояснення. Дія в «Морозенкові» одбувається на тлі прегарно розробленої психології дитячої душі, в обставинах поетичної фантастики, що так щільно й органічно буває злютована у Мирного з людськими переживаннями. Передсмертне маріння Пилипкове—з часів «Повії» це вже вдруге вживає автор цього способу,—в якому так майстерно переплутано тьмяний реальний світ з світом ясної дитячої мрії, являє собою високий зразок художнього вміння. Жадним штрихом не зраджує автор своїх замірів і ввесь час держить читача в стані високого напруження, аж до самого кінця, до появи над сонним Пилипком дідугана Морозенка. «Тихо схилився він над Пилипком, подивився, мов милувався, на його личенько біле, покійне, і, світнувши хижими очима, приложився до теплих ще устоньків Пилипкових своїми холодно-палючими устами. Не зідхнув Пилипко, не струснувся!.. Все в йому й кругом його затихло, покрилося темним холодним спокоєм» (стор. 324). Так, тричі щасливий Пилипко, що дійшов кінця своїх життєвих рахунків у пориві альтруїстичного піднесення, серед принадних мрій, у спокої. І щаслива Катря, що не пережила того, як перервалася нитка, що в'язала її з вічністю. Мертвим не треба вже зв'язків, а живим... живі хай розплутують нитки і

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

позаду й попереду себе, хай шукають одгадки на тую загадку, що завдало їм оце обопільне «щастя» сина й матері.

XI.

Хай шукають живі... Нитки знайдуться, в обидва боки знайдуться.

Ми вже бачили, що до картини сьогочасности завжди заходить Мирний з історичного погляду, її болячки виводить з болячок попереднього життя, що безпосередно передувало нашій добі. Такою підготовчою для нас добою було кріпацтво з його матеріяльною та духовою неволею, і Мирний жадної не промине оказії, щоб не подати все нових і нових прикладів того тісного й щільного зв'язку між минулим і сучасним. Це дійсно та нитка для його, якої він ніколи з рук не пускає. Та не вдовольнивсь він і самим тільки епізодичним констатуванням того зв'язку. Повість «Лихо давнє й сьогочасне» той зв'язок ставить уявки вже, тисячами живих ниток переплутує давне-минуле з свіжою сьогочасністю і показує, як ця не тільки вийшла з того, а де в чому навіть і його перейшла.

Повість розпочинається класичною антитезою між паном та людьми за кріпацького ладу. Усі свої попередні спостереження зібрав тут Мирний, скупчив ув одну картину, синтезував у конденсованому образі, який вартий того, щоб зайняти почесне місце в аболіціоністській літературі всіх часів і народів.

> Добре тому Башкиреві, на ввесь повіт добре! Земель у його—не міряно, слуг у його—не злічено. Через увесь повіт розіслалися його лани широкополі, виграючи на сонці запашними сте-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пами, хвилюючи колосистим житом, пшеницею. Буйні ліси поперетинали його маєтки і вздовж і вшир і впоперек; широколлесі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов за-для того, щоб ясне сонце й синє небо по всяк час любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах, щоб водяна прохолода одволожувала сухе запашне повітря й напувала цілющою росою і без того родючу силу землі. А як гарно та весело по маєтках пана Башкиря! Співучі пташки ціле літо не вгавають у його садках-лісах; табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів. Куди не глянь, куди не подивись—всюди благодать божа, статок і достаток.

Це одна половина картини, та́ що показує панське життя—усіх отих Башкирів, Батієвих, Польських. Та єсть і другий бік тієї «божої благодаті».

Тільки по його селах чогось сумно та нудно. Невеличкі людські оселі порозкидалися то сям, то там, мов ховалися одна від одної, як від лихого дозорця... І люди, що жили по тих оселях—понурі та похмурі, німі та мовчазливі—тиняються, як тіні, по горах та байраках, виходять на широкополі лани, на пишно-зелені долини не світом білим любуватися, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрові своє важке зідхання, свої сльози кревні, щоб він, легкокрилий, одніс їх до Господа Бога.

— Господи, де наша смерть забарилася? Або її пошли, або волю дай!—від краю до краю по Башкиревих маєтках ходило й голосило людське зідхання.

Що ж то за знак? Невже ж людям недобре

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

жилося серед такої розкоші та привілля? Чи то їх та давня дурисвітка-воля збивала з пантелику й не пускала ясно глянути очима навкруги?[1]

Питання поставлено руба. І так само руба й одповідає на його Мирний, розповівши історію панової куми, дівчини Марини, що випадком, на панщину йдучи, добулася такої чести, потім—ще більшої, бо грізний пан і своєю ласкою її подарував, і нарешті впала з своєї «високости» після того, як пані побачила занадто близьку ласку свого чоловіка до куми-кріпачки. «Через годину після того Олексій Іванович виїхав з двору шляхом на город, а через другу—серед двору проти вікон баринині спальні вивели Марину в драній рядняній сорочці з зав'язаними на спині рукавами, посадили на набиту сміттям підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, натикати пір'ям, а баринині покойові по одній підходили до неї й плювали їй у вічі»... «Це зразу щось як свисне, лясне!.. Марина нестямно скрикнула, схопилася й мов навісна кинулася з двору. Баринин кучер Самійло з гострим батогом гнався за нею й чесав по чім попало. Марина в драній рядняній сорочці, що кругом неї так і майтолалася своїм драптям, мов вітер мчалася з двору в поле. Люди назирці її провожали» (стор. 362 і 363). Так забавлявся, тішучи себе, пан, так забавлялася, помщаючись за себе, пані. А жертва цих африканських темпераментів, випадкова кума панська Марина—забігла без вісти, пропала без сліду, високу честь свого покумання з панами покутуючи...

Випадок, анекдот—сказав би хто. Але бувають часи, коли анекдотичне робиться побутовим, це раз.

[1] Цитую з «Книжки першої творів», стор. 331—332.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

А друге—Мирний зумів цей ніби випадковий епізод обставити такими типовими деталями, стільки загального надати своїм дієвим людям, що анекдотична подія сама зробилася тільки цяточкою на загальній картині кріпацьких злиднів, кріпацької безправности, кріпацького безголов'я. Для автора тут, як і в аналогічному епізоді «Пригода з «Кобзарем»[1], головний інтерес і найперше завдання лежали навіть не в індивідуальній психології поодиноких людей, а в загальній картині тих порядків, що жахом холодним проймають сучасного читача. Анекдотична пригода зав'язує лиш вузлик, що ним починається широке мережево загального ладу, змальованого широко, образно, правдиво. А цей образ давнього лиха домальовує нова картина лиха сьогочасного.

«Вийшла воля,—починає Мирний другу частину повісти,—й дивне диво: одних до домівки привела, других з домівки підвела. Скілько-то панів не пережило її—померло! Зате багато кріпаків пропащих та померших знову найшлося, ожило! Мов ті кузочки по весні, що, як сонечко ясне пригріє, вилазять з непримітних щілинок, так вони, не знать звідки, поналазили в села та хутори» (стор. 368). Ожила й панська кума Марина, вернулася в село—на злидні та бідування. Воля викликала була спершу великі надії на справді нове життя, на повне визволення від того лиха давнього,—і люди раділи, вірили й надіялись.

— Слава богу,—казали вони,—вже такого далі не буде. Минулися нашим ворогам їх розкоші, увірвала свята воля того налигача, що в'язав нас;

[1] «Рідний Край», 1906 р., ч. 8.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

охляне тепер несита пелька, що нас поїдом їла, та ще й як охляне, як разом з людьми та й землю одберуть!—гомоніли люди, важко зідхаючи та заздро поглядаючи на степи безкраї, лани широкополі та ліси темносизі... — Все то наше буде! От тільки треба слушного часу підождати. Що вони нам наділи ті, мов на сміх, тичуть? Та ще кажуть—і за те плати! Яка плата, коли воно наше—нашими слізьми та кров'ю полите, нашим потом та руками здобуте? Брехня то все, вигадки панські!.. Не брати наділів, не брати! До слушного часу підождемо — все віддадуть, дарма віддадуть!.. До слушного часу, браття, до слушного часу!..

По всіх сторонах, з одного краю до другого заходив кріпацький викрик: «до слушного часу», збентежив кріпацькі надії, заморочив їх задурені голови. Всі в одну шкуру затялися: «не хочемо наділів! до слушного часу підождемо» (стор. 369—370).

На тлі цього загального руху вирізняє Мирний типову історію одного села на Україні. Башкирові кріпаки, Одрадяни, не взяли наділів, хоч їх накидали їм і просьбою і грозьбою, і умовлянням і березовою кашею та постоями й закуціями московськими, і казенним хлібом «у царському домі, де великі вікна». Не взяли. Спершу не хотіли були й за одробіток панської землі обробляти—так облогом і стояла, бур'янами та будяками поросла... Але рік по року минав, «слушний час» не приходив—і опинились Одрадяни ще в гірших лещатах, ніж за кріпацтва, і, голодні, одурені фантастичними надіями. зачмелені горілкою, понесли свою працю на чужі лани, раді, що хоч там можна заробити на півголод-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

не животіння. І знов минав рік по року—і вже навіть худоб'ячої праці почало меншати, хоч голодних ротів усе прибувало. Почали заводити на панському господарстві машини—і ця новизна зовсім підрізала Одрадян. «Ніщо на світі так не вразило їх серця, як та машина. На що вона? Спокон-віку, з дідів, з прадідів так велося, що хліб руками збирали... І всім було, всім доставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер от—зразу стало мало... Для одного мало оцих ланів, степів безкраїх? Господи! Ну, та й лукавий же та ненажерливий твоє сотворіння—чоловік!—думали Одрадяни, вертаючись додому» (стор. 379). І не тільки думали,—почалася у їх боротьба з машиною, блискуче на сторінках повісти описана. Боротьбу, як і першу за наділи, і цим разом програли Одрадяни, що могли проти машини виставити одне своє «з дідів-прадідів так велося». Але найгірше те, що програли вони й морально, програли навіть усяку надію на поліпшення долі, поділилися сами і хто міг—почав з нещастя свого ж брата живитись. Та сама панська кума Марина, що на її родичання з молодим паном останню надію поклали були Одрадяни, зрадила їх, і сама знайшовши теплий у пана куток, своїх односельчан ще більше прикрутила. Так само безборонні стоять вони перед цим «лихом сьогочасним», яке часто гіршим здається навіть за те давнє лихо. «Правда, що й то лихо було,—промовляє дід Улас, свого роду грецький хор у повісті,—тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте—те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало? Ох, сьогочасне ли-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хо—то справжнє лихо!» (стор. 407). Діягноз поставлено влучно і сміливо, історію хвороби розказано блискуче.

І це не єдиний у Мирного раз. От маємо нарис «Серед степів», власне ліричний опис одного дня з подорожі. Сліпучим сяйвом улито цей нарис, картини природи, що на їх такий із Мирного митець, в'яжуться тут у якийсь чарівний букет, що веселить і автора, і читача. Але ось зустріч з переселенцями в дорозі—настрій раптом рветься, міняється. «Переселенці!—б'є у вашу голову.—Серед цього краю розкішного, серед цього достатку безмірного народилися переселенці?... Чого їм тут не доставало? — запитує автор. — Чого їм ще кращого треба? Якого добра вони шукають на світі?.. І потемніла перед вами краса світова, полиняла її врода пишна, покрилася якимсь густим туманом та розкішна долина, серед якої ви недавно так раділи, такі любі почування гріли ваше серце. Тепер воно у вас чогось поривчато забилося, глухо, обрубо стука у вашу груднину й його глухий бренькіт гіркою нудьгою обзивається у вашій душі»[1]. І не раз потім, не два згадає автор тих, що несуть «босі і голі свою голодну волю на чужину, проклинаючи тебе [рідний краю], як ту лиху мачуху, що лицяючись до чужих, забула про рідних дітей» (стор. 426). І од простого факту зноситься він до причини його, до того, що́ саме жене отих «босих і голих» світ за очі, силує кидати розкішний багатий край, що міг би багато більше прогодувати людей, а й тих, що має, проганяє від себе, за свої межі викидає. Ці думки навіває авторові село, і годі вже одпочивати серцем,

[1] Цитую з «Книжки першої творів», стор. 419.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

на його глядючи. «Ось і село. Ген по горі розіслалося воно невеличкими дворами з вишневими садками, з білими хатками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці усякі; кругом тини та загороди. На що то?—з тугою запитує Мирний.—Від кого люди розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими? Сами від себе? Від свого сусіди?.. Ох, люди, люди! На широкому світі є багато і волі й простору, і добра усякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, що треба—гарбає, скільки засягне! Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити» (стор. 436—437). І хочеться тікати швидше з села на вольні простори, до природи, але і в ній усе вже навертає думки на те, від чого заболіло серце, застукало глухо, обрубо в груднину. Навіть небо з міріядами зірок, увесь світ широкий, безкрайній та розкішний—навіває на скаламучену душу гадки про нашу землю, «пилину світову», та на її «царя земного», людину. «Зачатий у крові, вигодований та вирощений нею, нею ти живеш до сьогодні; заснувавши своє життя на хижацтві, ти тії хижацькі заміри переніс і на громадські справи: помежував братів на стани, поділив їх на коліна, виставив одного проти другого і втішаєш себе отим змаганням, забуваючи про братерство... Життя твоє й досі давне! А глянь на світ, на його красу пишну, на його обшир безмірну. Здається, всього багато є—і краси й достатку. Для всіх вона однакова, всім би його стало» (стор. 442—443).

Так раз-у-раз вертається письменник до того, що найглибше його зачіпає й не перестає мучити йому серце—до лиха давнього, неволі й гніту, вбожества й розбрату, та його породіння—лиха сьогочасного, що змінило тільки форми неволі, виробило

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нові способи гніту та гнилими лахами ще гірше закриває вбожество, ще більшим виявляє себе розбратом між людьми. І від фактів та подій зноситься Мирний у художніх образах до первопричини їх, хоче знайти початок і край тому лихові, створивши спеціяльну навіть на те космогонію.

XII.

Року 1889-го друкує Мирний «Казку про Правду та Кривду», а нею хоче ніби філософічну підвалину підвести під свій світогляд, дати загальний тим думкам вихід, що вже цілком виразно, хоч і поодинці, проступають у всенькій попередній його літературній діяльності. Коли ще земля «була пустельна», сонце з місяцем породили двох дівчаток-близняток, що були ніби первопочином життя на землі й первісними усього світу владарками. «Вони не знали, що то таке ворожнеча й згода, що добро, що лихо, що моє, що твоє, бо все було їх, не ділене, не шматоване»[1]. Безжурні, радісні, веселі носилися вони по-над землею, граючись блискавицями, або спускалися на темну землю, ховалися в туманах, сушилися на ясному сонці, веселих пісень виспівуючи. Ввесь світ милувався з їхніх забавок та іграшок і не було на йому ні боротьби, ні лиха, ні кривди. Це райське пожиття первісного світу порушує зрада місяця своєму подружжю, сонцю, і перша боротьба між ними. Заклюнувся в серці у дівчаток невеличкий черв'ячок — Сум, що зродився од батька-Гніву й матері-Темноти, за ним прийшли Сльоза й Журба, і почали дівчатка судити

[1] Цитую з «Книжки першої творів», стор. 255.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

те, що сталося між батьком і матір'ю. Почуло те Сонце й прокляло своїх дітей: «До чого я дожилася, до чого? Своя кров устає проти рідної матері й, як чужу, судить. Будьте ж ви, каже, мої діточки, прокляті од сього часу й до віку! Хай не буде між вами ні миру, ні ладу ніколи. Ото вам внизу земля чорніє—йдіть на неї й володійте нею. Ти,—каже на першу, котра на неї так нарікала,—за правду кричиш, і зовися ти Правдою, а ти,—повернулася до другої,—за те, що посміла з сестрою про мене базікати, зовися Кривдою» (стор. 267). Почали з того часу Правда і Кривда разом панувати на землі і почали сваритись за панування, почали ділитись. Правда дає лад, творить життя на землі, Кривда його руйнує; правдине створіння тільки втішається життям, кривдине—точить, гризе, січе... «Наробили такого бешкету на землі, що страх! Усе знівечили, усе попсували. Дійшлося до того, що вже й їсти стало нічого. Нараяла Кривда одне одного їсти. І от кинулися пташки ловити метеликів та дзюбати козявок всяких, а звірі пташок. Розпочалася між усим живим війна страшенна; одно одного підсідає, стереже, де б його краще згарбати. Наплодилися всякі бойовики: котики-братіки, лисиці-сестриці, вовки-сіроманці, медвіді-небреді... Почалося таке, що вже й не розбереш, хто правий, а хто винуватий. Той правий, хто кого здолав, а той винуватий, що подався» (стор. 280—281). Не міг цього питання розв'язати і дати лад на землі й улюбленець Правди—Чоловік, та й сам заплутався в світовій суперечності; помер він, його нащадки з кривдиної поради почали батьківським добром ділитись.

Лічать, ділять, дивись — одно зостається лишнє, або кому одного не достає. Як ти по-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ділиш, як ти помиреш? Усяк кричить: «Моє!» або: «Мені не стало!»

Знову почали змагатись. Спершу змагались на словах, а далі дійшло діло й до бійки. Устав рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душогубну, згубу самосічну; вибили народу чимало, вигубили цілі роди, виполонили цілі коліна. Зосталося небагато нащадків, що розтаскали на-чисто добро батьківське й порозтікались мерщій одно від одного в різні краї, несучи в своєму серці ненависть люту та ворожнечу тяжку на тих, від кого одрізнялися» (стор. 285).

Так запанувала й розкоренилася на землі Кривда, а Правда—голодна та холодна, в самотині та зневазі—тиняється по світу й ніхто її знати не хоче. Часом тільки старі сліпці, сами зневажені та окривджені, згадають її в безнадійних піснях: «Та вже ж тії Правди, Правди не зискати».

Не своєрідною й подекуди похмурно-величною космогонією, заснованою здебільшого на народних переказах, найбільше цінна для нас ця казка. З художнього боку вона мало що додає до слави Мирного, як письменника. Зате з боку ідеологічного вона надзвичайно цікава, бо ніби завершує його думки про світ та світові стосунки, показує, як автор на їх дивиться. Один неправдивий учинок тягне за собою, як наслідок, инших низку; усі вони в'яжуться в один безконечний ланцюг насильства, гніту, розбрату, ворожнечі, що завершується отим зненавистним нашому авторові поділом на «моє» і «твоє». Це корінь усіх людських стосунків і глибоко песимістично дивиться на їх Мирний. Характерне з цього погляду невеличке оповідання «Сон», що розгортає далі, в межах людського існування, ту саму

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

думку, що в космогонічній сфері подана була «Казкою про Правду та Кривду».

Картиною тяжкого над землею мороку починається оце оповідання-утопія виразно політичного змісту. А морок—то ж ворог світовий, що вкрив землю усякою нечистю, а серед людей зродив лиху заздрість, глуху віру та безнадійність довічню. «Лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми і не сприяла їм дійти до згоди, одностайне на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу і не давала спромоги знятися вгору, побачити инші світи; а безнадійність довічня—в'язала силу і перечила добуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи, спали»[1]. І сниться оповідачеві сон: ясне й тепле сонце, весела блаженна сторона, повна усякого добра, горді й привітні люди, яких самий вигляд вже показував щасливе життя в цій сонячній стороні. Водять ці люди оповідача по своїх установах, розповідають про дивні свої порядки, про своє щасливе й таке незрозуміле для пожильця з темного краю життя. «Отак, як бачиш, і все ми гуртом робимо та й живемо собі помалу, нікого не зачіпаючи і ні з ким не змагаючись, бо як у нас усе добро гуртове, а не м о є та т в о є, то й змагатись нам нічого» (стор. 11). Люди живуть там у достатку, мирно, один одному допомагаючи, працюють і вчаться; грошей там нема й нащадку, бо й нема в них потреби; немає й старших, як нема і злочинців та неволі і все засноване на повній волі кожної окремої одиниці і всього ладу. «Воля, чоловіче,—повернувся до мене один дідок,—найголовніше й найсвятіше право за-для людини і ніхто

[1] «Рідний Край», рік перший. 24 Декабря 1905 р., стор. 9.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

її від тебе одібрати не може. Хочеш ти бути у спілці з нами, то будь по своїй волі і ніхто тебе до цього присилувати не має права; а не хочеш—то шукай такої спілки, що б тебе приняла до себе. Як люди вповажають твою волю, то цим самим примушують і тебе вповажати волю людей, волю громади, бо вона—воля не одного тебе, а воля всіх. Той, хто не вповажа волі другого, не зазнає і правди на світі, а буде жити однією кривдою і шкодитиме собі й людям. Знай, сину!—вигукнув той дідок,—що все, що отут ти бачив, усі наші добра і лад поміж нами ми добули однією тільки волею. Вона, свята, допомагала нам усього цього добути. Слав же її, сину!» (стор. 12).

Так було в тій казковій країні, що всенький лад мала побудований на засадах волі. Але Мирний зараз же проти неї ставить другу країну, непроглядною темнотою найглупішої ночі оповиту—і малює момент, коли з'являється й там воля.

> Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну. Нечесане волосся на її голові, наче закуйовдані повісма прядива — геть розліталося на всі боки; глибоко запалі очі з-під настобурчених брів світили хижим огнем; усмоктані у середину щоки чорніли жилами; губи, сині як печінка, склепилися; ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору. Сухе, наче костяк, її тіло було прикрите таким драптям, що воно від подиху невеличкого вітру розпадалось, сипалось, наче попіл, до-долу. На лівій руці висів у неї перепиляний ланцюг, а на обох ногах уривки пут бряжчали.

І оця фурія також водить оповідача по своїх володіннях і показує свої здобутки.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Я глянув... Кругом, скільки оком скинути, готіла пожежа; чорний дим страшенними клубками слався по землі, а високе небо червоніло, як розпечене залізо. Чувся нестямний крик людей—одні вили та голосили, другі хижо реготалися.

— Що ж то таке?—не вимовив, викрикнув я.

— То правда карає за всі кривди, що робили людям люди!—просичала вона.

— А то що таке?—трохи не з плачем спитав я.—Я бачу січу страшенну, боїще люте. Люди стинаються з людьми... Кров річками ллється... заюшила вона усю землю.

— То люди за мене б'ються!—сказала вона.

— Хто ж ти така, страшна-люта?—нестямно скрикнув я.

— Во-ол-ля!—з протягом вимовила вона[1].

Такою в'явилася своєму палкому прихильникові ота жадана, вимріяна воля... Як же це сталося? Звідки ця страшна суперечність між укоханою мрією і живою дійсністю? Як джерело світла могло жахливу фурію зродити? Втілена Воля сама це поясняє. Колись вона була молода та прибрана, з веселим, ясним обличчям, з добрими очима, мала добром налите серце. Але довгі віки неволі, перебування по льохах та тюрмах, скніння в кайданах, не тільки знівечили її колишній вигляд, а й психічно її переродили, обернули в грізну фурію. Вона силою, ґвалтом мусить доходити свого права, розбивши нарешті свої одвічні кайдани. Немає иншого шляху, бо тільки «убогі гречкосії та ті, що з голоду пухли, зідхали по мені,—каже Воля.—Оце то вони тепер за-

[1] Там само, стор. 12.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ворушились і встали... Не здивуй же, що вони, темні та неосвітні, по-хижацьки за діло взялися... Ходімо їм допомагати!—скрикнула вона і мене потягла за собою» (стор. 13). Аж надто тяжкий процес визволення, дорого коштує він людськості—але він неминучий. Ні обійти його, ні об'їхати там, де прокляття минулого тяжить незносно над людьми—такий висновок навіяли Мирному події 1905 р., коли написано його «Сон». Загадується письменник над прийдешнім, виходячи з науки минулого, шукає ниток між ними й иншої ради не знаходить, як тяжка, уперта, кривава, на жертви рясна боротьба. Бо «хіба ж ревуть воли, як ясла повні?» Бо що ж мають врешті робити усі оті «лихі люди», коли засноване на давньому лихові «лихо сьогочасне» пускає їх «за водою», неминуче обертає на «п'яниць», на «пропащу силу», на «повій», на покидьків громадянства? Пасивні—ми ж знаємо од Мирного — гинуть одразу, активні також гинуть, але гинуть у боротьбі—це закон жорстокого життя. Чи ж незмінний?—ставить питання Мирний.

Глибоким песимізмом перенято світогляд письменника. Життя нівечить, трощить, ламає, нищить кращих людей, як Іван Ливадний, як Жук і Теленень, як Чіпка, як Христя, бо побудовано його цілком на рòзбраті, на роз'єднанні, на експлуатації людини людиною, на поділі на «моє» і «твоє», на звичці усе, що є кругом, гарбати до «мого». Це в корені затруїло людське життя і навіть найкращі моменти піднесення в боротьбі потьмарило хижим насильством, новими потоками сліз та крови. Поступу не знати між людьми; лиха не меншає, а більшає з гоном часу, і лихо сьогочасне—гірше од лиха давнього, бо воно ще дужче різнить людей, одриває своїх

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

од своїх, нищить і тінь солідарности. «Цар земний», людина, безсило борсається у витворених його руками, але без його волі якимись непереможними світовими силами умовинах життя, і нема йому з них тепер виходу. «Коли б можна,—мріє один з протестантів,—ввесь би цей світ виполонив, а виростив новий: тоді б може правда настала!»[1]—та ба, не сила... Може хоч надія лишилась? Ледве... Ось кінець «Казки про Правду та Кривду»: «Бабусю! а настане коли такий час, що Правда подоліє Кривду й почне на землі панувати?—спитався Бабусі білолиций Івась. Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася»[2]. Так відповідає старий, випробуваний та випрактикований досвід і на жагучі запити людські, на їхнє прагнення до кардинального поліпшення свого життя. Діти тяжкого досвіду, скепсис і песимізм одказують—не чекайте, не сподівайтесь... Можете себе утопіями тішити, але до того тільки моменту, поки їх торкнеться дійсність своїм незмінним ходом: тоді вони розліталються, мов дим по повітрі, або в свою протилежність обертаються.

Ледве чи знайти де важчий і дошкульніший акт обвинувачення проти життя, ніж той, що склав його і подав у своїх творах Панас Мирний, тонкий спостережник і знавець життя, чулий до мук і стра-

[1] Мирний П.—Хіба ревуть воли..., т. II, стор. 270. Характерно, що ці ж таки буквально слова знайдемо і в одному ліричному (не друкованому) творі Мирного, («Поспів'я»),—отже він і від себе не вагається їх проказати.

[2] Мирний П.—Перша книжка творів, стор. 286.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ждання поет, службовець даного режиму, що разом із найсуворішими картаннями на його виступив. Він пройшов у найтемніші закутки життя,—туди навіть, куди «стороннім вхід заборонено»,—все видивився, обмацав і виважив, і все потім подав на прилюдне світло—дивіться... Дарма, що сам він, утомлений вагою набаченого і свого власного становища, дійшов до безнадійних висновків. Викриті в його творах болячки, оте «лихо сьогочасне», все ж занадто виразні ознаки свого часу носять—часу, як і все, минущого,—і в читача не песимізм викликають, а бажання з тим лихом битись та до його знищення й своєї сили доложити.

XIII.

Визначний повістяр із широким розмахом, глибокий психолог з нахилом до малювання картин природи, Мирний, проте, ніколи не задовольнявся самою розповідною формою. В його літературному надбанні бачимо й спроби драматичних творів,—очевидно, під впливом великих драматургів-серцевідів, як Шекспір: не дурно ж наш автор, як знаємо, так захоплювавсь великим англійським письменником ще замолоду і навіть пробував себе на перекладі «Макбета»[1]; не дурно і в дозрілому вже віці

[1] «Я колись сам брався за переклад Макбета,—писав Мирний до Старицького з приводу його «Гамлета»,—і добре знаю, що це за морока той Шекспір. Здається, так викладно він пише, а проте переповісти його на нашу мову дуже тяжко. Не багатечко угризнув я Макбета та й кинув... Мені тільки одно здається, та й сам на собі звідав, що як не плецюй Шекспіра, а він на нашій мові якось чудно бринить: ні живої речі, а тим більше живих людей. Думаю від того, що Шекспір ма-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

взявся він до перекладання на українську мову «Короля Ліра». Діялогом Мирний взагалі орудував добре, як і здатністю драматизувати сюжети, і це певне й давало імпульс до того, щоб спробувати себе в драматичній формі, хоча сам він добре бачив хиби своїх драматичних творів саме з сценічного боку. Посилаючи свої драми до друку видавництву «Вік», Мирний так їх схарактеризував: «Вони писались не за-для кону,—ті ж повісті, тільки скомпановані в драматичній формі»[1]. Проте все ж опріч юнацьких спроб, про які маємо згадки в щоденнику, але які до нас не дійшли, лишив по собі Мирний і викінчених та надрукованих — одну побутову на історичному тлі драму («Лимерівна»), дві побутові комедії з сучасного життя («Перемудрив» і «Згуба») та драматичну містерію «Спокуса». Матеріялу досить, щоб говорити про Мирного, як драматурга, коли навіть не торкатись його недрукованих спроб («Не вгашай духу»).

«Лимерівна», хронологічно перший з драматичних творів Мирного, заснована на тих самих соціяльних суперечностях, що й більшість його розповідних творів. Взявши сюжет з народньої пісні, Мирний самий романічний з неї елемент забарвив малюнком боротьби між заможністю та вбожеством,

---

лює ніколи небувалий у нас побут: все то королі, то царедворці, тоді коли ми тепер тільки хлібороби. Звісно, і в нас не без своїх страждань, котрі Шекспір так вимальовував (напр., пісня про вдову, що вигнав син може бути порівняна до «Короля Ліра»), а проте при чужих та нерідних нам обставинах все то здається чужим» (Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. V, стор. 70).

[1] Лист до С. Єфремова з 4 березня 1901 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

і вже на цьому тлі розкинув романічну історію Наталі, що кохалася з убогим наймитом-приймаком Василем, а побратись мусіла з багатим Карпом Шкандибенком і помилку свою божевіллям та смертю спокутувала. Мирний проте із своїх драматичних героїв не подужав зробити живих людей. Василь у його—театральний коханець з деяким одтінком демонізму, що розтікається в довгих монологах на тему про приймацьку долю, про світову неправду, про зазіхання на його щастя од багатирів та вихватками проти «можних і заможних». Навіть у любовних розмовах з Наталею він не може стримати себе й хоч на часину позбутися свого резонерства, що до найвищої міри ненатуральности доходить ув останній сцені, над трупом Наталі, коли в'яжуть Карпа як душогуба.

Василь. Не займайте його. Хіба ж такий дурень на що здатний?

Люди. А ти що тут таке?

Василь. Я? Покидьок долі!

Люди. Якої долі?

Василь. Тії що і вас, дурнів, на світ привела[1].

І потім, виговорившись у монолозі, збудованім на зразок: «З кого сміетесь?—З себе самих сміетеся!», тільки з заміною сміху на плач—зникає, йдучи туди, «де правда карає кривду»... Краще, бо значно простіше, задумано образ Наталі, звичайної дівчини, з хорошею не тільки вродою, але й м'якою душею й любивим серцем. Правда, потім і вона збивається на Weltschmerz, проголошуючи такі, напр.,

[1] Цитую з «Книжки третьої творів», Київ, 1907, стор. 239.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сентенції: «Проклята та хвилина, в яку мене зачали; вільну душу скували життям невільним, а життя—звичаями» (стор. 190), або обертаючись до бога: «Немає малої-невеличкої жилочки в мене, щоб не молилася до тебе, не засилала свого гарячого жадання: або щастя дай, або смерть пошли! А ти, як стіна та... Глухий і німий» (стор. 202). Сцена божевілля Наталі дуже нагадує відповідні сцени з Офелією в «Гамлеті». Живішими вийшли другорядні персонажі, але вони не можуть урятувати цілої п'єси, як драматичного твору. Млявість дії, довгі розмови, застарілі технічні способи, як от підслухи та монологи, довершують негативні сторони першого драматичного твору Мирного.

Власне на такі самі хиби слабують і інші його п'єси. «П е р е м у д р и в»—комедія, що могла б розвинутися і в драму, подає історію змагання між батьками і дітьми в міщанському середовищі. Батько—старий дряпіга-адвокат, і син—модернізований студент університету, змагаються не тільки на принципіяльній основі, а й на почутті до наймички Прісі. Вона оддає перевагу молодому, йому також щастить і з матеріяльного боку, тим часом як батько заплутується у власному крутійстві й мусить на всьому фронті одворот дати. Кінчається, способом deus ex machina, каяттям дряпіги-адвоката й обіцянкою розпочати нове життя та дидактичним замиренням із сином. Конфлікт між батьками та дітьми розмінявся на дрібняки. Комедійне закінчення тут цілком випадкове й не мотиване абсолютно нічим. Комедія так само розтягнута, але в ній позначено деякі характерні постаті—самого батька, вчителя-семінариста й деякі з другорядних.

Слабша друга комедія «З г у б а», з міщанського

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

життя. Вона могла б дати принаймні соковиті картини побуту, добре відомого авторові, але він цю сторону якось занехаяв, захопившись чисто психологічними завданнями. Тим часом головного героя, робітника Івана, та його товариша Хведора взято надзвичайно однобічно й обмальовано невиразно. Псує справу й дидактичне закінчення. Дія одбувається мляво й рясніє випадковими пригодами. Вийшла не комедія побуту, а збір випадкових ситуацій, розтягнений на належне число дій.

В містерії «Спокуса» Мирний пробує вийти вже по-за рямці побуту й розробити сюжет світового значіння. Перші люди, що хитаються поміж двома суперечливими основами життя—добрим і лихим, не раз притягали увагу першорядних художників і давали їм привід, щоб поставити певні філософські проблеми, вирішити основні в людському існуванні запити. Таке завдання, видимо, поставив собі й Мирний. Його Адам—це урівноважена, довірлива істота, що твердо додержує встановлених од Державця-бога законів. Зате Єва не задовольняється самою вірою; її непогамована цікавість пориває дізнатися, що криється там, за невідомим, за видними окові формами, за недосяжними досвідові людському межами.

Єва.

Я... Он дивлюсь у небо те високе,
Що розіслалося над нами та синіє,—
Яке воно глибоке!.. Мої безсилі очі,
Як удивлюся я, здається, потопають
В тій глибині... Ні дна там, ані краю
Не дошукаєшся,—зія одна безодня!..
А певне край десь є... Що ж на йому,
На тім краї—скажи мені, Адаме?

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Адам.

Господній там престол, моя дружино,
Свята оселя там Всевічнього Державця.

Єва.

Ох, як мені хотілося б, Адаме,
Добутися туди! Дознатись, що таке там—
Під тим наметом синім та глибоким.
Чому не птиця я? Чому не маю крилець,
Щоб знятися угору й полетіти
Висóко-висóко за ту блакить безмірну
Й довідатись, чи справді там престол
Господній?[1]

Адам докоряє дружині за оце бажання «дознатися про Його, немов не віриться тобі, що там Він є», але даремно. Єва знайде иншого собі проводиря—одного з тих, що гордо ставлять себе нарівні з Державцем і пробують із ним помірятись на силі.

Чим він старший? І в чім ми провинились?
Однакова в нас сила, що і в Його,
Вини ніякої нема за нами.
Тут кожному своє: Йому—одно робити,
А нам—друге... Життя Він множе,
А ми, життю скорочуючи віку,
Допомагаємо нове тут зачинати.
Отак все колесом іде та певне
До віку вічного отак іти все буде.
Нема тут правого і винуватого немає,
Немає старшого, бо сила у нас рівна (ст. 71).

Сатанаїл мріє зробити щось таке, щоб усі знали й славили,

[1] Цитую з альманаху «Нова Рада» (Київ, 1908), стор. 90—91.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Що виграв справу ту—Сатанаїл!
Що силою своєю він з Державцем
Урівні став... зробився сам державцем (стор. 78).

І знаряддям до того обирає цікаву Єву, скоряючи її саме тим, до чого прагнула й вона—одкиданням віри й обіцянкою дати їй знання вищих таємниць.

. . . . . Я, Єво, дух...
Дух вільний—без кінця і краю,
Дух розуму—цікавого всезнайки
І неймовірности прихильник щирий,
А віри вашої довічній супротивник.

Єва.

То й Богові ти супротивник будеш?

Сатанаїл.

Коли ваш Бог завдав вас у неволю
Й законами себе одгородив,
Щоб ви ніколи з ним не порівнялись—
То я такого Бога супротивник.
Бо що то є за Бог, коли не хоче він
До себе підпустить своє твориння?
То—славолюбець буде, а не Бог!
Безсилий славолюбець, що боїться,
Щоб хто не вкрав, бува, у його слави,
І через те других не підпуска до себе (стор. 105).

Загадавшись, Єва мусить признати рацію своєму розмовникові, а незабаром піддається й намові, щоб переступити божу заборону. Спокусу доведено до краю і хоч Сатанаїл головою наложив за свій учинок, фактично він дійсно переміг таки свого Державця. Віра повинна була скоритись перед розумом.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Містерія, не вважаючи на свою драматичну форму, більше все ж скидається на філософічну поему, що визначається добірним, иноді сильним віршем і одкриває нову і власне єдину сторінку в діяльності автора «Повії». Він, очевидно, почував иноді потребу одійти од конкретних картин життя, стати здалеку й пустити світло на основні людської природи питання. Результатом цієї психічної потреби, як попереду «Казка про Правду та Кривду», й була «Спокуса» з її протиставленням розуму та віри, сліпого послуху перед незрушеним авторитетом та вільного порядкування своїми вчинками, нарешті, одвертого бунту проти твердо уставленого ладу. Цей останній момент може особливо і найбільше був болючий для Мирного. Він, що з одного боку бачив усі вади ладу, а з другого мусів же йому коритись і навіть служити, певне найдужче мав би дорожити отим правом на бунт, можливістю стати проти свого «державця», гостро кинути йому виклик і попробувати скинути його з незаслуженого п'єдесталу. Сили були занадто нерівні—він це знав, кінець бунту наперед визначено, загибіль забезпечено,—але спокушала принадно вже сама можливість сказати в вічі авторитетові, чого він вартий, зректися послуху й самому спробувати по-своєму і незалежно впорядкувати своє життя. Мирний, що з такою охотою визбирував найдрібніші ознаки активности й бунтарства з життя, в «Спокусі» спробував дати їм і філософічне уґрунтування. І власне з цього погляду найбільше й можуть бути цікаві для нас його драматичні спроби, що входять цією стороною до загальної системи світогляду в нашого письменника.

Взагалі ж драма не була спеціяльністю Мирного. Він, сильний епік, художник-пластик, майстер пси-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хологічного аналізу й опису, не міг і не здолав подужати драматичну форму. Як зазначено вже, драматичні твори Мирного, розробляючи звичайні у його мотиви, технічно не височаться над середніми цього роду творами. Дія в них розгортається слабо, переважають розмови, вдачі окреслено невиразно, трапляються несподівані, немотивовані розв'язки й технічно відсталі та перестарілі способи. Тому-то й на сцені вони могли вдержатися або через сильну гру сценічних талантів (Заньковецька), або в інсценізації инших авторів («Крути, та не перекручуй» у редакції М. Старицького), а з літературного боку вони—слабше з-поміж того, що виходило з-під пера Панаса Мирного.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

III. НЕДРУКОВАНИЙ МИРНИЙ.

I.

Ми перейшли по черзі мало не всі твори Мирного, з яких його знає наша письменна громада. Їх, як бачимо, не стак і багато, і за Мирним твердо вкоренилася була слава—не дуже плодющого, навіть, мало продуктивного письменника, що пише помалу, старанно виглажує й обробляє свої твори і не радо пускає їх у світ між люди. Тепер доводиться не то почасти обмежити цю думку, а кардинально її змінити.

Переглядаючи рукописну по Мирному спадщину, дбайливо передану від родини небіжчика до Полтавського Державного Музею, одразу вразишся—скільки рукописів по йому лишилося! Ще більше буде здивування, коли заходитись тії рукописи перечитувати. Не рахуючи віршованих творів, що їх не на один том вистарчило б, маємо тут силу повістей, оповіданнів, нарисів[1]. Одні з них тільки по-

[1] На підставі не раз згадуваного опису В. Станиславського я підрахував число творів Мирного; вийшло: віршованих (самостійних і перекладних) 718, драматичних—9, розповідної прози 69 та 40 уривків без назв, не лічучи всяких дрібничок,—отже близько 1000 окремих творів. З того надруковано, як знаємо, ледве кілька десятків.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чаті і, видимо, закинуті одразу. Инші доведені й геть далеченько. Єсть і зовсім викінчені, принаймні викінчені з сюжетного погляду що-до розвитку дії, і бракує їм того тільки останнього вирізблення, що надає творові вже цілком закінченого вигляду... Знов на томи і томи набралося б цього матеріялу, до того ж матеріялу дорогоцінного, що часто навіть у тій своїй первісній редакції вже виблискує і художніми, і побутовими цінностями. Мирний, як показується тепер, писав багато, був одним із найбільш плодющих у нас письменників, тільки що якісь причини не дали йому обробити все, що задумано і накидано і навіть на-черно написано, та й подати до вжитку читацькій громаді. І мимоволі проймає сум і досада, дивлячись на гору цих манускриптів, дрібненько пописаних рукою нашого найвизначнішого повістяра: яка сила пропала, і яка втрата велика для нашого письменства! Инакшим став би перед нами письменник, та инакше б і письменство наше виглядало, коли б під час найбільшої в йому посухи, 70—80 рр., така сила, як Мирний, не спорадично, здерідка тільки, навідувалась у письменство, а регулярно обдаровувала його тими творами, що виявляються перед нами аж ось коли— по смерті письменника, коли з розгортанням їх справа вже скінчена... Автор «Повії», й тепер велика в нашому письменстві постать, напевне ще виріс би й зайняв може почесне місце в світовому письменстві,—як темами отих своїх незнаних творів, так і їх художнім виконанням. Часто те, що лиш натяками позначається в друкованих творах, тут мало на повну широчінь розгорнутися, заглибитися й виявити автора з цілком нового й незнаного боку. А що-до художньої сторони, то вона, кажу, вибли-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

скує навіть у чорному, необробленому й невикінченому вигляді.

Звичайно, тут я не можу навіть побіжно переглянути усю недруковану спадщину Мирного. Треба попереду її вистудіювати в рукописах, перевіяти, по змозі видрукувати—і тоді тільки можливо буде підбивати якісь підсумки занапащеному цьому добру та разом і його авторові. Цими прелімінарними, скажу так, сторінками я хочу тільки звернути увагу на невідомого Мирного і покласти початок до спізнання його на повен зріст. Бо до цього постать Мирного все ж буде в нашому письменстві не обхоплена й не оцінена усіма сторонами, не виважена на терезах критики й на своє місце не поставлена,—на те місце, що його письменник цей мав би зайняти талантом своїм, розмахом художніх замірів та їх виконанням, у живому слові втіленим. Переглядаючи хоча б дещо тільки з недрукованої спадщини Мирного, може наблизимося до вирішення й иншого питання—чому автор її занехаяв і не довів до натурального в його письменницькому стані кінця.

Перегляд рукописного матеріялу Мирного,—отієї маси уривків, розпочатих творів, ескізів і навіть докінчених, та занехаяних—дає підстави їх на кілька рубрик поділити. Одна—це твори молодечого віку, найпевніше десь із другої половини 60-х років. Вони ще не вироблені, майбутній Мирний виявляє себе в них тільки нахилом до пластичних картин, до заглиблення в психологію дієвих людей; але все це ще в примітивній стадії, як і стиль та мова тільки натякають на того майстра слова, що мав згодом з нашого письменника виробитись. Типовими прикладами таких невиграних ще творів можуть у

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

спадщині Мирного бути: «розказ» під титулом «Жидівка» або нарис «Галя Удовівна». Перший, цілком закінчений, ставить питання про стосунки християн та євреїв і в досить наївній формі вирішає його, як справу насамперед емансипації єврейства з-під ферули релігійних забобонів, національного відчуження та замкнутости. Сюжет — кохання молодої єврейки з чиновником; кінчається воно трагічною смертю єврейки, що не встояла проти тієї поки що непоборної влади традицій свого роду. Але вже самі зносини з людиною иншого роду й поглядів нашіптують їй незвичні питання, навіть протест, хоч і поки що пасивний, проти традицій. «Одного разу,—оповідає герой,—вона мені й каже: чому воно у нас не водиться так, як у вас? Чому ми і ви не хочемо зазнаватися, не хочемо поводитися умісті, чого ви нами гордуєте?... А хіба й я не маю права на веселе, вільне життя, я—жидівка?—і схилившись на плече мені, вона заплакала. Що мені їй було казати,—додає оповідач.—Вона казала правду і правда та огнем пекла моє серце, тупим ножем різала його... і я трохи не залився гіркими». Характерно, що Мирний одкидає тут той трафаретний спосіб поєднання між різновірними людьми, до якого вдавався иноді побут старого часу. Пропозиції вихреститись героїня не приймає навіть тоді, коли розумом і серцем була вже поєдналася з вірою свого коханця, визнала за нею ідейну вищість. «Ти б вихрестилась»,—каже їй він.

— Для чого? Хіба, вихрестившись, я переміюсь душею? Мені і так гаразд би жити, як би ти був при мені.

— А тоді буду.

— Ні, я не хочу хреститись, а дай мені хре-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стик, коли любиш мене. Я його берегтиму, як ока, і бог мене накаже, коли яке зле задумаю про його.

Хрестик вона носила на шиї і він ото й викрив одновірцям її «зраду», коли вже витягли її мертву з води. Але оповідач і по-за релігійними ріжницями та забобонами замислюється над долею чужого народу. «Гіркая неволя між нерідних тобі,—каже він,— всіла всі твої найкращі думки, найзавітніші надії... Їх завждешні нападки дали тобі спізнати всю ціну багатству... І ти пізнав її, ти виссав її з молоком матері, з першою несмашною стравою і все занехаяв за-для його, все, та закон свій зберіг та ту безутішну віру у грядущого Мессію. Отакими думками довго я томив свою голову, рвав своє серце, гнітив душу, і мені зробилося жалко його, того народу безрідного». Загальний тон оповідання—сентиментальний, підсоложений, тенденція не випливає з змісту, цілість розгорнуто невдало, і тільки поодинокі картини й сценки натякають на майбутнього майстра.

Про те саме свідчить і друге з згаданих оповіданнів—«Галя Удовівна», на тему вже соціяльних ріжниць. Подругують Галя з Марусею. Галя—бідної шляхтянки дочка, Маруся—селянська дитина. І коли Галю віддають до школи, то вона вимагає, щоб разом з нею вчилася й її подруга, і тут їй вперше виясняють, що вона «благородна», а то—«мужичка», «тобі не рівня». «Так почалося,—пише Мирний,—те роздвоювання у житті Галиному, котре пройшло через увесь її вік молодий і не принесло, окроме сліз та горя, ніякого добра. З того безталанного вечора вона ступила однією ногою на ту слизьку дорогу брехнів у житті, котра розділяє панів од мужиків не тими достатками, що має, не тією статтю, що займає кожен з них у світі, і не роз-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

воєм розуму, а якимись химерними видумками благородства та старшинства, по котрим жид счита себе ізбранним народом і не їсть з одної миски з християнином». Згодом Мирний з усією силою свого таланту вдарить на ті «химерні вигадки», але характерно, що початок цього належить уже юнацькій його порі, коли він—нехай і наївним робом, невмілою ще рукою—писав свої перші спроби, намагаючись розплутати життєві суперечності й знайти певний із них вихід.

Не важко вгадати, чому не вийшли з шухляди авторової ці й інші такі твори юнацької доби Мирного. Не надруковані в час їх написання, вони потім перестали задовольняти автора; вирісши незабаром сам і з художнього і з ідейного боку, він переріс оці виплоди нестиглого пера свого і міг братися за них хіба з тим, щоб кардинально переробити, лишивши самий тільки сюжет та може поодинокі окремі сценки. Мирному, що мав завжди таку силу нових і свіжих спостережень, що так рясно, з такою неекономною щедрістю розсипав їх по своїх творах, очевидно, не було потреби вдаватися до старих сюжетів, скоро вони не притягали його уваги чимсь надзвичайним. Так вони й лишилися—пам'яткою молодечих інтересів Мирного, пробами недосвідченого пера, об'єктивними покажчиками того росту, що позначився на літературній діяльності визначного письменника. Инакше стоїть справа з творами другої категорії.

II.

Поміж ними, опріч нарисів та ескізів підготовчого характеру, трапляються і цілком викінчені, які хіба тільки останньої не перейшли редакції, щоб

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стати сповна закінченими перлами нашої літератури. Тут часто розгортає Мирний те, що тільки між иншим, натяками, згадував у тих своїх творах, що дісталися до друку; торкається тих питаннів, на яких лежала заборона від тодішнього ладу. Може—це одна з причин, чому автор, перші нариси поробивши, вже й не вертавсь до тих сюжетів, бо не сподівався, що їм пощастить дійти до читача.

Така, напр., повість «Голодна воля». Про скасування кріпацтва згадує Мирний мало не в кожному з своїх творів, але згадує між иншим, епізодично, скільки треба для зв'язку з иншими подіями, що займали головним чином автора і через те на перший виступали план. Маємо подекуди навіть і самий епітет—«голодна». або «гола воля»[1]. Але, видимо, Мирного надзвичайно глибоко займав сам по собі отой момент, коли впали були іржаві кайдани з кріпацьких рук, щоб зараз же нарости свіжим; інтересувала та двобічна психологія, яка виявила себе під той момент у панів і в кріпаків. Заспокоєнням у Мирного цього інтересу до того моменту, що його він сам зазнав добре за свого юнацтва, і мала бути згадана допіру повість.

Герої її—з одного боку багатий пан Гамза, шанований по всій окрузі маршалок дворянства; з другого—численні його кріпацькі душі. Гамза, старий самодур, ласий на жіночу красу, власник не тільки робочих рук, а й цілого з своїх кріпачок гарему—належав до того типу людей, що і в думках не покладали про можливість якогось иншого ладу. Уламок непримиренної старосвіччини, обмальований

[1] Див. напр., «За водою», «Л.-Н. Вістник», 1918, кн. VII—VIII, стор. 13.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

чисто Щедринськими рисами, він був несхибною підпорою кріпаччини на всю свою округу. Коли вже пішли чутки про близьку волю й коли якийсь панок на підпитку насмів був запитати свого маршалка: «А що, Степан Хведорович, воля незабаром?»—«Знать не хочу!»—одказав суворо Гамза і на цілий день насупився. Але чутки ставали все виразніші, настирливіші; вже й прикажчик, «як вірний слуга», не втерпів, щоб не ознаймити панові:

— Пане! мужики бунтуються.

— Що?!—грізно спитав Гамза.

— Про волю плещуть.

— Ні слова!—ще суворіше одказав Гамза.—Чуєш, ні слова, коли в тюрмі посидіти не хоч!

А чутки все йшли, поголоски ширились; вже панів почали скликати в губернію, щоб обмірковувати умови на визволення кріпаків, а Гамза все не подається: «Не буде сього! Сього не буде!—скрикнув Гамза.—Ніколи сього не буде! Я не переживу сього,—аж задихавшись, одказав Гамза». Ні на йоту не змінив він свого поводження. Ті самі бенькети, що про них кріпачки-дівчата говорять: «Гуляють... а полягають—іди присипляй їх... О, прокляті!» Ті самі розправи з кріпаками—гуком та буком. І навіть нову до панського гарему здобич привозять саме тоді, коли чутки про волю кружляли по всіх околицях, коли про неї навкруги мов у дзвони били. Гамза того і слухать не хоче. Аж ось—чують кріпаки Гамзині—вже в сусідньому селі в церкві волю читали.

— Що ж це—гларавчанам дали волю, а нам і ні?—загукали горішани.—Як же це так?

— Ходімо до пана. Спитаємо, чому це волі не читав?—раяли одні.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

— Чим до пана йти, то спершу до Йосипенка. Він там треться у горницях. Він повинен знать. Пошлемо кого стороною запитать.

— Чого стороною? Чого нам лазити коло їх? Хіба ще мало ми лазили? Не вони дали—цар дав. Як вони сміють царський наказ ховати?—кричать сміливіші.

Загули горішани. І дворові, і задворові зібрались у дворі на раду. Дехто побував уже і в жида в шинку, дехто і геть-то хлибнув. Других воля захмелила. По-за спиною у Василя аж мороз ходе. Серце так б'ється.

— Що ж ми так стоїмо? Чого стоїмо? Ходімо до пана! всі ходімо!—гука він.

Спершу всі й пішли були, — не допустили. Гарячіші раяли двері висадити, але розважніші намоглися, обрали виборних і послали їх на-гору до пана «по волю».

Кожна хвилина здається їм годом. Аж ось, чути, тупотять зверху і виборці. Василь уперед, несе якусь бумагу.

— Ось вона! ось!—гука до громади.—Воля, браття!

— А що ж пан? Віддав? Не противився?

— Пан вийшов до нас. Сердитий, лютий. Хотів щось казати і белькнув щось, та задйхався і зо всіх чотирьох повалився на діл. Цей папір закрутився, як голуб, над ним. Поки там його прибирали, я за волю, та сюди.

— Куди ж тепер з нею?.. А ну, покажи? Золота вона?

Василь показав.

— То не воля! Воля золота. А то чорним писана. Вертайся, требуй справжньої волі.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

— Воля!—кричить Василь.—Воля! Ходімо до попа. Хай читає... хай у церкві читає.

— Ходімо! Ходімо!

І знову ціла громада повалила до попової хати. Молодші полізли на дзвіницю і давай уво всі дзвони дзвонити. Свято несподіване, радість нежданá.

Народ, почувши дзвонів, валив з усії околиці, з хуторів, деревень. В несамовитому забої дзвонів він почув голос давно сподіваної волі.

— До церкви! до церкви! Воля прийшла!

Не пережив таки Гамза волі, не видержав. «Де його видержать?—толкуються на його похороні пани.— Кожен з нас за себе думав, кожен за себе болівмучився, а він за всіх. Багато у старому серці набралося горя, а тут ще—нà тобі!» «Пропали ми тепер,—верталися до свого горя. — Зовсім пропали. Він би ще здержував ту розбишацьку волю. Він би здержав її, він би оберіг нас. А без його—дивись, в одну темну ніч поляжемо ми всі під ножами лютого звіря». І панство, ховаючи свого заступника й оборонця, все верталось і в думках, і в речах до тієї «проклятої волі, котра гострим ножем стала впоперек їх горла. Були, були часи, а таких ще не було!»—лунало звідусіль разом із страхами про те, щó наробить той випущений на волю «звір».

Що ж почувала тоді ота друга сторона, яку збентежені й налякані пани звірем охрестили? Ми вже бачили краєчок їх настроїв із сцени, як вони йшли до Гамзи волі допитуватись. Але ще автор попереду перевів їх через тисячі мук від непевних чуток, зрадливих надій, журливого дожидання. Ось Василь, панський фурман, що допіру бачив, як при-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

везли—сами батько з матір'ю—дочку, свіжу поживу для панського гарему.

Йому не спалося. За довгу осінню ніч усякі думки лізли у його голову і найбільше вони вертілися коло дівки. Коли він пригадає її заплакану, горем биту—його серце рветься від болю на части, коли побаче наряжену—і в звіря воно так не застука, як у його стукає від злости. Злість, наче иржа та в залізі, проточує його серце, ссе, п'є кров з його. Люди здаються йому гірше собак, своє життя—черідкою лиха та горя. І справді—що в йому веселого, порадного? Від самого малечку по сей час воно його кидало, як безпомошну тріску, з боку на бік гнуло, нагинало...—Господи!—думав він,—чи довго ще мені мучитись? Чи не краще відразу порішити з собою? В конюшні бантини надежні, віръовка не порветься. На стілець став, накинув петельку на шию, турнув стілець геть—і через хвилину, закрутившись, все перед тобою покриється темним забуттям. Зійдуться дворові, одчеплять, дехто скаже—дурний, а дехто—так йому і треба... Ні, це вигадки бабські!—шептав він знову, мов прокидаючись. — Вішатись? самому вішатись? чого вішатись? Коли б кого другого повісити—може б краще було,—зідхаючи прошептав він.

Злість веде за собою думки про помсту—«бити, давити пакосників—он що робити»; ремствування на людей, що «дали на себе ярмо накинути, а скинути—нема кебети, звиклися з тим ярмом»; бажання зійти десь світ за очі, бо «ще попожди тієї волі, а то зразу та й воля. Сам собі дав волю»... А чутки зрадливі, улесливі, принаїдні то ходять кругом, то завмирають; то додають надії, то й останню вби-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вають. «Казали—воля буде—та так і збрехали!»—гомоніли проміж себе потиху зневірені й задурені люди. Знов чутка—за рік буде воля. «Рік? Легко сказати: рік,—думав Василь,—коли кожна хвилина як иржа упивається в тебе, як шашель точе. А то—рік! Краще б і чутки вже не було, та зразу. А то поманять-поманять, та й знову жди». Оцю тугу непевну перед волею, гірке дожидання, надії й зневір'я, зростання нервового настрою серед кріпацьких мас надзвичайно вдало показав тут Мирний; почувається непевна тривога, якийсь масовий рух, що от-от прорветься бурею... А тим часом одбувають люди панщину, коряться панській волі і навіть своїми ж руками дітей од себе одривають, везуть на знущання, а ті своїми тілами п'яних бахурів гріють...

Нарешті діждались.

— Цитьте. Он волю читать будуть.

Піп вийшов насеред церкви і почав читати.

У церкві наче ув усі зразу стало. Ніщо нігде ні шерхне, ні шелесне. Всі, поприхилявши голови і затаївши дух, слухають. Кожне слово попове чутно. Кожне слово, наче гвіздок у стіну, залазить у душу.

Піп скінчив. Поздоровляє парахвіян з волею. Ще, каже, два роки послужити та й годі, тоді вже і воля. А за таку царську милость возблагодарим Господа Бога і помолимось йому за царя.

Народ отетерів.

— Як? через два роки аж?—хтось спитав.

— Що через два роки? Я щось не второпав.

— Воля—не що.

— Як через два роки? Це щось та не так.

— Та так же. Читав пан-отець.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

— Та це не та воля. Це не справжня воля. Я й казав, що воля золота, а це чорно написана. Це не вона. Це, видно, пан сам написав. Дурять нас.

Народ почав з церкви виходити, почав балакати поміж собою.

— То ти справді чув, що через два роки?

— А якже. Читав. Усі ж чули.

— То це не та. Ходімо знову до пана требувати настоящої волі. Послали якогось блазня, він і вхопив клапоть паперу. Ех, голови бідолашні!

Справді, ота чудернацька, безглузда воля, що, на догоду панам, ще лишала за ними на два роки «ременем обв'язаних», як подекуди перевертали термін «временно обязанный»—зовсім з пантелику збила селянство. Коли одні бігли в нестямі до шинку «женити волю», другі затялися, не розуміючи, як це так, що вони і вільні і невільні. Після пояснення начальства: «ідіть же робіть, як і робили, служіть, як і служили» — кріпаки почали розходитися. Спершу нехотя один по одному одходили, похнюпившись, далі чоловіка по три-чотири. Почулася тиха розмова. «Дак це так з волею. Це значить—землю дай та й сиди на тій землі і знову роби на пана? Щось воно та не те. Хіба це воля? Що воно за воля? Он дворовим воля, а нам це ка-зна-що. Дурять, дурять»... «І вільні, бач, і кріпаки. Два роки ще покрепи. На що ж ці два роки? Щоб останнє висмоктати з нас, щоб наглумитися над нами на-останок? Уже б краще мовчати ці два роки, а там зразу і вільні. Так бач же ні! Ви вільні, а робіть, як і робили». Це дійсно скидалося на глум і викликало нові поголоски, творило легенди про «справжню волю»,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

про «слушний час»,—легенди, що так багато коштували кріпакам, що до тих чудних бунтів призводили, коли військовою силою доводилось накидати людям волю і наділи, «уводити волю», як говорить один з дієвих людей у повісті Мирного. І дійсно—не гіркою тільки іронією, а й гострим обуренням, бунтівливим настроєм бренить авторський одбіг: «Гей, всі горішани, прокидайтесь! вставайте, стрічайте волю. Вставайте, подивіться: он вона, оповита блискучими штиками, прийшла до вас, на сторожі стала!»... Можна уявити, яке на людей враження зробила так ошатно зодягнена воля!...

Найболючіше і найдошкульніше в цій наїженій багнетами волі місце було там, де вона торкалась споконвічної болячки селянської—землі. Незрозумілі вже були людям самі умови якогось то викупу за землю. Вони принципіяльно його не приймали. Мирний добре схопив те обурення, що огорнуло селянські маси, як вони про той викуп дізналися. «Як це так—землю дають, та за неї ще й плати? Хіба ми за сотні рік не заслужили тієї землі? То це до віку з неволі не виліземо! Тут певне щось та не так, щось та не те. За це діло треба уміючи братись, обдивитися кругом, а не так зопалу. Треба підождати, подивитися, як то у других. До слушного часу, брати, до слушного часу! Багато,—додає Мирний,—той слушний час наробив дешпету. Пани крикнули—«бунт», і сотні тисяч москалів розбрелися по селах, хуторах розоряти невелике кріпацьке добро, вибивати з спин той слушний час. Багато народу побрато, порозсажувано в тюрми, позасилано на Сибір». У такому сибірному товаристві прийшла та сподівана воля... Але була ще одна надія. Адже цар дав «справжню волю», а то тільки

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

пани та чиновники ховають її, замісць неї своє щось «те та не те» тичуть. До царя б якось дістатися. «Ось прийшла чутка — цар їхатиме. «До царя, до царя!—гукнули села та хуторі, — до його підемо, його попитаємо. Чи це та воля, що він дав, чи другу ще ждати». Приїхав цар. Пройшли його слова: «Не буде вам другої волі»[1] з краю в край, вирвали не один гіркий докір з наболілого серця, виточили не одну сльозу з кріпацьких очей. Пани зраділи і зразу пішли писати уставні грамоти та списки. Хто йшов на викуп, хто зоставався на оброці. І ті жалкували, і другі шкодували. Один бог знає, що краще—чи викуп, чи оброк?» Так розвіялась надія на найвище, в очах селянських, джерело правди, на той «слушний час», що виснувала була селянська фантазія на підставі глибокої віри в своє од віку зароблене право на землю. Мов дим усе розвіялось і розмінялась на нікчемні дрібняки ідеалізована й опоетизована воля.

То була дійсно «голодна воля», що мало полегкости дала народові, і це виявилось незабаром, перших же після волі років. «Пішли роки за роками один другого довше, один другого важче. Пішли переміни і несли утрати за утратами для панів, та не велику полегкість і для кріпаків. Подушне рік од року більшало, викупне доймало, земські та мирські збори все прибували та прибували. А на перший раз треба ж і хазяйством завестися, одітися, обутися. Коли панські маєтки пустошилися, економії занепадали, переходили в руки купців, жидів—не більшало і не ширилось добро кріпацьке. Коли пер-

[1] Історичний факт: слова цієї промовив Олександер II волосним старшинам на Полтавщині, їдучи 1861 р. до Криму.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ші з горя роздзвонювали викупне, другі ледве кінці з кінцями зводили». Воля, на догоду панам «оповита блискучими штиками», й не могла бути иншою: струхлявілої класи панської вона не рятувала, селянство одразу нищила й не лишала просвітку на прийдуще.

На цьому-от широкому тлі громадської боротьби показує Мирний цілий ряд типових, сильно окреслених постатів. Старий Гамза, завзятий кріпосник, і його син, видимо, слов'янофіл московсько-православного штибу, що кріпакам свого таки не дарує; прикажчик Йосипенко, що використав волю, щоб панським коштом забагатіти; низка селянських постатів, часто безименних, проте двома-трьома рисочками добре схарактеризованих, з Василем та Мотрею напереді—надають повісті надзвичайно живої, рухливої, колоритної ріжноманітности. І коли б «Голодна воля» була з'явилася свого часу, то напевне не тільки своїми художніми прикметами притягла б на себе увагу, але давно стала б і за історичне джерело, як галерея живих образів з недавнього минулого, з того моменту, що йому судилося стати переступним для дальшої історії нашого громадського життя. Українське письменство, вдаряючи з усієї сили на кріпацтво за його життя, якось мало на самий момент його скасування реагувало: здається, тільки в Конисього й знайдемо кілька образків («В день святої волі», то-що), та й то написаних дуже ескізно, обережно. «Голодна воля» Мирного була б тут яскравим винятком, але перечитуючи її тепер, зрозуміємо почасти й причину здержливости на цьому пункті наших письменників: важко було, та ще й українським не випробу-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ваним на езопівській манері словом, дати здержливо правдиву картину тих соціяльно-бунтівливих, часто протидержавних настроїв, що тоді наскрізь прошили були кріпацьку масу. Це мабуть причина й тому, що Мирний первісним начерком і обмежився, не спробувавши розгорнути його у виключну своїм захватом і широтою картину, на яку закроїв був свою повість. Вона формально лишилась нескінченою, як не написані і романи «Голодні години» та «Палій», що про їх маємо відомості в листуванні Мирного[1]. Але по суті кожен з надрукованих навіть творів Мирного, що всі гуртом малюють «лихо сьогочасне», підказує—яка була б доля й героїв «Голодної волі». Необроблена і невикінчена, повість оця все ж у спадщині Мирного займе виключне місце, бо стоїть на центральному місці спостереженнів автора, в живих картинах єднаючи «лихо сьогочасне» з «лихом давнім», одне з одного виводячи і одне одним поясняючи. В ланцюзі образів Мирного це одно з найпомітніших кілець.

III.

Згадана допіру причина довела певне Мирного до занехаяння й ще однієї категорії творів, які просто вдаряють на тодішній політичний лад, які малюють «темне царство» та виводять протестантів проти його. Вже в «Лихих людях» Мирний прогорнув був злегка завісу з життя тих, що не пішли за водою, а тим чи сим боком пристали до виклика-

[1] Марковський М.—Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли...», стор. 151—152; лист П. Мирного до М. Ф. Комарова з 6 квітня 1883 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ного все тією ж «голодною волею» руху; що, зневірившись у мирних засобах боротьби, надії свої поклали на революцію проти самодержавно-поміщицького ладу. Але це питання, видимо, зглибока займало нашого письменника. Слідом за «Лихими людьми» маємо у його багато спроб—намацати живчик епохи, дати низку образів з революційної боротьби, як і обставини показати, що до неї логічно провадять. Що дала в цій сфері «голодна воля»? «Пил та курява пропитали наскрізь повітря,—пише в одному нарисі без заголовку Мирний,—нічим було дихати; згадували весняну пору, оберталися до неї, як до святої, і молилися... Ось згустилися кущпели, піднялася хмара, задув вітер, ударив грім». І влучає цей грім не в тих плохих, зламаних людей, що тільки мовчки згадують кращі свої дні і надії, а в сміливих, у тих, що активну волю вносять у життя. На очах у знесиленого Прокопця з цитованого допіру нарису «помняло двох молоденьких дубків... На хорошому ґрунті зійшли, казав він, виростуть—буде користь господареві. Та ба! Грім їх строщив. Йому було боляче і гірко, у їх безталанній долі він бачив свою молодість, у їх пориваннях—свою зламану волю. Він би плакав, коли б не висхли від тяжкого горя його сльози... Його тільки зло давило та жовч клекотіла в печінках». Бо чого ж треба старому Прокопцеві? «Чого йому мучитися? Своя оселя, свій захист і достатки... Другий плюнув би на все. Прокопець не плює... Що ж за причина? Родиться таким чоловік, чи люди його зроблять таким? Чого він хоче?.. Правди,—підказує йому серце. Увесь світ оббігає він своєю думкою і увесь світ для його брехня. Тії правди, якої йому б бажалося, немає між людьми. Ще вони не дожили, не доросли

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

до неї; вона тільки задумана одинокими головами... І стала вона для тих голів і щастям і безталанням, і радістю і мукою... Скільки вони лиха нажили собі через це, якого горя завдавали їм люди! Стали вони одинокими,—чого ще краще треба? Запри чоловіка у тюрму—добре йому? Це теж тюрма: і ходити вільно, та робити не вільно, навіть казати, що думаєш, не можна... Хіба це не тюрма?»—оті широкі простори царської держави, де на всіх язиках все мовчить... І ввижається другому мрійникові страшна картина. «Йому здалося, що зав'язали йому рот, щоб він не говорив. Він, котрий змалу привик мовляти, і тепер—одкрий тільки рот, попусти зав'язку—і він крикне на увесь світ. Та ні, зав'язка кріпко затуляє йому зуби, дух у його спирається, серце з натуги як у забій б'є... йому не вільно казати, йому не можна говорити». В такі епохи, коли життя на тюрму обертається, коли рота замазано, люди мусять або фарисействувати, собі на обличчя якусь невинну личину наложивши, або—протестувати, боротись. «Чи можна,—запитує сам Мирний у своїх ліричних «Думках»,—тепер ходити по світу, не надівши на пику якої-небудь марюки: покорности усякій московській воші, віри без бога, любови без серця?... Що хоче Москва од мене, од других? Закаляти душу нечистими плямами і намазати їх крейдою—любезностю, затьмити у серці самий найдорогший, самий найлюбіший образ матері і оддати саме серце на потіху хижої птиці—орлові, що звив своє гніздо на царській короні?... Боже мій, боже мій! Чи люди подуріли, чи я здурів? Прочують якунебудь глибоку думку, що ученим оком прозирає у глибину землі, у вишину неба—кажуть: безбожник; підглядять у серці затаєнную добрую поміч своєму

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

брату-поселянину—кричать: бунтовщик!.. Чи можна, питаю, буде ходити по світу без марюки на пиці?» Це не тільки реторичне запитання, і автор добре тямить, до чого провадить таке життя. «Були віки,—каже він устами згаданого вже Прокопця,—коли перед великою хуртовиною увесь світ затихав, немов зляканий затаював своє зідхання і ждав її... Чи не такий час і тепер настав?» І хоча Прокопець і непевен що-до цього, хоча він боїться гниття «на пні», то автор, отой мирний чиновник, все ж ладен дивитись на глухий час як на досвітню добу, що от-от займеться загравою ясного дня. Він у житті бачить вже людей, що знехтували свої станові привілеї, зреклися статків-маєтків і рушили «в народ», щоб «навчити бідолашного мужика зненавидіти такий строй», як формулує своє завдання один з таких людей в оповіданні «Народолюбець». Усім треба однаково і достатків, і культури; всі мають на те безперечне право. «А щоб так сталося, то треба цей нікчемний строй розламати, розвалити к бісу, треба так зробити, щоб кожен брав те, що заслужив, треба справедливість водворити на землі, а не неправду»... І Мирний пробує малювати людей, що вже покинули плачі й зідхання, а взялись до діла—небезпечного, може жорстокого, але неминучого для тих, хто хоче життя будувати, а не тільки з безпечного далека придивлятись до його.

Звичайно, це, що тут ми згадали допіру—тільки ескізи, тільки шматочки, уривки тих образів і думок, що захоплювали автора, мирного провінціяльного чиновника, й проносилися перед ним, коли від одноманітної набридлої службової роботи він тікав у світ ідей та художніх образів, ховавсь під їх захист. Автор розумів, що ці образи в отій незамк-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нутій тюрмі не можуть вийти на вільний світ, він, як ніхто може инший, почував оте страшне своє становище, коли жити доводиться з зав'язаними устами, з личиною на обличчі... І образи нового, бажаного життя никли, в'яли, не долучалися до гурту докінчених, вирізьблених, вималюваних пензлем художника. Але вже оті численні екскурси в сферу заказаного, оті силуети борців, до яких так часто Мирний вертався і яких так рясно стріваємо по незакінчених його творах, показують, де саме і як глибоко лежали його інтереси. І знов доводиться, ще і ще раз, з жалем сконстатувати, яка велика сталася втрата для нашого письменства з того, що цей визначний художник слова мало не ціле життя своє прожив з зав'язаним ротом, без відповідного рупора, без того голосномовця, що його образи й ідеї широко розносив би по білому світу...

IV.

Вийшов на літературну ниву Мирний, як знаємо, з віршовою, «мірною» мовою. Потім читач довгий вже час не стрівався з Мирним-поетом, та й взагалі наш письменник так рідко виступав друком з віршами, що залучати його до віршовників ніхто ніколи й не думав. Були навіть підстави гадати, що він не зовсім прихильно взагалі дививсь на віршування. Даючи для проєктованого у видавництві «Вік» видання своїх творів замісць «До Музи» нову передмову—«В дорогу», Мирний пояснює: «Воно написано не тими шкандибаючими (підкреслення авторове) стихами, якими «До Музи», а прозою, і краще буде личити до видання»[1]. Маємо й ще ви-

[1] Лист до С. Єфремова з 4 березня 1901 р.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

разніші свідоцтва такого ж самого змісту. «Тоді Ви дихали ворожим духом на наших поетів-цвіркунів,— нагадує, напр., Мирному один з плодючих поетів саме «тодішнього» часу, Цезар Білиловський: — «Вірші писати, і тільки вірші—це игрaшка, забавка. Колись замолоду і я любив зачепляти пучками струни любозгучного струмента; тільки мені і користи з того, що, здається, завдяки тому моєму віршуванню я став краще писати прозою». Не здивуйте, дорогий Опанасе Яковичу, що я оце згадав, що говорилось 1885 року», — додає Білиловський[1]. Здається, суворіше віршову форму осудити вже не можна, як не можна виразніше поставити і підрядне, чисто службове її значіння, принаймні для автора суворого того присуду. І хто б після цього подумав, що автор його мало не ціле життя своє писав віршем, писав систематично й уперто, не перестаючи аж до останніх літ; що цілі томи можна б заповнити його віршовими спробами, що навіть працював він над ними дбайливо; що всі роди поезії—лірика, епос, драма—в оригінальній композиції і в перекладах репрезентовано тут, у тій потаємній творчості!.. Справді, разюча якась несподіванка з віршуванням у Мирного, що виявилась також тільки по смерті письменника, коли стали приступні для огляду його папери.

Величезна більшість віршованих творів Мирного належить все ж до молодих його літ—до 60-х і початку 70-х років, коли письменник ще не знайшов був своєї власної дороги й хитався поміж віршовою та прозовою формами. Пізніше, коли не рахувати

---

[1] З листа до П. Мирного з 22 жовтня 1897 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

перекладів[1], Мирний далеко вже рідше удавався до віршування, та й то бувало це звичайно з приводу яких-небудь оказій у літературному чи громадському житті. Роковини Шевченка або Котляревського, ювілеї—Лисенка, Заньковецької, Русова, застольні вірші з приводу всяких урочистих подій, навіть родинного часом характеру, сатиричні виступи на певні громадські теми, як от про місце під пам'ятник Котляревському або про ухвалу на земських зборах різки для селянина—це звичайні теми віршових творів у Мирного за останні роки. Така обмежена тематика показує, що на віршування почав він дивитись справді як на знаряддя певного службового значіння: це був матеріял для прилюдного читання, для пропаганди і, прочитаний, він ішов на схов, прилучаючись до попереднього такого ж самого принагідного матеріялу. Найбільше між такими віршованими виступами в Мирного маємо відгуків на Шевченкові роковини: траплялись періоди, коли мало не кожного року озивався письменник віршем на традиційні дні місяця лютого. Очевидно, що й сам автор до таких творів підступав з певною міркою. Прочитавши їх на більш або менш велелюдних зборах, він уважав їх функції за довершені й не пробував дістатися з ними до друкарського станка, виступати перед стороннім читачем, на більш-менш звісному слухачеві тільки й обмежуючись. Це творчість для небагатьох, переважно інтимного характеру, навіть і не виважена на широкого спожи-

[1] З перекладів цього останнього часу згадаємо «Ігореве військо» та «Гайявату». Попереду, ще замолоду, найбільш перекладав Мирний з російських поетів: Пушкина, Лермонтова, Фета, Апухтина і—на диво—нічогісінько з Некрасова!

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

вця, тим-то й не диво, що вона лишалась у авторовій шухляді.

Далеко дивніше, що та сама доля спіткала й інші спроби віршем у Мирного, що віддаючи за молодих літ чимало часу й сили на віршування, він цілком пасивно ставився до того, щоб подати його наслідки перед письменну громаду. Опріч першої спроби з редакцією «Правди», віршованої передмови до «Збираниці з рідного поля» (1886 р.) та пізніших двохтрьох виступів на початку української преси в Росії, не знати навіть, чи пробував він коли вийти на люди з віршованими творами[1]. Це тим дивніше, що, як згадано, і числом і темами віршовані твори Мирного зовсім не були чимсь випадковим. В ліриці він

[1] Мені принаймні відома тільки одна така спроба, а саме—для «інтелігентського» збірника М. Коцюбинського та М. Чернявського р. 1903. «Тільки що ж мені дати Вам,—клопочеться Мирний у листі до Коцюбинського,—коли в мене немає нічого такого, що б цілком дотикалось до Ваших думок? Рився я рився, як та миша у засіці, по своїх схованках і наткнувся на свої давні віршові твори. Деякі з них здалися мені підхожими—не скажу, щоб цілком—до Ваших замірів, а все ж таки трохи підхожими». Мирний помилився. Хоча з посланих 20 віршів у збірнику «З потоку життя» (Херсон, 1905) п'ять було надруковано, але обидва редактори поставилися до них гостро-осудливо, навіть не без глуму, ледве чи справедливого. «Мирний прислав вірші—нехай йому Господь в день страшного суду не згадає про них»,—писав Коцюбинський до Гнатюка. «Не гаразд повертати йому рукопис,—радив Коцюбинському М. Чернявський,—але... але... але видрукуємо ті п'ять віршів, що я помітив. Може нам цей гріх простять ясні Музи через те, що «не отринемо» старої людини,—нехай почадить їм трохи. Звісно, що сивина в бороду, а біс в ребро» (див. А. Лебідь—Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник на 1924 рік», стор. 191).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

торкався тем звичайних для ліричної поезії всіх авторів: кохання, туга, самотність, сумніви й розчарування, громадянські настрої—народ, Україна, «нема мені щастя на світі без щастя убогих людей»—такі мотиви найчастіше бренять на лірі Мирного. В епічних своїх спробах розробляє він ті самі сюжети, які знаходимо і в його повістях та оповіданнях: є поема про долю Катрі, опісля розроблена в оповіданні «Морозенко»; є кілька епізодів на тему «Повії», з Христею, як героїнею; маємо паралельну поему до недрукованої повісти «Голодна воля». З цього бачимо, що тематика головніших друкованих творів Мирного була готова у його давно, і, обробивши якусь тему віршем і певно з того не задовольнившись, автор опісля брався за неї вдруге вже в розповідному жанрі. І може це саме й пояснює, чому Мирний взагалі не любив виходити на люди з своїми віршами. Ставлячись до себе завжди дуже критично,—«робітник я до своїх праць дуже крутий», як писав сам Мирний в одному листі [1],—він не міг не добачати в своїх віршах таких вад, що може не спинили б менш вибагливого до себе автора, але Мирному ставали на перешкоді до безпосереднього спіткання з читачем. Головніші з тих вад—це певна розсудливість поетичних спроб у Мирного та явна наслідуваність зразкам, що заполонили його і підбили під себе; по-за тим додати треба бідність взагалі технічних засобів і непоборні часом труднощі, які ставила Мирному сама віршова форма. Можна думати, що віршування для Мирного, в його самотньому житті анахорета, було просто ін-

[1] Лист до М. Ф. Комарова з 6 квітня 1883 р.—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тимною потребою, способом вилити свої почуття, своєрідним одпочинком од бур громадського й особистого характеру. Не дурно ж так багато знайдемо у його циклів любовної лірики, з видимим впливом Гейнової «Книги пісень», не дурно також у пісні шукає він сили, щоб устояти під тяжкі моменти свого життя.

Сестро-співухо! До тебе я знов обертаюсь.
Не раз я звіряв тобі мої сльози і муки.
В час лихий, як на нас вороги насідали,
Ти крепила мої хворії руки
І в ворожу гущу метку слала стрілу.

І отак покріпившись, вилившн своє почування, полекшивши, мовляв, душу—одсовує автор свої «поспів'я», щоб ніколи вже до них не вернутись: своє діло вони справили і потреба в них минула... Віршовані пісні для Мирного мали мабуть таку саму вагу, як і щоденники, яких кілька початків лишилося серед рукописної спадщини Мирного і які—характерно—писано теж здебільшого під час тяжких переживаннів автора. Надходила якась пригода, налітала особиста чи громадська буря—і Мирний хапається за віршування а б о щоденник; минає вона—минає й спонука на отаке писання, щоб полекшити душу [1]. Це, гадаю, чисто суб'єктивні моменти, що вдирались силоміць у творчість нашого письменника й одбивались у ній суто інтимними мотивами.

Два зразки стояли найчастіш перед Мирним у його віршових спробах—це народня пісня і Шевчен-

[1] Порівн. запис у щоденнику Мирного з 1894 р., коли йому надто тяжко жилося: «Муза моя, що під час щастя мого так нерозбудно спала, прокинулася і... сьогодні завела уже й мені пісню. Охриплим в і д г о р я голосом почала, а скінчила вірою в щастя».

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ко. І треба зазначити, що в імітації народньої пісні доходив часом Мирний до значних результатів, як напр. ув оцьому зразкові.

Ой залетів соколонько
На чужую сторононьку,
На чужую сторононьку,
На крутую та гіроньку.
Та й заквилив соколонько
До схід сонця ранісінько...
Круті гори та долини—
Тільки луна іде—гине...
Квилить-квилить соколонько:
«Бідна моя головонька!
Де не сяду, куди гляну—
Все в нерідним, чужім краю!»

Ой заплакав козаченько
На воронім кониченьку...
«Ой коню мій вороненький,
Товаришу мій вірненький!
Де ми будем ночувати,
Хто нас буде привітати?
Куди гляну—все чужина,
Все нерідная родина».
Їдуть лісом, їдуть гаєм—
Коник ледве що ступає...
І обняли гіркі сльози
Козаченька при дорозі.

Мирний, як знавець народньої пісні, добре засвоїв її форму, її технічні засоби та типові звороти і в своїх наслідуваннях поводиться все ж вільно, невимушено, з тією грацією, що й народній пісні такого надає чару. З таких наслідувань народньої пісні у Мирного можна б вибрати чимало зразків,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

що могли б, свого часу появившися, зробити ім'я авторові, як поетові. Ще більш помітна в поетичних спробах Мирного ідейна й формальна залежність від Шевченка. На своїм місці я вже був зазначив, що навіть у повістях Мирний часом живцем бере Шевченкові звороти, буквально або з маленькими хіба варіяціями їх переказує,—ще частіше трапляється це у римованих творах. «Мені здається, я не знаю»... «Я ридаю, як згадаю»... «Хто се, хто се?» в очерета осока спитала»... «Піде луна гаєм»... «У цій незамкнутій тюрмі»—ці і подібні вирази, відомі з Шевченкових віршів, стрінемо і в Мирного. Не рідко він бере не тільки поодинокі вирази й образи, але навіть думки та настрої живцем переносить у своє віршування.

Я благав, благаю
І благатиму у бога
Однієї долі—
Хатиночку одиноку
В садочку вишневім
І річечку коло саду
Бігучу широку
Та дівчину молодую
Добру карооку і т. д.—

розведений і слабенький переказ Шевченкового—«А я так мало, не багато благав у бога»[1]. Більш може вдатна варіяція на мотив «Огні горять, музика грає»—вірш, що навіть у двох варіянтах знайдемо його у зшитках Мирного.

---

[1] Біля одного з таких перестівів із Шевченка—«На волі», що відповідає Шевченковому «На панщині пшеницю жала»—Ів. Білик написав: «Ничего лучше этого стихотворения нет во всей приходной книжке» (вірші записано в бухгалтерській книзі).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Музика тне, музика грає,
Огнем господа вся палає;
Квітки і пахощі тендітні,
Убори пишно-розмаїтні
Перед очима так і мають,
А молоді обличчя грають
Красою, щастям; ясні очі
Мов зорі світять опівночі...
Веселий гомін окриває
Усю господу, не стихає
Ні на хвилину. Це весна
Серед зими до нас прийшла,
Зомліле серце огортає,
Про щастя молоде співає.
Тільки моє його не знає—
Несказано-гірка нудьга
Од краю самого й до краю,
Отрута наче та, проймає...
Чого ж вчепилась навісна?
Того, що тут тебе нема!

І може б це було й не зле, коли б не стояв у нас перед очима отой недосяжний силою і лаконізмом зразок, що переспівує тут Мирний.

Звичайно, не обмежується він самими переспівами. Були у його і свої мотиви, і свої фарби. В лірриці, особливо в циклах любовних, підноситься Мирний часто до справжньої поезії, знаходить влучні образи, передає глибокий настрій закоханого серця. З багатьох прикладів візьму на зразок один, датований 19-м листопада 1885 р.

Як той чернець старий та літній,
Я наложив на серце схиму...
Чим більш мені тепер радіти,
Як ти в йому, моя єдина?

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Як схимник той, я запечатав
Свої уста від всього злого,
Бо ти, голубко, моє свято,
Лежиш край серденька мойого.

Одні я очі так покинув
І без печати і без схими,
Щоб мою хвору душу гріла
Ти, серце, добрими своїми.

Образом «схими» прегарно показано настрій анахорета в коханні, однолюба, що почуває глибоко і сильно. Таких віршів у Мирного знайдеться теж не мало, хоча і їм часто шкодить брак викінчення, що тут же, поруч, прохопиться прозаїзмом або недодержаним метром. А взагалі все-ж переважає в його та сама розсудливість, яка шкодила навіть Кулішеві в його віршованих творах. Проте оброблені, вишліхтовані, ці поезії безперечно могли б свого часу увійти в літературний оборот, могли б, як я вже сказав, кому иншому навіть ім'я дати— тільки, певна річ, не Мирному, великому стилістові, незрівняному майстрові саме в сфері художньої прози. Віршова форма була занадто тісна для його широкого епічного стилю, сковувала його своїми формальними рямцями. Мабуть, автор «Повії» сам розумів, що не тут, не в оцій «мірній мові», його справжня сила, що його покликання на иншому полі, і пишучи вірші, пишучи багато й уперто д л я с е б е—має стільки такту, щоб їх не друкувати. Це справді, буквально таки—

Не для людей і не для слави
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я:
Для себе, братія моя!—

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

як міг би по-щирости проказати слідом за улюбленим поетом своїм і Панас Мирний. І це—не вважаючи навіть на заохоту і прихильні поради такого авторитетного критика, яким був для його Білик. І тут Мирний виявив самостійну, дужу індивідуальність, ішов своїм шляхом, робив по-своєму. І тут стає перед нами оригінальна, сильна особа, до якої варт уважніше придивитись не тільки як до письменника, але і як людини—продукта свого часу, але до певної міри й протестанта проти його. Становище Мирного набирає високого драматизму в обставинах українського життя другої половини XIX віку.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

IV. У ЖИТТЄВОМУ КОНФЛІКТІ.

I.

Перед нами на попередніх сторінках пройшли життя і творчість Панаса Мирного. Час обернутися вже й до деяких загальних висновків, об'єднавши розкидані попереду уваги в небагатьох тезах, щоб рельєфніше уявити Мирного-письменника й Мирного-людину.

Мирний, як знаємо, дуже молодим береться до пера. Мало не хлопцем пише він свої перші твори, юнаком мріє вже про роботу письменника, друкуватись починає на 23-ій весні свого життя. І характерно, що і тоді, і згодом не письменницьку славу, не особисту втіху має він на меті, а певний обов'язок. Це для його таки робота, а не забавка. Письменник, на його думку, не виборна істота, що може собі спочивати, «пока не требует поэта к священной жертве Аполлон», а робітник, покликаний у своїй сфері творити певні вартости, на громадський ужиток призначені[1]. Син свого суворого часу, він

[1] Цікавий самий процес роботи у Мирного. «...Дні і ночі я просижував над столом у своїй хаті з пером в руках і, не розгинаючи спини, робив,—читаємо в одному з юнацьких, не друкованих, оповіданнів.—Такі часи иноді находять на мене, так неначе лихорадка нападе, і я роблю, роблю, день і ніч сижу, думаю, куди

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

одбив на собі його аскетичні погляди і—з великими силами художник—свідомо підпорядкував ті сили певним завданням моменту. З цього й виникають головні прикмети Мирного - письменника, правда, скореговані його індивідуальними, як людини, рисами. Одбиваючи на собі змагання часу, його потребам служачи, Мирний проте не йшов за ними на-осліп, не копіював по-рабському трафаретів, а силкувався внести—і дійсно вносив — до загальної скарбниці щось своє, що виріжняє його з маси сучасників та індивідуального надає йому обличчя.

З Мирного був письменник переконаний—і з натури, і з глибокого пересвідчення, що тільки на цьому полі зможе він до спільної скарбниці свою пайку вложити корисної праці. Озиваючись на заклик одного з літературних товаришів до заснування свого органу, Мирний так зформулував був свої думки про вагу письменницької праці: «Дуже зраділо моє серце, вичитуючи... про ваше бажання розпочати видавництво українського літературно-наукового місячника. Годі нам швендяти по чужих сторонах та запрохувати сусідської ласки. Пора, давно пора нам згадати про це,—у цьому наша міць і це наше найперше діло. Думаючи так,—поясняє він свою думку далі,—я не гляжу огудно на другі справи і не ставлю їх нижче цієї,—ні. Раз—вольному воля, спасенному рай, а вдруге—тільки при товариській спілці усяких справ я жду найбільшої ко-

---

йду, ляжу спать—перебираю, що́ до чого. Иноді схоплюсь серед ночі, засвічу свічку і знов за перо... Тоді для мене увесь мир—пустиня і життя моє тільки в моїй хаті. Думки, як ті голуби, літають по хаті і весело співають мені і любо мені розмовляти з ними... і я роблю» («Ганнуся»).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ристи для нас. А проте все-таки не одмагаюся, що літературне діло—наше перше діло. Хто б що не робив і як його не робив на користь народові—все те буде носити на собі сліди всесвітнього поступу та розвою,—звісно, не без того, щоб туди і свого чого не налипло; одне тільки літературно-наукове діло носитиме на собі чисто народні ознаки. Як же нам, дбаючи про розвій найкращих народніх основ, не дбати найголовніше про це?»[1]. Може для себе самого несподівано дає тут Мирний уґрунтування праці для широкої української культури, що вийшла такою занедбаною з боротьби із російським централізмом у другій половині XIX в., широким зіяючи проломом як-раз на пункті письменства. До письменства, як найбільшої в тій національній культурі складової частини, до того ж і найбільш загроженої, Мирний і береться, береться серйозно й працює з притаманними йому совісністю та захопленням, щиро дбаючи, щоб його твори доходили до читача виробленими, мистецьки досконалими й довершеними.

Про покоління Мирного звикли думати, що воно взагалі не надавало ваги художньому, мовляв теперішнім терміном, оформленню своїх творів. «Для Мирного, як і для инших письменників тієї епохи,—писав недавно один з новітніх критиків,—важніше було в мистецтві не як, а що. Ніколи було дбати формою (sic!) творів, коли життя вимагало «з слова живого кувати самопали». А звідси висновок: «Мирний менше звертав уваги на форму своїх творів,

---

[1] Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. V, стор. 65.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ніж на зміст їх»[1]. Висновок і взагалі сумнівний, бо навіть оддаючи перевагу отому «що» перед «як», справжній художник все ж органічно не може останнього занедбати; а що-до Мирного, то він просто фактично невірний, бо суперечить усьому тому, що ми знаємо про способи його роботи, про його письменницьку манеру. Рідко хто взагалі з письменників дбав так про оброблення своїх творів, отже саме про «як». Досить тільки пригадати добре тепер відому вже історію романа «Хіба ревуть воли»..., досить поглянути на рукописи Мирного, досить зміркувати, чому саме величезна частина його творів, а серед них і найголовніший—«Повія», частково або й зовсім не побачили світу, щоб одкинути принаймні що-до Мирного оту заялозену думку про нехтування форми. Коли б ми навіть не поняли віри самому письменникові, то рукописи Мирного наочно покажуть, скільки каторжної праці і дорогого часу вкладав він в оброблення своїх творів і як незадоволення тільки з самої форми примушувало цього автора одкладати та й одкладати публікування цілком щодо змісту закінчених праць. «Скорої роботи не хвалять»,—звичайно виправдувавсь Мирний, коли на його напосідали, щоб друкував ту чи иншу вже готову річ. «Підкінечна робота показує,—писав якось він знов же на своє оправдання,—що треба багато дечого переробити...; як прийдеться звести усе до купи, то тоді знову треба все передрати та перетрусити»—на те, щоб досягти краси Шевченківського вислову[2]. «Багато, дуже багато прийдеться

[1] Ткаченко І.—Літературна історія роману «Повія». «Червоний Шлях», кн. III, стор. 206.

[2] Станиславський В.—Листи П. Мирного... «Записки Укр. Ак. Н.», т. V, стор. 69.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

над нею («Повією») попрацювати, поти вона... витанцюється»[1]; робітник я до своїх праць дуже крутий»[2] і т. д. і т. д. Над чим же працював Мирний, ставлячи ідеал Шевченкової краси, що переробляв та перетрушував, до чого ставився «круто»? Ясно і без широких коментаріїв, як і те ясно, що для Мирного взагалі не існувало питання про «що» і «як», він просто не буцав їх лобами, як то повелося, між иншим і його коштом, робити потім, а практично вирішив справу, що його твори мусять захоплювати читача, себ-то подавати інтересний зміст у добре обробленій, художній формі. Одного без другої він собі й уявити не міг і просто придержував, приховував на колись те, що його, як художника, не задовольняло, або, як йому здавалося, «не витанцювалось» з мистецького погляду. І тут Мирний ішов за віком, стояв поруч тих великих художників свого часу, що без ґвалту і крику про художні завдання творили справжні художні вартості, речі глибокі змістом і своїми формальними досягненнями високі.

Та був у його й деякий умисний схил у бік того, що естетика старого часу подавала під загальним епітетом «прекрасного» або «краси». Як знаємо вже, Мирний багато перекладав, хоч і не друкував— отже тільки свої особисті вподобання задовольняв— з російських поетів. Характерний добір авторів, що спиняли на собі увагу нашого письменника: Пушкин, Лермонтов, Фет (чимало!), Апухтин, один чи два вірші з Огарева та Никитина і... жадного вірша не знайдемо з Некрасова, хоча його «муза мести и

[1] Там само, стор. 71.

[2] Лист до М. Комарова з 6 квітня 1883 р.,—в Полт. Держ. Музеї.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

печали», здавалося б, найбільш пасувала до настроїв перекладача, як його уявляють теперішні критики. Оце захоплення поетами-художниками, без специфічного до громадянської поезії нахилу, вже само чимало говорить про вподобання та смаки Мирного, мовчки свідкуючи про його захоплення не формальним у поезії боком, а тільки справжньою поезією, що без художньої форми проте не буває. Мало того—коли доводилось йому цієї теми торкатись, то й висловлювався він зовсім недвозначно. «У кожній роботі,—писав він якось до одного з своїх кореспондентів,—велику вагу має не тільки її зміст, а й те—як той зміст вироблено, чи ч е п у р н о,—підкреслює Мирний,—хазяїн з-околу походив. У художньому ж ділі — це дуже важна справа»[1]. З Мирного був дбайливий на красу хазяїн, що чепурно з - о к о л у ходив коло своїх творів, не викидав їх аби-як написаними. Як справжній художник, Мирний любив красу, цінив її, шукав кругом себе, милувався з неї, вмів у своїх художніх творах втілювати чи то в пластичних картинах природи, чи в зворушливих по́рухах людської душі—і з тим не крився. «Моє око завжди було чуле до краси, моє серце завжди уразливе до неї»,—кинув якось він ув одному з своїх недрукованих творів, на зразок ніби поезії в прозі. І проговорившись—між иншим, по дорозі—таким признанням, Мирний вважає за потрібне зараз таки й характерне пояснення зробити. «І не до тієї,—додає він,—краси зимнього холодного сонця, що горить наче тисячами золотих искорок білого інею... хороша вона, боже хороша яка! І привітна наче, та холодна, не тепла... Ні, я не любив

[1] Л е б і д ь А.—Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник на 1924 р.», стор. 184.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ніколи тієї холодної краси. Я люблю огненну красу літнього сонця, палючого вітру гаряче зідхання... щоб розум мішався, несамовито кров закипала... Любо пити ту палючую хвилю, любо задихатися в їй... І моє серце,—кінчає Мирний,—ніколи не помилялося в почуттях, око ніколи не хибило в виборі» («Поспів'я»). Цей автокоментарій велико важить для зрозуміння художніх поглядів і смаків нашого автора. Мирний любив красу, дбав про неї, але шукав її, краще сказати—волів шукати в її динаміці, в красовитих виявах, у бурхливій боротьбі, в палючому змаганні, в мінливому рухові, в барвистому миготінні життя. А переливаючи це в образи в процесі художньої творчости, він—ознака справжнього художника, раз-у-раз і конче суворого й вибагливого до себе — не спинявся на досягнутому, не заспокоювавсь на здобутому: «еже, мовляв, писах—писах». Своє невдоволення з найкапітальніших своїх творів—«Хіба ревуть воли»... та «Повії» («надоело до омерзения», «готов волосы на себе рвать», «остогидла вона мені гірше гіркого полину» і т. ин.)—автор засвідчив навіть і документально. Високою мірою були йому знайомі ті «муки слова», що найчастіш у сильних художників озиваються, та недолужність вислову, коли він перестає задовольняти своїх творців, коли їм здається, що слово сказане одстає в темпі чи в силі від здуманого, линяє й блідне в процесі фіксування в образі створеного уявою. І почуваючи гостре невдоволення з себе, з своїх художніх засобів і способів, Мирний все ж мав їх досить своїх власних і вмів ними по своєму й певною рукою орудувати.

Виходячи із завдань доби, Мирний намагався в своїх творах розказувати людям «просто й прав-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

диво про буденне життя мого краю», як сам він зформулював був свої художньо-літературні заміри. Отже з Мирного реаліст і що-до змісту й що-до засобів на художнє того змісту втілення. Буденне життя, з одного боку, правдивість його освітлення, з другого, нарешті простота структури—річ певна, в деякому умовному розумінні—становлять основні прикмети художньої манери автора, його письменницького стилю. Дотепний, умілий, гострий спостережник, Мирний опосідав величезний запас фактів та подій з життя і раз-у-раз з такими подробицями, деталями, характерними рисочками, що надавали тим фактам і подіям їх власного, не штампованого обличчя, виріжняючи їх тим з тисяч і тисяч схожих. Оця рясота побутових деталів, на яку дехто аж ремствував, ніби вони перевантажують і обтяжають твір, ніби за ними не раз пропадає вражіння від цілого, дуже характерна для художніх способів Мирного. З його пластик насамперед, художник, що мислить конкретними образами, і ледве чи доходили йому до серця оті нарікання на його деталістичну манеру. Деталі у Мирного ніколи не мають випадкового характеру: він не подає їх заради їх самих, вони органічні, щільно й добре припасовані до основного завдання автора, тим чи иншим боком характеризуючи головну подію чи головного героя. Вирізнити їх з цілого, викинути, навіть скоротити було б надзвичайно важко, вважаючи саме на це внутрішнє сполучення, органічне злютóвання. Спробуйте, напр., викинути з оповідання «Лихий попутав» «зовсім зайву», на думку одного критика, Галю[1],—і ви цим, не кажу вже—побутово

[1] Ткаченко Ів.—Літературна історія роману «Повія». «Червоний Шлях», 1926, кн. III, стор. 201.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

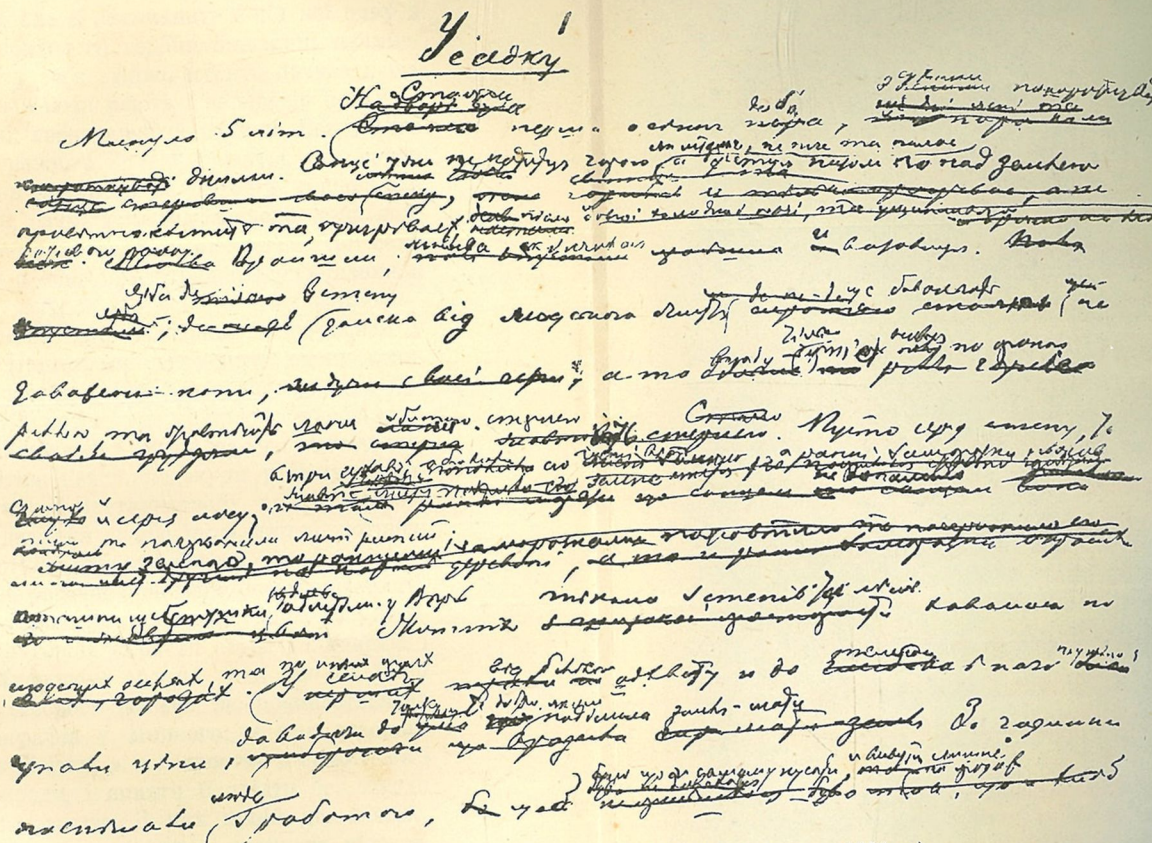
НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

диво про буденне життя мого краю», як сам він зформулював був свої художньо-літературні заміри. Отже з Мирного реаліст і що-до змісту й що-до засобів на художнє того змісту втілення. Буденне життя, з одного боку, правдивість його освітлення, з другого, нарешті простота структури—річ певна, в деякому умовному розумінні—становлять основні прикмети художньої манери автора, його письменницького стилю. Дотепний, умілий, гострий спостережник, Мирний опосідав величезний запас фактів та подій з життя і раз-у-раз з такими подробицями, деталями, характерними рисочками, що надавали тим фактам і подіям їх власного, не штампованого обличчя, виріжняючи їх тим з тисяч і тисяч схожих. Оця рясота побутових деталів, на яку дехто аж ремствував, ніби вони перевантажують і обтяжають твір, ніби за ними не раз пропадає враження від цілого, дуже характерна для художніх способів Мирного. З його пластик насамперед, художник, що мислить конкретними образами, і ледве чи доходили йому до серця оті нарікання на його деталістичну манеру. Деталі у Мирного ніколи не мають випадкового характеру: він не подає їх заради їх самих, вони органічні, щільно й добре припасовані до основного завдання автора, тим чи иншим боком характеризуючи головну подію чи головного героя. Вирізнити їх з цілого, викинути, навіть скоротити було б надзвичайно важко, вважаючи саме на це внутрішнє сполучення, органічне злютування. Спробуйте, напр., викинути з оповідання «Лихий попутав» «зовсім зайву», на думку одного критика, Галю[1],—і ви цим, не кажу вже—побутово

[1] Ткаченко Ів.—Літературна історія роману «Повія». «Червоний Шлях», 1926, кн. III, стор. 201.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Початок IV-ої частини романа „Повія“ (рукопис 1881 р.).

Полтавський Державний Музей.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

збезбарвите дію, але й висмикните з-під неї одну з значу́щих для психології героїні підвалин: наймичка повинна знати своє стійло, мусить почувати себе чужою, не вважаючи навіть і наперекір подругуванню з членами господарської родини. Без усього побутового антуражу, з Галею в центрі, яку рацію мали б нарікання наймички на д о б р у господиню: «усі ви однакові, бачу! усім вам зависно, коли наймичка одну годину прогуляє... прокляті!» Так само тісно в'яжуться з основним стрижнем оповідання й «етнографічні» екскурси Мирного, а тому важко погодитися з думкою про надмірний етнографізм у цього автора[1]. Пригадаймо знамениту сцену колядування з І-ої частини «Повії» або святкування Купала з повістю «За водою»: це не просто описові етюди, вставлені механічно у рямці даного оповідання, як буває у Квітки, навіть подекуди у Нечуя-Левицького,—це органічні частини твору, в яких розгортається дія, подаються ті або інші деталі, потрібні для характеристики певного персонажа. І не самі по собі, не етнографічно-описовим боком, цікавлять вони автора, а тільки як привід до глибшого уґрунтування психіки героїв (Христя серед колядників і далі сцена з Хведором) або як події, що на їхній долі відбилися (хвороба Івасева, що починається од Купайла). Етнографія у Мирного не має власного існування, як у Квітки, а вся вростає в сюжет, як і його описи природи, і виняти її звідти без шкоди для цілости—неможливо. З цих прикладів бачимо, що у Мирного деталі не тільки не застують цілости, а навпаки—живого обличчя і різноманітности їй на-

[1] З е р о в М. — Передмова до книги: А. Свидницький—Оповідання (вид. Книгоспілки), стор. XXIV—XXV.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дають, помагають повно і правдиво показувати дійсність та психологічне оправдання під неї підкладати. Вони складовою входять частиною до художніх замірів автора і їм одповідають, показуючи разом, як влучно вміє він орудувати набутком із свого неосяжного запасу живих спостережень і як зручно їх у свої композиційні рямці вкладає.

Зазначена допіру особливість у творчості Мирного щільно зв'язана з його композиційними способами. Загально беручи, композиція його творів—і на це не раз натискала критика,—визначається ясністю й прозорістю. Сюжет розгортається легко, поступово, найвищого інтересу досягаючи в прикінцевих сценах. Пропорційність між окремими частинами, заокругленість цілого, легкість структури допомагають тому, що читач легко й без напруження вбирає в себе те, що подає йому автор. Надто це помічається в менших оповіданнях Мирного, здебільшого бездоганних з композиційного погляду. В них перепробував Мирний усяких способів літературного стилю, з оповідання від першої особи («Лихий попутав») почавши, через звичайну розповідну форму («П'яниця» та ин.) аж до уривчастої імпресіоністської манери «Лихих людей». Складніше що-до композиції справа стоїть з романами Мирного: тут впадає в око чимала ріжниця між «Хіба ревуть воли»... та «Повією». Другий роман, принаймні в оброблених і викінчених частинах, далеко стрункіше і легше розвивається, щільніше збудований і має частини більш пригнані до основного стрижня, ніж перший. Це легко пояснити, коли пригадаємо, що «Хіба ревуть воли»... продукт не тільки меншого досвіду, а й складнішого способу писання: співробітництво двох авторів не могло не позначи-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

тися як-раз на композиційному боці роману, хоча обидва автори саме на це й віддавали найбільше уваги, натискали найдужче. Проте й що-до цього першого роману, автор, що писав про його спеціяльно, виступає з «реабілітацією» композиційних способів Мирного і зовсім резонно посилається на складну взагалі композицію всіх романистів-сучасників українського письменника[1]. Композиційний стиль автора просто збігається тут з стилем епохи і останнім великою мірою поясняються його особливості.

Говорячи про Мирного, як художника, не можна обминути його мови та літературного стилю. Вони у цього письменника такі оригінальні й своєрідні, що автора «Повії» легко одрізнити в гурті навіть близьких і споріднених письменників. Знаючи народню мову в усіх її найтонших відтінках, засвоївши до дрібниць дух народнього вислову і кладучи їх в основу своєї фрази, Мирний все ж надає їй прикмет і вищого, як рівняти до перших наших прозаїків, розвитку. Фразою він орудував на прочуд влучно, вона в його гнучка, натуральна, побудована просто, але разом і з тією грацією, що характеризує майстрів слова: віддає відтінки думки, а не засипає її грузом непотрібних прикрас. Багата лексика, сила епітетів та порівнаннів як з народнього скарбу, так і своїх власних, легка і зручна структура фрази з нахилом до закругленого періоду, блискучий і живий діялог—це стиль Мирного, його власний, йому одному притаманний, що ні в кого більш у такій комбінації не стрівається. До речі буде тут приго-

[1] Якубський Б.—Вступна стаття до ром. «Хіба ревуть воли, як ясла повні». Друге вид. «Книгоспілки», стор. L—LI.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

дати те, що я вже на своїм місці зазначив: з таким оригінальним, цілком виробленим, власним стилем увіходить Мирний в літературу вже першими своїми творами. Убога макаронічна безпорадна мова дитячих щоденників його—ніби враз розгортається в блискучу, загартовану, оригінальну й сильну мову, що позначилася в творах, друкованих вже на початку 70-х років. Велику роботу перевів над собою письменник за десятиліття 1863—1872 рр., і пам'яткою тієї роботи служать недруковані твори другої половини 60-х років, що збереглися в архіві письменника: вони розгортають перед нами той шлях, що ним пройшов автор у своєму ідейному і формальному розвитку. Але до письменства вступив Мирний вже виробленим майстром, поступившись у літературних засобах далі за своїх попередників. Спеціяльно в розвитку літературної мови української належить Мирному безперечно одно з найбільш помітних місць — поруч таких визнаних майстрів художньої прози, як Квітка, Куліш, Стороженко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Свидницький, Конисський. Але обставини його життя, впливи осередку, історія розвитку позначились не тільки на стилі, а взагалі витворили ту своєрідну постать, що займає і довгі часи займатиме передне в історії українського письменства місце.

II.

Вийшов Мирний з родини, можна сказати, типової в минулому для інтелігентських шарів на Україні. Як Тимковські, як Максимовичі, як Лазаревські, як Тобілевичі, як безліч инших менш помітних, Рудченки пробивалися знизу і в своїх родин-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

них традиціях мали—упертість у досяганні раз поставленої мети, енергійну вдачу, сильну волю. Це з природньою талановитістю допомогло їм «вибитися в люди» на єдино спершу доступному на звоювання полі—службовому. Нащадки завзятих козаків, людей шаблі і плуга, вони робляться так само завзятими службовцями, людьми пера, і власними зусиллями перемагають труднощі свого стану та походження й потроху витворюють ті службово-бюрократичні традиції, які вступають у плоть і кров роду. Але вже на поколінні, до якого належав Панас Мирний, традиції ці коли не рвуться, не ламаються цілком, то все ж чималої зазнають ушкоди, виходять дуже й дуже пощербленими. Критичний час, коли вперше позначилася руйнація старого феодально-поміщицького ладу, зачепив своїм крилом і це покоління. Починається внутрішня боротьба, розполовинення. «Дві дороги послалися тут передо мною»,—констатує Мирний в одному з юнацьких віршів («Дороги»). Знаряддя роду—оте перо—від виключно канцелярського вжитку обертається на творення художніх та ідеологічних вартостей. Фізично це покоління йде ще ніби старим службовим шляхом, але ідеологічно з ним частково або й цілком пориває, хилиться на бік нового життя, нової ідеології, нових громадських класів та груп, що виходять на арену діяльности й боротьби. На той час таким новим осередком була селянсько-хліборобська класа, що зродила відповідну народницьку ідеологію й висунула нові лави борців за неї. Кінець п'ятдесятих і початок шістдесятих років на Україні, як і всюди в тодішній Російській імперії, минають під знаком народницьких настроїв, народження громад, недільних шкіл, переважно куль-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

турної, а з мусу й політичної роботи, що мала з раба поневоленого витворити свідомого громадянина. Цим нове покоління увійшло до загально-демократичного, народолюбивого річища в українському письменстві, спряглося з попередніми поколіннями, яких найкращим заступником був у нас Шевченко, і вийшло на роботу, як наступники, спадкоємці й дальші робітники на його ниві. Це була історія того, що згодом надумав був показати в образах і постатях Мирний—«як з покоління до покоління винародовлювались наші найталановитіші люди, і як тільки освіта пізнього часу знову довела внуків до того погляду, що вся робота батьків була одна тяжка помилка, і як вони привернулись до народу»[1]. Як знаємо, Мирний спеціяльно захожувався був коло цієї теми, і коли б довів був її до краю, мали б ми історію типової талановитої родини української,—однієї з тих, що появила на світ і нашого автора,—родини, що поділяла долю всього українського народу: потроху доходила до занепаду в присмерку свого соціяльного існування, вибивалася в люди за-ради свого власного добра, живилася на народньому тілі, викохала можливості для розвитку і враз відродилась, коли перед народом ніби свінула була нова доба вільного життя. Це був, коли хочете, мікрокосм української землі, української національної ідеї, оте повільне завмирання і відродження. В малому обсягу він давав загальну картину цілого, показував процес, що ним мусіла перейти Україна попереду, ніж свого відродження доступити.

[1] Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Акад. Наук», т. V, стор. 69.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Історії того процесу Мирний не дав,—може тому, що захопився не мікро, а макрокосмом, долею не поодиноких визначних одиниць, а всієї маси українського народу. Ширше завдання одсунуло первісні заміри. Ми вже бачили на яскравих прикладах, з чим і як Мирний береться до своїх тем, звідки кладе їм початок. Момент скасування кріпацтва, що його письменник перебув напевне вже свідомо, своїми очима вглядаючись у тодішні події, зробив на його незабутнє, непереможне, на віки незатерте враження.

Та пісня безмірного людського горя
Над серцем дитячим моїм
Носилася всюди, мов галич та чорна
У полі над трупом людським,
І сон мій лякала, і душу трудила,
І силу мою ізвела,—

так схарактеризував опісля Мирний свої дитячі враження, які одбилися на його творчості. Душа його—

Ізмалку, ще малим дитям,
Вона здружилась з кріпаками,
І любі їй були сумні
Розкази зімніми ночами
У теплім просі на печі,—
Бодай не згадувати то́го!

Додивляючись і дослухаючись до того, що робилося навкруги, пережив Мирний разом з мілійонами кріпаків надії й розчарування, дожидання волі—справжньої волі, отого «слушного часу»—і гіркий дим од згорілих сподіванок, пекучий жаль на «можних і заможних», тяжке нидіння на порожньому од зруйнованої надії місці. «Не було... гіршого лиха, як

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

те кріпацтво!—жаліється одна з героїнь Мирного.—Як би не воно, хіба б я хилялася отак по світу, як оце хиляюся, була б певне за Василем і була б господинею. А то бач: як зозуля та—без пристановища, без притулку; мабуть десь під тином доведеться пропасти,—усім чужа, нікому непотрібна, як той покидьок» («Повія», ч. III. «Л.-Н. Вістник», 1919, кн. I, стор. 51). Ці почування незабутньої кривди, оцю рану незгоєну, з своїми героями переживає і Мирний. Я не знаю письменника, і не тільки в нашому письменстві, що б так гостро і яскраво змалював кріпацтво, так його пережив глибоко у своїх творах, як Мирний; страшнішої над його картини знущання, визиску, катування певне й не знайдемо. У Шевченка—обурення, ліризм і вогневе слово. У Марка Вовчка—серпанок легенького смутку й романтичности ніби окриває страшні по суті пригоди з кріпацького побуту. У Тургенева він взагалі десь на дальшому стоїть плані, перепускаючись крізь призму вражіннів стороннього глядача. Навіть у Щедрина з його безкомпромісовою манерою письма не знайдемо тієї голої правди, що дає Мирний. Бо ж і Марко Вовчок, і Тургенев, і Щедрин бачили кріпацьке лихо все ж тільки з панського ґанку і ледве чи могли сами змішуватися з кріпацькою масою. Мирний міг, хоч і не був сам, як Шевченко, кріпаком; він бачив кріпака щільно коло себе, в усякому стані, серед щоденних буднів і найзвичайнісіньких переживаннів. Ще дитиною, як знаємо, жадібно вбирає він у себе ті жахливі будні гніту й насильства і потім йому лишалося тільки правдиво переказати їх. Неволя незатертим вражінням врізалась Мирному в пам'ять і для його особисто момент на зламі двох епох був тим Рубиконом, що ділить ми-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

нуле од майбутнього неперехідною борозною. І тому буквально таки всі свої твори він од того Рубикону зачинає, його робить вихідним пунктом для своїх спостережень, генетичним джерелом усього дальшого життя; до його зводить і свої ідеологічні будування, і практичні постуляти. Історія для Мирного на дві ділиться доби — *до* і *після* знесення кріпацтва, і в центрі поміж ними завжди стоїть отой вікопомний момент, що мав зробитись основою нового життя, вихідним для його пунктом.

Мав—та не зробився. «Голодна воля» не справдила сподіванок хліборобської маси і стала за вихідний момент не для нового життя, а для поновленого нидіння, підрослих злиднів. «Лихо сьогочасне» перевершило навіть усі страхи «лиха давнього». На тлі цього лиха сьогочасного Мирний і показує долю народньої маси і долю виборних з-межи неї одиниць. Його герої здебільшого своєю вдачею й кебетливістю здіймаються по-над загальний рівень. Чіпка має «золоті руки»: «чи до роботи, чи до майстерства—до всього вдався»; так само й Христя: на роботу, на дотеп «швидка ця Христя, золоті в неї руки». Те ж можна і про инших героїв сказати. Але ні «золоті руки», ні тонка вразлива організація їх не рятують. І все ж вони гинуть. Гинуть так само, як і перший-ліпший з гурту, що ні золотих рук, ні тонкої духової організації не має. Навіть гірше. За умов, що їх сплодило лихо сьогочасне, золоті руки й вищі духові здатності не плюс, а мінус. Вони підвищують вимоги до життя, яких воно задовольнити не може, і тому всі, хто їх має, гинуть першими. Вищим з-межи маси просто стинають голови, щоб вони не височилися над рівнем загального нидіння. Це закон Прокрустового ліжка. Па-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сивніші гинуть одразу, мовчки, активніші борсаються, пручаються, «ревуть», а все ж ідуть «за водою» або й просто на дно. В громаді, поділеній класовими перегорожами, роз'єднаній фетишем «мого» і «твого», иншого закону й не може бути. А надто коли до соціяльного гніту долучається ще й політична неволя, той лад, що видирає з рук у протестантів останню зброю і всяку боротьбу наперед засуджує на пропаще, бо просто ґрунт під нею підтинає.

Ось які висновки підсунуло Мирному життя, що почалося з кріпацької реформи 1861 р. Відповідно і до самої реформи, що торкалася долі селянського люду, і до народницького канону своїх часів, Мирний долею хліборобської маси, задуреного й занедбаного села, найдужче й цікавиться. Звідси у його і тематика його творів, і стиль широкий та розлогий, і чиста народня—сільська мова. Нарожденець малого міста, що само більш на село скидалося, Мирний цілком перенявся сільськими настроями та інтересами, в селянсько-хліборобську психологію він увійшов глибоко і вміє зручно її використовувати. Мирний знає принадні сторони селянського життя, цінить поезію праці й близького до любої йому природи побуту. Але він не ідеалізує ні села, ні його пожильців. Він розуміє, що це тільки один бік життя, а є ще й другий—як-раз отой, що стався наслідком «голодної волі» та являє собою найприкріші зразки «лиха сьогочасного». «Ну, та й літа ж тепер настали!—нарікають у Мирного старші люди.—Мабуть уже незабаром кінець віку. Недаром таке на світі коїться... Син на батька руку здіймає; дочка матері ухом не веде; брат на брата встає, сестра з сестрою ворогує, жінка на чоловіка отруту

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

готує... Усі як подуріли, як показилися! («Хіба ревуть воли»... т. II, стор. 152). Таким стає перед письменником любе йому село. І шукаючи причин цьому лихові, Мирний, перший з українських письменників, зупиняється на стосунках села з містом.

Село і місто у Мирного вороги непримиренні, між ними точиться неустанний конфлікт, боротьба невгашенна. Село—це праця, залежна від землі, а через те розмірена, регулярна, планомірна, на довгі віки непорушно встановлена. Місто—це вічно-текуча експлуатація села, хаотична «комерція», тандита, на якій один у одного з рук рве і яка висисає з села і матеріяльні, і живі соки; це резиденція бюрократії, усякого начальства, що наїздить тільки під лиху годину на село—на здирство, на кару, на гніт та обрàзи. Покидьки села, що рятуються од своїх хатніх злиднів до міста, потрапляють там у ще гірші, бо тратять усякий, навіть хисткий, ґрунт під ногами й робляться безборонною играшкою ворожої сили. Вона, як Варку Луценкову, як Христю, як Хведора з повісти «За водою», як безліч инших наймичок і наймитів у Мирного, охоплює своїми цупкими лапами, висисає з прибулих селюків живі соки, назнущається з них і—конати викидає на село. Місто живе з села, хоча само з того не робиться життєздатнішим, не гладне, персоніфікуючи в нових обставинах давню легенду про сімох корів фараонових. І всі принади міста—позверхові, вони тільки для небагатьох, для верхівки в цій соціяльній пірамиді, що зветься життям. «І що там, у тому городі доброго?—дивується одна з його випадкових жертв.—Достатків більше, достатки кращі? У кого ж ті достатки, то й добре; а як бідному—то всюди погано...» До цієї загальної тези Мирний

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

придасть зараз же й конкретного матеріялу. Ось вам, наприклад, міський пейзаж: «Минули крамниці і високі кам'яні будинки. Далі пішли обідрані хатки убогих людей. Спершу густо, мов їх одну до другої хто позсовував, щоб було затишніше й тепліше; далі рідче та рідче. Он край одної і тину немає; у другої й димар розвалився; третя—зовсім на бік похилилася: з вікна, замісць шибок, визирає ганчір'я, по двору-смітнику бігають трохи не голі діти... Боже! які злидні та недостачі!» («Повія», II, 83). До пейзажу відповідні й пожильці: це «халамидник», «боска» («Повія»), Порох з божевільною сестрою та купою голих, вічно голодних дітей («Хіба ревуть»...). Місто на Україні за часів, коли фіксував Мирний в образах свої спостереження, справді не було ще продукційною силою. Роля його була більш адміністративна, ніж витворчо-промислова. Через те, може, зовсім не бачимо у Мирного робітничого руху, робітників. Коли він торкається робітничого життя у місті, то виводить не робітничий пролетаріят, а декласованих наймитів («Лихий попутав», «Згуба»), той текучий елемент, що сьогодні за роботою у хазяїна, а завтра—в шинку поміж «халамидників». Організаційна, витворча роля міста була тоді ще лиш в зародку, в сповиточку, і художник її нехтує, натомісць висуваючи величезне деструкційно-руїнницьке значіння сучасного йому міста, як центра на експлуатацію та особливого роду «комерцію», як чисто адміністративного осередку, звідки на всі боки радіусами розходився гніт і політична неволя; як пристановища для буржуазії й бюрократії, що виснажували всю робочу силу і всі соки з села—забитого, темного, безнадійно злиденного. Це був переступний у нашій історії момент, і добре, що він

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

притяг на себе увагу такого талановитого спостережника. Картина у його нехай тьмяна й може однобічна трохи, але все ж очі на себе бере і глибоко замислитись примушує безстороннього глядача.

III.

Коли б хто сказав, що Мирний не безсторонній був у своїх поглядах на місто, то в тому буде безперечно трохи правди, але дива в тому не буде. Мирний на повен зріст ставлячи невгамовний конфлікт між селом та містом, і не міг бути цілком безстороннім. Він бо й сам був не тільки правдивим обсерватором певного соціологічного процесу, а й до якоїсь міри учасником його, жертвою того самого міста, якого ролю в житті рідного краю довелось йому оцінювати. Тут ми вступаємо до сфери індивідуального в творчості нашого письменника.

Ми вже знаємо, якого середовища продуктом був сам Мирний. Знаємо також і те, що прийшов момент, коли він свідомо глянув на ролю того середовища і порвав з ним ідеологічно. Повинен, бувши послідовним, порвати б і просто фізично, але тодішні обставини не давали на це змоги. Служба тримала ще міцно тих, хто в її пастку вліз був. Зрозумівши й добре оцінивши ролю універсальної канцелярської машини в житті народа і держави, Мирний все ж мусів у ній лишатися меншим чи більшим ґвинтиком, бо иншого тоді, крім бюрократичної служби, шляху для його не могло бути— просто навіть для фізичного існування. Якогось реального знання, що дало б йому в руки певне знаряддя на прожиток і зробило б незалежним од бюрократичної машини, життя і школа йому не уді-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

лили. Не міг він удатись навіть до якоїсь, як тоді казали, ліберальної професії, бо найближча йому з тих професій і найлюбіша—українське письменство не тільки тоді, а й до самого кінця віку його не могла прогодувати своїх служебників. Перед ним стояв навіть живий і близький приклад—спроба енергійного й ворушкого Білика, що надумав був покинути службу і жити з літератури—і скінчив на тому, що знов вернувсь на покинуте місце: не минуло й кількох років, як Білик опікся на своїх замірах, а опікшися, надолужував потім на службі більше навіть, ніж це було потрібно, і може в розгоні реакції на свою невдатну спробу поховав у собі письменника цілком. Мирний, на це глядючи, навіть і не пробував. І останні роки його життя, коли довелося спуститись на літературний заробіток, довели йому, що він мав рацію, на його доти не спускаючись: і по смерті лунають його скарги на голодну нужду, що зирнула своїми хижими очима, скоро служба перестала вдовольняти прожитковий мінімум... Отже иншої ради не було. Письменника тягло до вільної творчости, а він мусів безконечними годинами висижувати над бухгалтерськими книгами, сушити свої палкі мрії нелюбою роботою, серед того «клятого життя, невільного, підданського», якого яскравий образ дав Мирний ще в одному з своїх юнацьких щоденників, а потім змалював у своїх творах. Життя неустанно постачало живого матеріялу й вимагало на його відгуку, підносило вгору, а служба важким каменем на шиї тягла до низу, примушувала робити, говорити й навіть думати, оглядаючись та озираючись. Життя родило протест, а служба привчала навіть думки свої таїти про себе, звіряючись з ними хіба лиш самому собі, на мовчазному

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

папері тих самих бухгалтерських книг, що каменем лежали на службовцеві. У Короленка маємо глибокий і символічний образ—як сіре каміння висисало життя з маленької істоти, що серед його змушена була жити. Сірі непривітні мури казенної палати провадили невпинно ту ж таки операцію над Мирним. Бухгалтерські книги, в яких записував він свої щоденники, вірші, оповідання, також уявляють із себе тривкий пам'ятник страшним зусиллям цієї дужої людини не загинути серед тих мурів до останку, як загинуло багато инших, як загинув на очах у його старший брат-учитель. За непошану до себе бухгалтерські книги віддячились добре...

Правда, Мирний боровся,—боровсь з усієї сили проти мертвущого впливу казенних мурів. Він не тільки сміявся з своїх бухгалтерських книг, записуючи їх плодами творчого надхнення. Ми знаємо, що він виробив був навіть для себе певний регламент дозволеного, припущеного компромісу живої людини з службовцем, Панаса Мирного з А. Я. Рудченком. Віддавати за певну платню стільки-то годин нелегкої праці—не більше, аби лиш в иншому, в мріях, думках, переконаннях, у сумлінні мати вільну руку,—так сам він зформулував у листі до спокусника-брата той свій регламент. І він його ретельно додержував... Та чи додержувала тієї неписаної конституції друга сторона? Зайве питання! Не дурно ж такими жовчю напоєними словами говорить Мирний про долю одного з своїх героїв-чиновників: «Життя його роздвоїлось, розкололось надвоє: з одного боку—нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух; з другого—книжки, розумова розмова з молодим товариством піднімали його вгору» («Повія», ч. III. «Л.-Н. Вістник», 1919, III,

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

259—260). В цих словах безперечно маємо автобіографічний відгук, розполовинення оте мусів почувати—не міг не почувати—і сам автор, і безперечно навіть більше, ніж його герой, що незабаром здався й шляхом компромісу зайшов дуже й дуже далеко. Мирний не здався. Він умів знайти, скажу так, совісну межу і, сказавши—годі, не поступитись за неї. Але... все лихо в тому, що й сама межа ота не була чимсь твердим і непорушним. Вона пересовувалась. Пересовувалась у бік саме того, де письменник хотів зберегти собі вільну руку, і потрохупомалу здоганяла його в останньому пристановищі. Мирний прирік собі—мінімум часу службі, а служба все той мінімум для Рудченка збільшувала й збільшувала—аж поки вільного часу того мов кіт наплакав лишила. Ще поки Рудченко був на другорядних, підлеглих посадах, маленьким, мовляв, ґвинтиком, міг Мирний свого регламенту додержувати. Але йшли літа, службовець бюрократичною драбиною сходив угору, обов'язки росли й ускладнялись, і письменник мусів поступатись назад, жертвувати своєю творчістю, бо сірі мури не чекали, не знали жалю, вимагали свого, висисали силу і ні на що инше не лишали. Знаменний факт, що його вже я одзначив був на своєму місці: мало не ввесь літературний надібок Мирного належить до 70—80 років, до того ж часу належать і мало не всі його не друковані твори. Останніх 30—35 років життя, років достиглого віку, розцвіту таланту й здобутого технічного досвіду, пропали для автора «Повії» даремнісінько... Письменник Панас Мирний одсовувавсь перед службовцем А. Я. Рудченком; він ставав потроху жертвою свого становища, а його особиста вдача тій жертві допомагала і сприяла.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Службові традиції, покоління канцелярського чиновницького стажу, родовий, коли хочете, гонор (згадаймо Біликове: «я привык, чтобы наш род шел вперед, а не назад») виробили в Мирному особливі риси, цінні сами по собі, але в його становищі розполовиненої істоти фатальні. Це була людина надзвичайно пильна, акуратна, дбайлива що-до своїх обов'язків, совісна до скрупулезности, до педантизму,—можна сказати: лицар обов'язку. Ще в юнацькому своєму щоденнику він записує, сам собі дивуючись, з приводу як-раз службових якихсь дрібниць: «І чого я так побиваюся за всякою усячиною? Чого вона мене до живого доймає?—не пойму». Дивуватися цій рисі в собі він міг, бо ж розумів як не можна краще суєту суєт чиновницької роботи; але не побиватися за тією суєтою не міг, бо це було у його в крові, в натурі, як результат пристосування протягом поколінь до життя, як вислід довгого процесу, родових традицій вимагання. Через те на службі він не міг обмежитися мінімумом, а давав максимум. Ми знаємо, яку надзвичайно високу оцінку склало Мирному, як службовцеві, його начальство. Це була правда—і це було нещастя для його. До всякого діла він брався совісно і віддавався йому ввесь. Казенною мірою—аби як-небудь—удовольнитись він не міг та не міг певне й знайти її. І кленучи службу, розуміючи всю її пустоту й непотрібність, тяг Мирний цю лямку, все більш та більш вгрузаючи в драглисті її вимагання. І все менше та менше лишалося сили й часу у А. Я. Рудченка на те, щоб повертатися в Панаса Мирного. «Мене від самого Різдва і досі душать казенною роботою та ще й будуть душити до са-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

мого палкого літа»[1],—писав до Старицького Мирний, виправдуючись за те, що не може вчасно вислати йому чергову частку «Повії». І так відповідав Мирний кожного разу, коли йому нагадували, що він письменник, літератор, художник. І відповідав по совісті. Його, справді, душила казенна робота, де далі все дужче на йому петлю затягаючи, а останні десятиліття вже й дихнути не даючи.

А в результаті—величезна купа розпочатих, накиданих, півоброблених, не доведених до кінця творів, що писалися замолоду з надією усе те колись обробити, викінчити, дати на суд читачеві,—з надією, якій не судилося справдитись ніколи. Ars longa, vita brevis... Але й довгого життя Мирного не вистарчило, щоб довести до діла навіть зроблену вже роботу. Про Карпенка-Карого його приятель, Є. Х. Чикаленко, жартуючи говорив: «Яке щастя, що Івана Карповича саме в час вигнали з служби: маємо письменника й артиста». І він же иноді з жалем додавав: «І яке лихо, що не вигнали були свого часу Мирного!..» Та Мирному мабуть і це не пособило б, бо ж з літератури аж до 1905 р. прожити він би все одно не зміг, як прожив Карпенко-Карий з театра. Чиновник не тільки душив у Мирному письменника, але не лишав і ніякісінького просвітку, ніякої надії на можливість якоїсь иншої долі. І тим більше, що й до письменства Мирний приніс усі ті риси, які виробилися в йому шляхом довгого, протягом поколіннів, стажу—ту саму акуратність, пильність, скрупулезну совісність, бажання зробити

---

[1] Станиславський В.—Листи П. Мирного до М. П. Старицького. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», т. V, стор. 69.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

як-найкраще, «чепурно» коло своїх творів з-околу походити. А як знаємо—краще раз-у-раз бувало найлютішим ворогом хорошого...

Ми знаємо вже з історії роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»—як працював Мирний над своїми творами. Це наочно показують і його брульйони, зібрані в Полтавському Музеї. Працював помалу, трудно, над кожною подробицею спиняючись, десятки разів переробляючи й перекреслюючи, пишучи на-ново. «Скорої роботи не хвалять»—знов нагадаємо його звичайну відмовку, до якої часом додавав ще порівнання не обробленої до найменших дрібниць роботи з тією лісовою грушею, що ще «не вистояла, не вилежалася»[1]. «Я не знаю, чи хто так нешвидко пише, як я»,—скаржився якось Мирний Коцюбинському на свої методи роботи[2]. Так писали колись давно, в старовину, десятками років виглажуючи один твір, десятки разів його переписуючи. На часи Мирного це вже стало анахронізмом, просто неможливим в умовах сучасного життя та може не конче, або не такою мірою й потрібним з розвитком літературної техніки. Але для Мирного такий метод роботи був також фатальним і теж прибавляв тільки ще один брульйон до тих, що поховані були в його шухлядах. Коли приходило до остаточного оброблення, то й сама річ обридала «гірше гіркого полиню» і одсилалася, аби з очей, як було з «Хіба ревуть...», але частіше й зовсім не сходила на цю останню для письменника стадію. «Колись, як свербіли руки, писалось; а як пере-

[1] Там само, стор. 71.

[2] Лебідь А.—Листи П. Мирного до М. Коцюбинського. «Науковий Збірник на 1924 р.», стор. 188.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

стали свербіти, то так і зосталось без кінця»,—гірко іронізує з себе сам Мирний[1].

Так складався і так точився той життєвий конфлікт, що згубно діяв на літературну діяльність Мирного. Це не було внутрішнім конфліктом, коли душу людини шарпають у різні боки протилежні змагання та пориви, це не було тією боротьбою, про яку Франко з сумом писав, що «з собою самим у війні не простояти довго мені». У Мирного була на диво спокійна, урівноважена вдача, людина це чітких, виразистих ліній: позначивши собі певний шлях і певну мету поставивши, він ішов ним і до неї, не вагаючись і не збиваючись на манівці. З цього боку це не часто у нас виданий зразок цільности й непохитности. Його життєвий конфлікт не був конфліктом суб'єктивним, індивідуальним, психологічного порядку. Це був виключно конфлікт видатної одиниці з громадою, середовищем, конфлікт Ібсенового Штокмана—звичайно, в иншій площині, але того ж таки соціяльного порядку. Мирний народився й діяв не серед такої громади, не серед такого народу, що дали б йому повні можливості на розвиток його великих художніх сил. Селянська маса, якій він ті сили віддав, просто ще не потребувала їх на тодішньому рівні свого розвитку. І це було причиною внутрішньої боротьби Мирного—поміж двома половинами його істоти: однією — прикованою до невільницької тачки службових обов'язків, і другою—вільною, що тяглася на вершини незалежної творчости, силкувалася жити за власними переконаннями, за виробленими самостійно законами. «З собою самим у війні» Мирний встояв, вийшов з

[1] Там само, стор. 183.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

неї неподо̀ланим, фортеці своїх переконаннів не здав ворогові, всі приманливі з того боку спокуси одкинувши. Мало того—він примусив ворога з собою рахуватися, іще більше—він, «мирний», сам нападав на його з своєї твердої фортеці. Але цей стан перманентної війни забирав од його величезну частку творчої сили—і на справжню творчість лишалися самі вибірки. Підсумовуючи реальну спадщину Мирного в порівнанні до його потенціялу, все ж мусимо з жалем констатувати величезну, просто разючу між їми диспропорцію. «Пропаща сила»—це щось глибше, ніж тільки епітет, наданий одному, а влиплий до всіх мабуть героїв Мирного. Хто знає, чи не думав він, свою лаву «пропащих сил» перед читачем вишиковуючи, і про власне життя, що дало великі можливості, та не дало догідної на їх здійснення долі?..

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ДОДАТКИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

I.

СВИДѢТЕЛЬСТВО.

№ 68

Ученикъ 3 класса Гадячскаго Уѣзднаго училища Афанасій Яковлевъ Рудченко, сынъ Коллежскаго Ассесора имѣющій отъ роду тринадцать лѣтъ обучался съ 4 августа 1858 по 18 іюня 1862 года, въ Гадячскомъ Уѣздномъ Училищѣ и окончилъ въ ономъ полный курсъ ученія. Во время нахожденія въ Училищѣ поведенія былъ похвальнаго. Въ преподаваемыхъ предметахъ оказалъ успѣхи: 1) въ Законѣ Божіемъ отличные, 2) въ Русскомъ языкѣ отличные 3) въ Ариѳметикѣ отличные 4) Геометріи отличные 5) въ Исторіи отличные 6) въ Географіи отличные 7) въ чистописаніи отличные 8) въ Рисованіи и Черченіи отличные, а потому имѣетъ право на преимущества, представленныя Высочайше утвержденными 28 Ноября 1844 года Дополнительными Правилами къ уставу о Гражданской службѣ окончившимъ курсъ Уѣздныхъ Училищахъ. Въ удостовѣреніе чего, и дано ему

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

сіе свидѣтельство за печатью Училища 1862 года. Іюня 18 дня городъ Гадячъ.

Штатный Смотритель Училищъ М. Бойкевичъ.
Законоучитель священникъ Ир. Ѳедоровъ.
Учитель русскаго языка Ив. Михѣевъ.
Учитель Исторіи Онуфрій Бутовичъ.
Учитель Математики В. Крыжановскій.
Учитель Рисовальнаго Искусства Н. Новиковъ.

(Печатка).

(Оригінал серед паперів П. Мирного в Полт. Держ. Музеї).

II.

ФОРМУЛЯРНЫЙ СПИСОК О СЛУЖБЕ

Начальника 1-го Отделения Полтавской Казенной Палаты Действительного Статского Советника Афанасия Яковлевича РУДЧЕНКО.

I (Чин, имя, отчество, фамилия, должность, лета от роду, вероисповедание, знаки отличия и получаемое содержание).

Статский Советник Афанасий Яковлевич Рудченко.

Начальник І-го Отделения Полтавской Казенной Палаты. Родился 1 Мая 1849 года. Вероисповедания православного. Имеет: золотую, бриллиантами украшенную, табакерку, с вензелевым изображением Высочайшего Имени Его Императорского Величества и ордена: Св. Станислава и Св. Анны 2 и 3 ступеней и Св. Владимира 4 ст., знак отличия безпорочной службы за 40 лет и медали: серебрянную в память царствования Императора Александра III и светлобронзовую в память юбилея 200-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

летия Полтавской победы в 1709 г. и такую-же медаль в память 300-летия Царствования Дома Романовых. Получает в год: Жалов. 960 р. Столов. 960 р., кварт. 480 р., итого 2400 р.

II (Из какого звания происходит).—

III, IV, V, VI (Есть-ли имение. У него самого и у родителей. Родовое. Благоприобретенное. У жены, буде женат. Родовое. Благоприобретенное).—

VII, VIII, IX (Где получил воспитание и окончил ли полный курс наук в учебном заведении; когда вступил в службу; какими чинами, в каких должностях и где проходил оную; не было-ли каких особенных по службе действий или отличий; не был-ли особенно чем либо награждаем, кроме чинов. Годы. Месяцы и числа).

Воспитывался в Гадячском Уездном Училище, где и окончил полный курс наук.

В службу вступил в Гадячский Уездный Суд канцелярским служителем с двадцать восьмого октября тысяча восемьсот шестьдесят третьего года (1863 г.), Октября 28.

По прошению перемещен в Гадячское Уездное Казначейство тем же званием 1864 г., Августа 31.

Определен Помощником Бухгалтера 1864 г. Декабря 23.

По случаю преобразования по Министерству Финансов Указом Полтавской Казенной Палаты перемещен в Прилукское Казначейство Письмоводигода (1863 г.), Октября 28.

Перемещен Помощником Бухгалтера в Миргородское Уездное Казначейство 1867 г., Августа 21.

Произведен за выслугу лет в Коллежские Регистраторы со старшинством с 1869 г. Мая 1.

Перемещен в Полтавское Казначейство Бухгалтером с 1871 г. Ноября 4.

Указом Правительствующего Сената от 13 фев-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

раля 1873 г. за № 15 произведен за выслугу лет в Губернские секретари со старшинством с 1872 г. Мая 1.

Определен Старшим Бухгалтером Полтавского Губернского Казначейства 1873 г. Марта 7.

По распоряжению Начальства, исполняя одновременно свои обязанности, исправлял должность Главного Бухгалтера того же Казначейства с 5 Января по 15-е Июня 1874 г., каковое поручение исполнял с отличным успехом.

Указом Правительствующего Сената от 13 Декабря 1875 года за № 142 произведен за выслугу лет в Коллежские Секретари со старш. с 1875 г. Мая 1.

Указом Правительствующего Сената от 4 Декабря 1878 года за № 154 произведен за выслугу лет в Титулярные Советники со старшинством с 1878 г. Мая 1.

Перемещен Бухгалтером в 3-е Отделение Казенной Палаты с 1879 г. Января 1.

За отлично-усердную службу и особые труды в 1-й день апреля 1880 г. Всемилостивейше пожалован орденом Св. Станислава 3-й степени 1880 г. Апреля 1.

Исправлял должность Начальника 3-го Отделения Палаты с 22 Мая по 7 Июня и с 10 по 14 Августа 1881 г.

Указом Правительствующего Сената от 15 Января 1882 г. за № 3 произведен за выслугу лет в Коллежские Ассесоры со старшинством с 1881 г. Мая 1.

По постановлению Казенной Палаты назначен Секретарем Палаты 1882 г. Мая 1.

За отлично-усердную службу и особые труды

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Всемилостивейше пожалован орденом Св. Анны 3-й ст. 1883 г. Мая 15.

Г. Министром Финансов назначен Начальником I-го Отделения Полтавской Казенной Палаты с 1886 г. Января 27.

Указом Правительствующего Сената от 17 марта 1886 г. за № 23 произведен за выслугу лет в Надворные Советники со старшинством с 1885 г. Мая 1.

За отлично-усердную службу и особые труды Всемилостивейше пожалован 5 апреля 1887 г. орденом Св. Станислава 2-й степени 1887 г. Апреля 5.

Указом Правительствующего Сената от 17 Января 1890 г. произведен за выслугу лет в Коллежские Советники со старшинством с 1889 г. Мая 1.

Всемилостивейше пожалован орденом Св. Анны 2-й степени 1891 г. Апреля 21.

Указом Правительствующего Сената от 7 марта 1894 г. произведен за выслугу лет в Статские Советники со старшинством с 1893 г. Мая 1.

За отлично-усердную службу и особые труды Всемилостивейше пожалован во 2-й день Апреля 1895 года орденом Св. Владимира 4-й ст.

Награжден серебрянною медалью, учрежденной в память царствования в Бозе Почивающего Императора Александра III-го для ношения на груди на Александровской ленте 1896 г., Февраля 26.

На основании Высочайшего повеления, воспоследовавшего в 17-й день Июня 1909 года пожалована светло-бронзовая медаль для ношения на груди на Андреевской ленте в память юбилея 200-летия Полтавской победы в 1709 году.

За отлично-усердную службу и особые труды Всемилостивейше пожалован в 18-й день апре-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ля 1910 года золотою, бриллиантами украшенною, табакеркою с вензелевым изображением Высочайшего Имени Его Императорского Величества.

Всемилостивейше пожалован в 22-й день Августа 1910 г. знаком отличия безпорочной службы на Владимирской ленте за 40 лет.

Г. Товарищем Министра Финансов назначен членом от Министерства Финансов в состав Полтавского Губернского по налогу о городских недвижимых имуществ Присутствия 1910 г.

Исправлял должность Управляющего Казенною Палатою: в 1897 г. с 8 по 18 Февраля; в 1899 г. с 9 по 16 Июня; в 1901 г. с 27 Апреля по 5 Мая, с 3 по 16 Августа и с 15 по 19 Сентября; в 1902 г. с 19 по 22 Марта, с 9 по 17 Июня, с 23 по 30 Июля, с 6 по 12 и с 21 по 25 Сентября; в 1903 г. с 6 по 17 Февраля; в 1904 г. с 3 по 7 Августа; в 1906 г. с 5 по 8 Февраля и с 9 по 11 Ноября; в 1908 г. с 13 по 16 и с 19 по 23 Июня, с 27 Июня по 1 Июля, с 11 по 21 Августа и с 6 по 10 Октября; в 1909 г. с 18 по 19 Мая, с 8 по 12 Июля, с 21 Сентября по 1 Октября; в 1910 г. с 11 по 16 Мая, с 12 по 18 Октября; в 1910 г. с 11 по 16 Мая, с 12 по 13 Октября; в 1911 г. с 28 Июля по 4 Августа и с 8 по 11 Ноября.

На основании Высочайшего повеления последовавшего в 21-й день Февраля 1913 г., предоставлено право ношения на груди Высочайше утвержденной, в память 300-летия Царствования Дома Романовых, светло-бронзовой медали.

Исправлял должность Управляющего Казенной Палатою в 1913 г. с 14 по 16 Мая, с 18 по 20 Мая, с 23 по 24 Мая.

По представлению Управляющего Министерства

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Финансов об отлично-усердной службе и особых трудах Всемилостивейше пожалован в 6 день Апреля 1914 г. чином Действительного Статского Советника.

Приказом по Сметно-Кассовому Подотделу исключен из списка служащих за смертью, последовавшей 1920 г., 15/28 Января.

X (Был ли в походах против неприятеля и в самых сражениях и когда именно).

Не был.

XI (Подвергался ли наказаниям, или взысканиям, соединенным с ограничением в преимуществах по службе; когда и за что именно; по судебным приговорам или в дисциплинарном порядке; не был ли оставлен в подозрении по преступлениям, влекущим за собою такие ограничения; когда, каким судом и за что именно).

Не подвергался.

XII (Был ли в отпусках, когда и на сколько именно времени; явился ли в срок, и если просрочил, то когда именно явился и была ли причина просрочки признана уважительною).

Был в 1874 г. с 28 Июля на два месяца, в 1880 г. с 17 Июля на два месяца; в 1887 г. с 17 Июля на 15 дней, в 1889 году с 30 Июня на 14 дней, в 1894 г. с 23 Сентября на 7 дней; в 1910 г. с 22 Июля на две недели и в сроки являлся.

XIII (Был ли в отставке с награждением чина, или без оного, когда и с которого по какое именно время).

Не был.

XIV (Холост или женат, на ком; имеет ли детей, кого именно, год, месяц и число вступления в брак, а также рождения жены и детей; где дети находятся и какого они и жена вероисповедания).

16 Апреля 1889 г. вступил в первый законный брак с дочерью капитана девицей Александрой Ми-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

хайловной Шейдеман, родившейся 16 Ноября 1863 г. Имеет сыновей, родившихся: Виктора—11 Июня 1892 года, Михаила—6 Ноября 1893 г. и Леонида—9 Мая 1898 г. Жена и дети вероисповедания православного. Сыновья: Виктор воспитывается в Московском Университете, Леонид в Полтавской 1-й Гимназии и Михаил в Варшавском Политехникуме.

З оригіналом згідно В. Станиславський.

III.

ВИКЛИК П. МИРНОГО ЗА ЕКСПЕРТА.

Секретно.

Помощникъ Начальника Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія
въ Полтавскомъ, Константиноградскомъ, Кобелякскомъ и Хорольскомъ уѣздахъ
18 Декабря 1907 г.
№ 3186
г. Полтава.

На основаніи ст.ст. 1035[11] и 1035[15] Уст. Угол. Суд. прошу распоряженія Вашего Превосходительства о командированіи 23 сего Декабря, къ 12 ч. дня, во ввѣренную мнѣ канцелярію (Срѣтенская ул. д. № 42) Чиновника Рудченко, въ качествѣ Г. эксперта-переводчика съ малорусскаго языка на русскій.

Ротмистръ (нерозбірно).

Управляющему Полтавской Казенной Палатой.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Секретно.

Утверждено ко исполненію
21 декабря 1907 г.
Управляющій (підпис)

Управл. Каз. Палатою
21 декабря 1907 г.
№ 1135

Г. Помощнику Начальника Палтавскаго Губерн. Жандармскаго Управленія.

На отношеніе отъ 18 сего декабря за № 3186 имѣю честь увѣдомить Ваше Высокоблагородіе, что въ числѣ служащихъ ввѣренной мнѣ Казенной Палаты съ фамиліей Рудченко имѣется одинъ чиновникъ, занимающій должность Начальника І-го Отдѣленія Палаты, Статскій Совѣтникъ Аѳанасій Рудченко.

Такъ какъ на основаніи ст. 1028 Общ. Учрежд. Губерн., изд. 1892 г., Управляющимъ Казенной Палатой могутъ быть командируемы подчиненные ему Начальники Отдѣленій лишь по дѣламъ относящимся до части казенной, между тѣмъ Вы просите о командированіи въ Вашу Канцелярію г. Рудченка не въ качествѣ эксперта по финансовым вопросамъ, а въ качествѣ эксперта-переводчика съ малорусскаго языка на русскій, то я затрудняюсь дать такое порученіе Начальнику Отдѣленія, какъ таковому, ибо оно не опиралось бы на законъ и не входило бы въ кругъ его служебнаго дѣла.

Въ случаѣ если бы Ваше Высокоблагородіе признали все же необходимымъ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

имѣть экспертомъ именно Статскаго Совѣтника Рудченко, я полагаю, что онъ могъ бы быть вызванъ въ Вашу Канцелярію не по службѣ, а какъ частный человѣкъ, на общемъ для вызова экспертовъ основаніи, и въ послѣднемъ случаѣ съ моей стороны не потребовалось бы командировки, а лишь разрѣшеніе г. Рудченко отлучиться изъ Палаты по Вашему вызову, въ чемъ никакихъ препятствій, конечно, съ моей стороны не будетъ.

Арестантское.
Секретно.

Помощникъ Начальника Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія
въ Полтавскомъ, Константиноградскомъ, Кобелякскомъ и Хорольскомъ уѣздахъ
23 Декабря 1907 г.
№ 3237
г. Полтава

Прошу распоряженія Вашего Превосходительства объ объявленіи Начальнику I Отдѣленія ввѣренной Вамъ Палаты Г. Рудченкѣ, что онъ на основаніи 325 ст. У. У. С. приглашается пожаловать 29 сего Декабря, къ 1 ч. дня, во ввѣренную мнѣ канцелярію (Срѣтенская ул. д. № 42) въ качествѣ эксперта.

Вмѣстѣ съ тѣмъ считаю долгомъ присовокупить, что согласно 328 ст. У. У. С.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

явка Г. Рудченко, какъ эксперта, является обязательной.

Ротмистръ (нерозбірно).

Управляющему Полтавской Казенной Палатой.

Читал 24 Декабря
1907 г. А. Рудченко.

Помощникъ Начальника Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія въ Полтавскомъ, Константиноградскомъ, Кобелякскомъ и Хорольскомъ уѣздахъ

12 февраля 1908 г.

№ 423

Г. Полтава

Прошу распоряженія Вашего Превосходительства объ объявленіи Начальнику I Отдѣленія ввѣренной Вамъ Палаты Г. Рудченкѣ, что онъ на основаніи 325, 327 и 328 ст.ст. У. У. С. приглашается пожаловать 17 сего Февраля, къ 12 ч. дня, во ввѣренную мнѣ канцелярію (Срѣтенская ул. д. № 42) въ качествѣ эксперта.

Ротмистръ (нерозбірно).

Г. Управляющему Полтавской Казенной Палатой.

(З «Дѣла о службѣ... А. Рудченка», стор. 121—125. Полт. Держ. Музей).

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

IV.

ЖАНДАРМСЬКА СПРАВА ПРО П. МИРНОГО.

1.

Копія.
Секретно.

Вр. И. Д. Помощника Начальника Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія
въ Кременчугскомъ, Кобелякскомъ и Хорольскомъ уѣздахъ
1 сентября 1915 г.
№ 1489
Г. Кременчугъ

Кобелякскому Уѣздному Исправнику.

Прошу распоряженія Вашего о розыскѣ во ввѣренномъ Вамъ раіонѣ нижеслѣдующихъ лицъ: 1) Михаила Емельянова Гаврилко, 2) Владимура (sic!) Дорошенко, 3) Николая Залѣзняка, 4) Феофана (sic!) Меленя, 5) Владиміра Старосольскаго, 6) Владиміра Шухевича, 7) Николая Шухевича, 8) Рудчана (Мирный), 9) Порфирія Буняка, 10) Ивана Николаева Джиджоры, 11) Андрея Ильича Жука, 12) Владиміра Кирилловича Винниченко, 13) Дмитрія Ивановича Донцова, 14) Владиміра Петрова Левинскаго и 15) Льва Ганкевича и въ случаѣ обнаруженія кого-либо изъ нихъ прошу мнѣ спѣшно сообщить.

Ротмистръ Навроцкій.
Секретарь Морозовъ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

2.

Секретно.

Настоящую копію отношенія препровождаю Исполнительнымъ Чиновникамъ Кобелякской полиціи для исполненія, требуя донесенія въ случаѣ обнаруженія. Сентября 8 дня 1915 г. № 1219.

За Уѣзднаго Исправника
М. Артемьевъ.

3.

Копія.
Секретно.

Помощникъ Начальника Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія въ Кременчугскомъ, Кобелякскомъ и Хорольскомъ уѣздахъ
Ноября 13, 1915 г.
№ 2234

Кобелякскому Уѣздному Исправнику.

Прошу распоряженія Вашего объ установленіи наблюденія за появленіемъ во ввѣренномъ Вамъ раіонѣ нижеслѣдующихъ лицъ: Михаила Емельянова Гаврилко, Владиміра Дорошенка, Николая Залѣзняка, Феофила Меленя, Владиміра Старосольскаго (Старосельскаго — sic!), Владиміра Шухевича, Ругана (Мырный), Порфирія Буняка, Івана Николаева Джиджоры, Андрея Ильича Жука, Владиміра Кириллова Винниченка, Дмитрія Иванова Донцова, Владиміра

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Петрова Левинскаго и Льва Ганкевича, и въ случаѣ обнаруженія кого-либо изъ упомянутыхъ лицъ прошу спѣшно меня увѣдомить, установивъ за нимъ наблюденіе. Подлинное за надлежащей подписью.

Съ подлиннымъ вѣрно:
За Уѣзднаго Исправника
М. Артемьевъ.

4.

Копія.
Секретно.

Помощникъ Начальника Полтавскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія въ Кременчугскомъ, Кобелякскомъ и Хорольскомъ уѣздахъ
Ноября 20, 1915 г.
№ 2324

Кобелякскому Уѣздному Исправнику.

По полученнымъ свѣденіямъ упомянутый въ отношеніи моемъ отъ 13 ноября с. г. за № 2234, видный дѣятель украинскаго движенія Рудганъ, коего по фамиліи агентура называетъ Рудченко, литературный псевдонимъ «Панасъ Мирный» или «Мырный» находится въ настоящее время гдѣ то въ Полтавской губерніи и живетъ на нелегальномъ положеніи. Сообщая объ изложенномъ, прошу распоряженія Вашего о розыскѣ въ ввѣрен-

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

номъ Вамъ раіонѣ вышеназваннаго лица и о послѣдующемъ прошу меня увѣдомить.

Съ подлиннымъ вѣрно:
Секретарь Морозовъ.

5.

Секретно.

Исполнительнымъ чиновникамъ въ дополненіе къ предписанію отъ 30 Ноября 1915 г. за № 1575, требуя донесенія. 1915 г. Декабря 16 дня. № 1575.

За Уѣздного Исправника
М. Артемьевъ.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.

I. Надруковані твори Панаса Мирного.

1872 рік:

Україні. [Поезія]. «Правда», ч. 5, стор. 209—210. (Підпис: Опанас Мирний).

Лихий попутав. Оповіданє. «Правда», ч. 8 (стор. 356—373) і 9 (стор. 410—422). (Без підпису).

1874 рік:

Подоріжє од Полтави до Гадячого. «Правда», ч. 10 (ст. 438—445), ч. 11 (ст. 464—471), ч. 12 (стор. 500—506) і ч. 13 (ст. 544—549). (Без підпису).

Пьяниця. [Оповідання]. «Правда», ч. 16 (ст. 649—661), ч. 17 (ст. 689—702), ч. 18 (ст. 729—738) і ч. 19 (ст. 777—780). (Без підпису).

1877 рік:

Лихі льуде. Повість. З видання «Громада». Женева, 1877, стор. 85 in 8°.

1880 рік:

Хиба ревуть воли, јак јасла повні. Роман з народнього життя П. Мирного та І. Білика. Женева, 1880, стор. 418 in 8°.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1882 рік:

Дві кореспонденції (російською мовою). «Заря» (Київська).

1883 рік:

Повія. Романъ въ трёхъ частинахъ. Частина перша. «Рада», укр. альмонахъ на 1883 р. Київ, 1883, стор. 109—172.

1884 рік:

Повія. Романъ зъ народного життя. Частына друга. «Рада», укр. альмонахъ на 1884 р. Київ, 1884, стор. 41—122.

Якъ ведецця—такъ и живецця. Образкы зъ жыття. I. День на пастивныку. II. Батькы. «Рада», стор. 135—198.

1886 рік:

Збираньця зъ ридного поля. Приповистки, оповидання и драматычни творы. [Зміст: I. Замисть передмовы. До Музы. II. Лыхый попутавъ. III. Пьяныця]. Київ, 1886, стор. 124 in 8°.

Перемудрывъ. Комедія въ пьяты справахъ. Київ, 1886, стор. 214 in 8°.

1887 рік:

Ловы. Оповѣданє. «Ватра», літературный збѣрникъ. Стрий, 1887, стор. 39—45.

1889 рік:

Казка про Правду та Кривду. «Правда», 1889, січень, стор. 233—254; і окремо: Львів, стор. 24 in 8°.

1892 рік:

Казка про Правду та Кривду. «Бібліотека для молодежѣ». Чернівці, 1892. [Скорочена].

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Лимерівна. Драма в 5 справах і 6 постановах. «Зоря», 1892, ч. 18—20; і окремо: Львів, 1892, стор. 67 in 8°.

1896 рік:

Дума про військо Ігореве. «Зоря», 1896, ч. 3, 4, 6, 7.

1898 рік:

Морозенко. Повисть. «Кіевская Старина», 1898, кн. III, стор. 366—396; і окремо: Київ, 1898, стор. 31 in 8°.

1899 рік:

Лыхый попутав. Оповидання. Полтава, 1899, стор. 38 in 8°

1901 рік:

Лови. Оповіданє. «Літ.-Наук. бібліотека», ч. 4, Львів, 1901, стор. 16 in 16°.

Лихий попутав. Оповіданє. «Літ.-Наук. бібліотека», ч. 29, Львів, 1901, стор. 63 in 16°.

1902 рік:

Польова царивна. Зъ романа «Хиба ревуть волы, якъ ясла повни». «Викъ», т. II. Украинська проза видъ Квиткы до 80 рокивъ XIX в. Київ, 1902, стор. 449—461.

День на пастивныку. «Викъ», т. II, стор. 462—487.

Казка про Правду та Крывду. «Викъ», т. II, стор. 488—510.

1903 рік:

Пропаща сыла. Повисть [«Хіба ревуть воли»...]. «Кіевская Старина», кн. III—XI; і окремо: Київ, 1903, стор. 383 in 8°.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Лыхый попутавъ. Оповиданнє. Київ, 1903, стор. 49 in 16°.

Лыхо давнє й сьогочасне. Повисть. «Литературный Збирныкъ, зложеный на спомынъ О. Конисько-го». Київ, 1903, стор. 7—74.

Середъ степивъ. Оповиданнє. «Дубове лыстє», альманахъ на згадку про П. О. Кулиша. Київ, 1903, стор. 21—43.

Серед степів. Оповіданє. Львів, 1903.

Книжка перша творивъ. Оповидання, прыповисти та инша дрибныця. Київ, 1903, стор. 445 in 8°. [Зміст: В дорогу! (Замисть передмовы). I. Лыхый попутавъ. II. П'яныця. III. Ловы. IV. Якъ ведеться—такъ и жыветься. V. Казка про Правду та Крывду. VI. Морозенко. VII. Лыхо давнє й сьогочасне. VIII. Середъ степивъ.

1904 рік:

Де-килька писень про Гайявату. З Генри Лонгфелло. Переклав... Збірник «На вичну пам'ять Котляревському». Київ, 1904, стор. 439—466.

Морозенко. Оповидання. В-во «Викъ», Київ, 1904, стор. 60 in 16°.

1905 рік:

Поезіи (з Гейне). [I. Колы я побачу тебе... II. Въ души моій сльозы... III. Якъ зоря вечирня... IV. Чы ты сердышся, серце, на мене? V. Чого ты тикаєшъ видъ мене?]. «З потоку життя», альманахъ. Херсон, 1905, стор. 37—38.

Сумна спогадка [Уривок з III-ої част. «Повії»]. «Багаття», укр. альманахъ. Одеса, 1905, стор. 44—58.

До сучасної Музи [Поезія]. «Рідний Край», 1905 р. 24 Декабря.

Сон [Фантазія]. «Рідний Край», 1905 р. 24 Декабря.

Кныжка друга творивъ. Пропаща сыла (Хиба ревуть волы, якъ ясла повни?). Повисть. Київ, 1905, стор. 475+II.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1906 рік:

Пригода з «Кобзарем». Оповідання для дітей. «Рідний Край», ч. 8.

Великодна молитва [Поезія]. «Рідний Край», ч. 13.

На відкриття пам'ятника першому українському письменникові Іванові Котляревському [Поезія]. «Рідний Край», ч. 36.

1907 рік:

На 46-ті роковини Т. Г. Шевченка [Поезія]. «Рідний Край» [Полтава], ч. 9.

На смерть Ів. Карпенка-Карого [Поезія]. «Рідний Край» [Київ], ч. 10.

Сон. Різдвяна приповістка. Полтава, 1907.

Книжка третя творів. Драматичні твори. В-во «Вік». Київ, 1907, стор. 322 in 8. [Зміст: І. Перемудрив. ІІ. Лимерівна. ІІІ. Згуба].

Краткія біографическія свѣдѣнія о жизни и дѣятельности И. Я. Рудченка. «Україна», кн. VII—VIII, стор. 92—100 [Без підпису].

1908 рік:

До братів-засланців [Поезія]. «З неволі», Літературний збірник, Вологда, 1908, стор. 6. [Підпис: П. М.].

Спокуса. Мистерія у чотырьохъ справахъ. «Нова Рада», укр. литературный альманахъ. Київ, 1908, стор. 37—117.

1909 рік:

Дурниця. Оповіданнє. «Л.-Н. Вістник», кн. І, стор. 32—75.

1910 рік:

Що до вшанування пам'яти М. А. Дмитрієва. «Рада», ч. 131.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1912 рік:

День білої квітки [Поезія]. Зб. «Біла Квітка». Полтава, 1912, стор. 4—5.

1913 рік:

Над розкритою домовиною славетного сина України М. М. Коцюбинського. «Рада», ч. 88.

1914 рік:

Слово о плъку Игоревъ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова.—Дума про військо Ігореве. Переспів... Київ, 1914, стор. 68 in 16. [Передмова П. Є., текст і переклад].

1917 рік:

До волі [Поезія]. Пам'ятка зборів на Український Національний Фонд. Полтава, 1917, стор. 8—9.

1918 рік:

Товариші. З передмовою В. Щепотьєва. Полтава, 1918, стор. XVIII+103 in 16°.

Українські народні казки зібрані І. Я. та А. Я. Рудченками. Перший випуск. Полтава, 1918, стор. 19 in 8°.

За водою. З народнього побуту. «Л.-Н. Вістник», кн. VII—X.

1919 рік:

Повія. Роман з народнього життя. Частина третя. Сторч головою. «Л.- Н. Вістник», кн. I—IX [не скінчена].

Царівна-полуничка. Дитяча п'єса з співами і танцями. Полтава, 1919, стор. 24 in 8°.

Промова на святкуванні 150-літнього ювілею народження Ів. Котляревського. «Рідне Слово», ч. 30.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

1924 рік:

Хиба ревуть воли, як ясла повні? Роман з народнього життя. Київ—Львів, стор. II+348. [Передмова Б. Лепкого].

1925 рік:

Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман. Редакція та вступна стаття Б. В. Якубського. Уваги Є. Рудинської. Вид. «Книгоспілки». Т. I і II. Київ, 1925, стор. XXX+196+314 in 16°. [Портрети Мирного і Білика].

Лихо давнє й сьогочасне. Редакція і вступна стаття Б. Якубського. Вид. «Книгоспілки». Київ, 1925, стор. XXI+159 in 16°. [Зміст: I. Лихо давнє й сьогочасне. II. Лихі люди].

Листи... до М. Коцюбинського. [Подав А. Лебідь]. «Науковий Збірник за р. 1924». Київ, 1925, стор. 178—193.

Листи... до М. П. Старицького. [Подав В. Станиславський]. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», кн. V. Київ, 1925, стор, 64—71.

1926 рік:

Хіба ревуть воли, як ясла повні? Роман. Редакція та вступна стаття Б. В. Якубського. Вид. «Книгоспілки». Київ, стор. LXXX+464 in 16°. [Портрети Мирного і Білика].

1927 рік.

Вибрані твори. За редакцією та з передмовою М. Івченка. Вид. «Час». Київ, 1927, стор. 239 in 16°. [Зміст: I. Як ведеться—так і живеться. II. Лихо давнє й сьогочасне. III. Морозенко. IV. Серед степів].

Лихо давнє й сьогочасне. Редакція і вступна стаття Б. Якубського. Вид. «Книгоспілки». Київ, 1927, стор. XXI+159 in 16°. [Зміст: I. Лихо давнє й сьогочасне. II. Лихі люди].

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

II. Головніша про П. Мирного література.

Барвінський В.—Незамѣчена повѣсть з украинського житя. «Дѣло» (Діло) 1882, ч. 11, 12, 14, 21—24.

Г(орленко) В.—Рецензія на «Повію». «Кіевская Старина», 1883, кн. VI.

Грушевський Ол.—З сучасної української літератури, ч. І. Київ, 1909 і 1918.

Дорошкевич О.—Українська література. Київ, 1922.

Єфремов С.—Історія українського письменства. Вид. 3-тє. Київ, 1917.

Коваленко Гр.—Панас Мирний. Посмертна згадка. Полтава, 1920.

Корсунський М.—П. Я. Рудченко (Панас Мирний) як службовець, громадянин і людина. «Червоний Шлях», 1927, кн. VII—VIII.

Лютий І.—До питання про літературне співробітництво бр. Рудченків (П. Мирного й Ів. Білика). Оповідання «За водою». «Україна», 1924, кн. IV.

Марковський М.—Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» П. Мирного та Ів. Білика. «Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук», кн. V.; окрема відбитка—Київ, 1925.

Огоновський О.—Исторія литературы рускои. ч. III, в. 2. Львів, 1893.

Петров Н. И.—Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1884.

Рудинська Є.—Листи Василя Горленка до Панаса Мирного, 1883—1905. Київ, 1928.

Рудинська Є.—Уваги до історії роману. [При II-му томі «Хіба ревуть воли...» видання «Книгоспілки». Київ, 1925].

Стешенко Ів.—Панас Мирний, співець лиха давнього й сьогочасного. «Л.-Н. Вістник», 1914, кн. VII.

Ткаченко І.—Літературна спілка П. Мирного та Ів. Білика. «Червоний Шлях», 1924, кн. I—II.

Франко Ів.—Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910.

Циганенко Ю.—Творчість Панаса Мирного в листуваннях до нього сучасників. «Червоний Шлях», 1925, кн. V.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

Щепотьєв В.—Панас Мирний. «Українська Культура», 1920, кн. II—III.

Якубський Б.—Панас Мирний. Вступна стаття до романа «Хіба ревуть воли...» у виданні «Книгоспілки», Київ, 1925 і 1926.

Якубський Б.—На світанку революції. Дві повісті Панаса Мирного. Вступна стаття до книги «Лихо давнє й сьогочасне» у виданні «Книгоспілки», Київ, 1925 і 1927.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

ЗМІСТ

Стор.

I. Забивною дорогою 5
II. Шляхи творчости 142
III. Недрукований Мирний 266
IV. У життєвому конфлікті 297

Додатки.

I. Свидѣтельство 329
II. Формулярный список о службе 330
III. Виклик П. Мирного за експерта 336
IV. Жандармська справа про П. Мирного . . 340

Бібліографічний покажчик 344

Портрети.

1. Панас Мирний (1913 р.).
2. Батьки П. Мирного (1882 р.).
3. „Братська спілка": Мирний і Білик (70 ті р.).
4. Ів. Рудченко (Білик) (1888 р.).
5. Панас Мирний (1877 р.).

Факсиміле П. Мирного.

Портрети, окрім „Братської спілки", взято з Музею Українських Діячів Науки й Мистецтва ВУАН.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

125-
Ч II 226184

Ціна 3 карб.